ORSZÁGÉPÍTŐ

Építészet Környezet Társadalom
A Kós Károly Egyesülés
negyedéves folyóirata

91/4

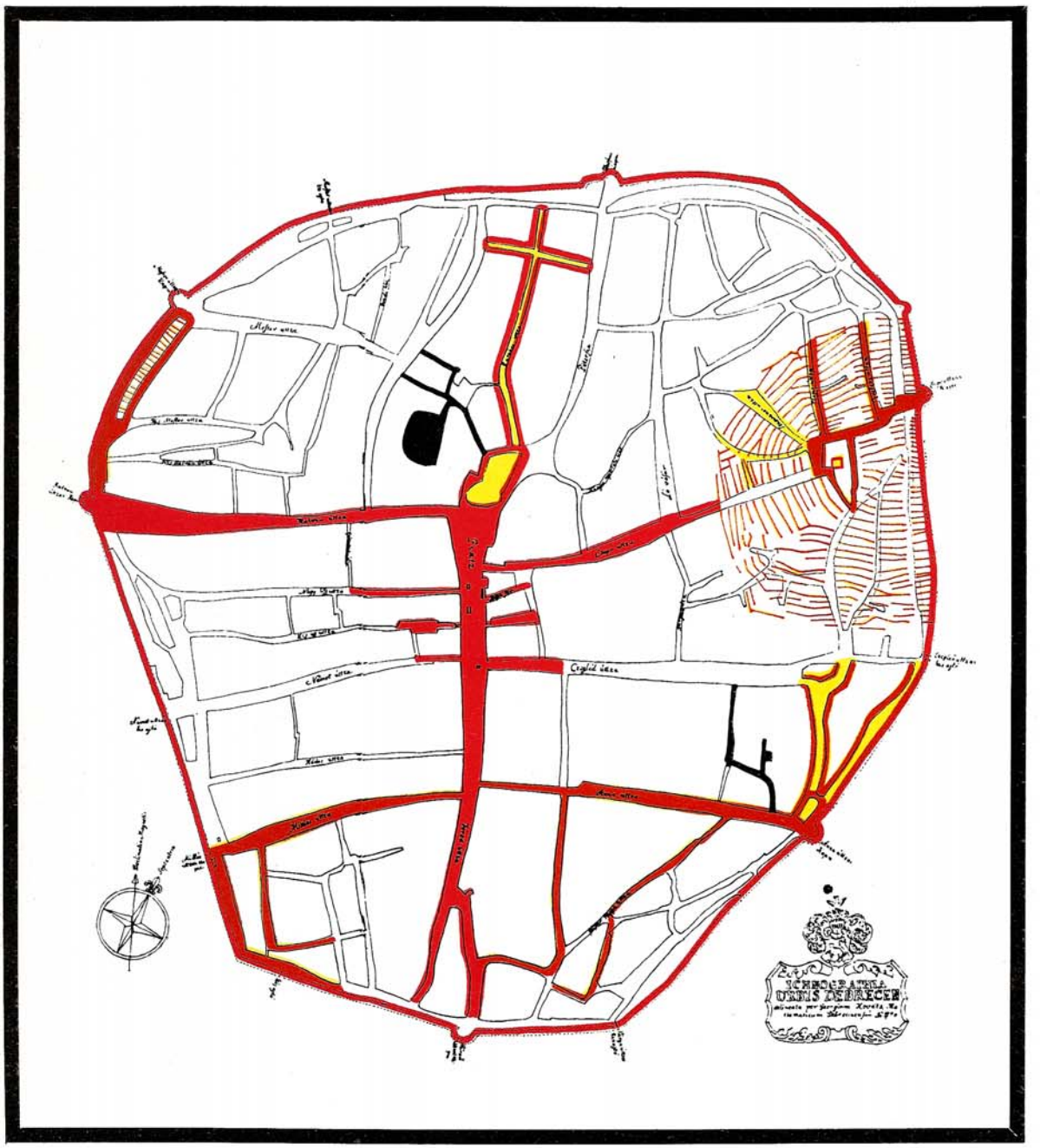

„Debrecen ... nagyobb történelmi városaink közül a legkülönlegesebb s a leginkább hazai, magyar város. Az összes bemutatottban többé-kevésbé külföldi hatások is érvényesültek, Debrecen azonban más, és mondhatni, hasonlíthatatlan. Ez ugyan kisebb alföldi városainkra is áll, de Debrecen esetében különlegesen jelentős, hiszen az egyik legnagyobb magyar város volt már korábban is, újabb fejlődése pedig, sok új és értékes alkotással és lüktető, eleven élete révén szinte nagyvárossá tette, még inkább, mint Szegedet, Miskolcot, Pécset. Egykori jellegét, hatalmas, szétterülő, sok vonásában falusias település mivoltát ugyanakkor mindeddig megőrizte. Modern nagyvárosiasság és falusias, keleties íz keveredik itt. Nincs mása, hozzá hasonló fejlett, civilizált nagyváros nincs Európa nyugatibb vidékein. Ezért páratlan, csaknem meghökkentő."

Granasztói Pál meglepően kifejező jellemzése cseng fülönkben, mikor folyóiratunk e számát a Tisztelt Olvasó figyelmébe ajánljuk. Találóak mondatai, hiszen semmi konkrétumot nem tud felsorolni, de komolyan érzékeltet „valamit" témánkban. Jók a „ráérzései" - mondhatnánk. A debrecenіség ugyanis ma sem külsőségekben jelenik meg, nemigen fényképezhető le, festhető meg. Írni is nagyon nehezen lehet róla, mert a város inkább átélhető és elfogadható, még ha az értelmiség hagyományosan (?) nem is kedveli, s nehezen marad meg benne (Ady, Petőfi), vagy éppen nem tud vele mit kezdeni (Hamvas). Nincs különleges történelme, bár döntő pillanatokban mégis igen radikális tettekre vállalkozott (reformáció, Habsburg-ház trónfosztása). A polgár jelentésű „cívis" mégis csak a debreceni városlakót juttatja Magyarországszerte mindenki eszébe. Nincs különleges építészeti stílusa, az Óváros (amely fogalom Debrecenben egyébként nem használatos) különös kis házikói, utcáinak itt-ott még ma is fellelhető labirintusa a „világörökség"(!) szintjén említhetők. Kőszeghy Attila építész az 1990-es Debreceni Nyári Egyetem egyik előadásán utalt erre, s hogy ez a „szürkeség", mely Ady gondolataival: csak addig él, míg díszes köpönyeget nem adnak rá, mekkora érték! Mi tartja még mindig életben ezt a szürke, lepusztult Óvárost? Honnan ez a vitalitás? Miért, hogy a törökök megálltak a város határánál, hogy a rengeteg tűzvész nem törölte el nyomtalanul, hogy a „kálvinista Rómává" lett, hogy kétszer volt az ország fővárosa (1849 és 1944), hogy ide is eljött a pápa koszorúzni, s hogy Kölcsey szelleme elűzte végre a háza fölötti Monstrumot (tudniillik Kölcsey lakóházát egész környezetével együtt földdel tették egyenlővé a Lenin szobor méltó elhelyezése érdekében), kinek nevében még több be nem gyógyuló sebet ejtettek a testén. Lakótelepek harapták szét kertségeit, a közlekedés szétfeszíti hajlékony ereit és elterpeszkedik hajdanvolt intim terein, megfojtja fasorait, átvágja idegrendszerét. Mégis kitart és élni akar. Puritánul. Még azt sem engedi, hogy díszes köpönyeget adjanak rá („szentendrésítés"), hiszen nem ez élteti ma sem. De mi élteti ma valójában? Csak a múltja? (Negyvenöt óta mire lehet büszke ez a város?) Az ország anyagi és információs központja, az uralkodó, hatalmas gyomor mellett, ma a haza szélén, a látóhatár alatt él és működik a megmagyarázhatatlan, mely talán mégsincs oly messze az égtől. (Innen származik ereje?) Ki teremthet olyan szerves egységet, melyben meglepő védelmi rendszerek, hatalmas szarvasok, ártatlan kígyók, keresztek és civisek egészen a XX. század közepéig olyan elpusztíthatatlan erőt alkottak, melynek hatalmas városfalak helyett rugalmas vesszőkerítés is elég volt? Ezt a kérdést közelítjük most meg többféle irányból, érzékeltetni, felmutatni szeretnénk belőle részleteket, hiszen ha megválaszolnánk a kérdéseket, valószínűleg azonnal lelőkné azokat magáról a település, és elillanna minden varázsa. Ez a szellemi támasz biztosítja, hogy Debrecen még Budapestet is túl fogja élni.

„Debrecenben van valami lelkesítő. Nem a műemlékek sokaságában, mert itt műemlékek alig vannak, hanem az egészben, különlegességében, vitalitásában. Abban, ahogyan egyesíti a modern fejlődést nagyvárosias fokon és ahogyan még őrzi hagyományait: egy falvakból összeállt alföldi mezőváros elterpeszkedő, napfényes, fákkal, ligetekkel tarkított és puritán provinciális világát. Eleven, színes, mozgalmas életében, szinte száraz, klasszicista műemlékek között. Történelmi múltjában, hiszen a magyar nemzet szabadságharcának, magára találásának fókusza volt; itt detronizálták 1849-ben a Habsburgokat (...) S ha e város szép lehet, akkor voltaképpen egészében szép - valamit megjelenít, érzékeltet, kifejez. Debrecen - Budapesttel együtt - talán minden városunknál inkább azt az életerőt fejezi ki, ami ebben az országban volt, van, és alighanem lesz is."
(Granasztói Pál: Szép magyar városok - egy építész szemével. Corvina, Budapest. 1978)

Buka László - Rácz Zoltán

ORSZÁGÉPÍTŐ

Számunk valamennyi írása Debrecenhez és környékéhez kötődik. Az egyes szempontokat és témacsoportokat a hagyomány időszerűségének gondolata kapcsolja össze. Egy témán belül a nézetek sokféleségét kívántuk bemutatni, így egymásnak ellentmondó állításokkal is találkozhat az olvasó, mint például az alföldi sáncok eredetének kérdésében. A témacsoportok sok tekintetben átfedik egymást. A szám anyagát Buka László és Rácz Zoltán állították össze. A címlapon és a hátoldalon Buka László rajza, a szövegközi felvételeket Rácz Zoltán készítette.

A VÁROS ÉS KÖRNYÉKE		
2	Módy György	Zoltai Lajos emlékezete
		Részletek Zoltai Lajos írásaiból
4	Buka László	Kísérlet
26	Buka László	Az Y alakú útelágazások
27	Rácz Zoltán	A debreceni hídfőállás
SÁNCOK ÉS MÁS FÖLDÉPÍTMÉNYEK		
30	Molnár Géza	Az ártéri gazdálkodás III. rész
39	Tompa Mihály	Csörsz árka
40	M. Nepper Ibolya – Patay Pál	Az ördög árka
40	Ipolyi Arnold	Csörsz árkáról
41	M. Nepper Ibolya	Alföldi földpiramisok
ÉGETŐ KÉRDÉSEK		
43	Aradi Csaba	A Tisza és a természetvédelem
45	Kolundzsija Gábor	Álom a lavór alján
A VÁROS ÉS TÖRTÉNETE		
46	Rácz István	Debrecen-történeti kutatásaimról
48	Bíró Lajos	A főnix és a bárány
48	Hamvas Béla	„... ami városnak látszik, csupán tábor ..."
48		A város neve
49	Gönczi Tamás	A Napba Öltözött Város
AZ ÉPÍTÉSZETI HAGYOMÁNY		
50	Kőszeghy Attila	Hasonlíthatatlan az építészetben – lokalitáshiány a fizikában
53	Rácz Zoltán	Szatmár-Bereg öröksége
57	Módy György	Középkori települések Debrecen történeti határán
59	Rácz Zoltán	Emlékműemlék
TERVEK		
51	Gyarmathy István	Fafaragóház
64	Rácz Zoltán	Templomtervek

Kós Károly A lovakról (részlet)

Idei 2. 3. és 4. számunk a Művelődési Minisztérium és az Országépítő Alapítvány támogatásával készül.

ORSZÁGÉPÍTŐ. A Kós Károly Egyesülés folyóirata. Megjelenik negyedévenként.
Kiadja a Kós Károly Egyesülés, 7400, Kaposvár, Dózsa György utca 21. Felelős kiadó: Kampis Miklós.
Szerkesztőség: MAKONA Építésziroda, 1037, Budapest, Zay utca 1-3. Szerkesztő: Gerle János.
Gondozza az I&I Kulturális Informatikai és Innovációs KFT, 1011, Budapest, Corvin tér 8.

Előfizethető az I&I KFT címére befizetett rózsaszín postautalványon a kért számok megjelölésével, számonként 100 Forintért.

Készült a tatabányai Radír Kft. nyomdájában

BUKA LÁSZLÓ

KÍSÉRLET, avagy tud-e repülni az ember, s ha nem, akkor mégis hogyan? (Debrecen 1750-es és 1771-es térképeinek megközelítése)

Nyéki Imre emlékére

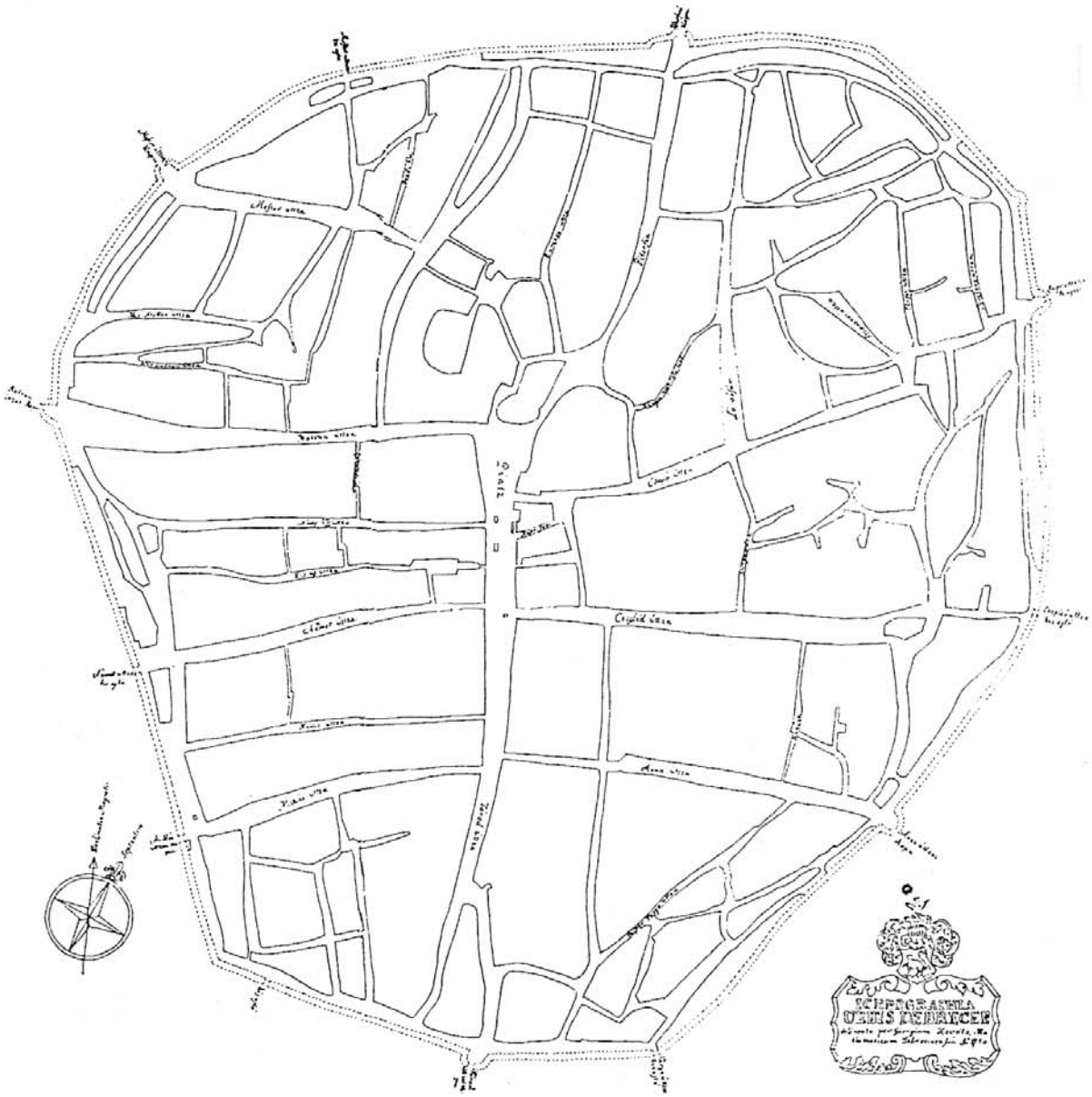

3. Debrecen térképe 1750-ből

1.

.... egy város szerkezetében..., eredeti alaprajza is egyfajta mandalát ábrázol, tehát fölismert makrokozmikus elrendeződéseknek mikrokozmikus, itt városi mértékben való tükröződését. ... ez mennyiben bizonyult igaznak egy mandalaformában kialakított egész város átjárásakor, erre vonatkozóan nem bocsátkozom közlésekbe."
(Gunter Nitschke – Philip Thiel: Az élt környezet anatómiája. Fordította: Kürtinè Kiss Éva A tér a képzőművészetben; NPI. é.n. 203. o.)

2.

Miért? Nagy kár érte, hiszen nyilván igen sokat tanulhattunk volna belőle!
Ezt, a látszatra „Útvesztőt" viszont végig kell járni, fel kell mutatni a város alaprajzának, úthálózatának, a telkek osztásának és szerkezetének legalapvetőbb rendszerét, a legfontosabb irányokat és arányokat, nemkülönben a váratlan és megdöbbentő csodákat! Egy leendő alapkutatás főbb csomópontjait itt kell röviden felvázolni, aztán a „tartalomjegyzéket" (3-55. sz. kép) tudományos pontossággal és hiteles elmélyüléssel, meditációval, a Debrecen-mandala felhasználásával részleteiben is kifejteni, kibontani!

3.

A városról készült legrégebbi térkép: az 1750-es. Sajnos, még részleteiben sincs ennél korábbi. Kovács György városi mérnök készítette el 1 coll = 50 bécsi öl méretarányban, amely 1:3600 méretaránynak felel meg.
A bel-város határát (fal, sánc, kerítés, palánk, árok) és azon belül az idők folyamán kialakult utcák hálózatát, a város ér- és idegrendszerét tünteti fel.
Az árkon kívüli részek (lspotály, temetők, csapszékek, kúriák, stb. nem szerepelnek - kár! - rajta.
A térkép csak a „belsőségeket" tartalmazza (a szélesebb összefüggésekre így kevéssé világíthat rá), melynek szerkezete alapvetően a mai napig nem változott meg a számtalan módosulás (példátlan mennyiségű tűzvész, keleti tehermentesítő út, stb.) ellenére sem. És itt kell feltétlenül megemlíteni, hogy bármelyik ezután következő rajzhoz, mely a 3. sz. és/vagy a 6. sz. térképet használja majd fel kicsinyítve, igen fontos az „eredetiekkel" való folyamatos szembesítés, összevetés, mert csak ez a két, fent jelzett sorszámú térkép „nagyméretű" előggé a tűzetes vizsgálathoz.

4. Turistatérkép részlete /1991./

4.

A régi, köralakú sánccal, árokkal védett város egy ma használatos térképen is könnyen felismerhető, azonosítható. Egyszerűen lehet megkeresni a határoló utcáit, telkeit és így jól körberajzolhatók annak hajdanvolt kontúrjai.
Az 1750-es és az 1771-es térképek által megrajzolt város a mainak, mely kb. 8-10-szeres területén épült, belvárosa, centruma. Sajnálatos a mai közlekedésszervezésre nézve, hogy északi körívének útjai nem szervültek igazán a tömegközlekedési útvonalakhoz, így számtalan sikerületlen megoldás született a központ tehermentesítése érdekében.
Ez a terület alakjára nézve leginkább egy *almára*, vagy egy *dióra*, *gesztenyére* hasonlít többek között, mindenesetre a kör ideális és világot is modellező formájához közelít, de hangsúlyozottan nem éri el annak szerkesztett, geometrikus formáját. Amorf, élő szervezetre, élő-lényre, organizmusra asszociálhatunk már első ránézésre.
Ez a centrum, a volt teljes város a ma is mozgó, dinamikus település talán már régen túlhajszolt *szíve*, *agya*, a „mai kor követelményeinek" nem megfelelő, elfáradt, pihenésre, rehabilitációra szoruló szerve. Nagyobb megbecsülést érdemel!

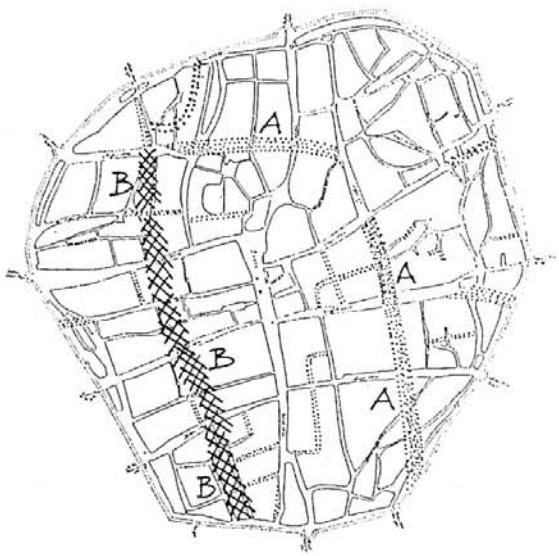

5. A két előző térkép eltérései, az új utcanyitások, a várostest feldarabolása a „haladás és civilizáció" /egyedi vélemény/

5.

Úgy tűnik: nem lesz ezután sem ebben igazán része. A pontozott területek az utóbbi 240 év új utait jelölik, melyek közül a „keleti tehermentesítő út" (A) volt a legdrasztikusabb a várostestre nézve. A térkép baloldalán, az É-D-i irányban jelölt „x"-ek vonulata (B) egy sokak által vágyott újabb harapás a város többszáz éves húsába. Ez az ú.n. „nyugati tehermentesítő út", mellyel végleg megszüntethető a hagyományos debreceni úthálózat archaikus, kozmikus utalásokkal, üzenetekkel is bíró rendszere. A teljes városközpont, a kör-alak egész rajzolatát időben védetté kellett volna nyilvánítani, talán már ma is késő lenne! Hogy szidtuk a romániai falurombolást..., a mi dőzereink persze demokratikusak!
Meddig lehet egy embert mű-tétekkel „gyógyítani", meddig marad egy lény élő, ha folyamatosan cserélik le szerveit mű-szervekre, mű-szerekre?
Meddig és mitől város egyáltalán a város? Vajon Debrecen kibírja-e ezt az újabb, készülő „próbát"?

6.

Ez az 1771-es térkép, melynek készítője minden valószínűség szerint Kovács György városi mérnök. A rajz eredeti méretaránya 1:2520-nak felel meg.
A telkek rendje, osztása, az épületek (a köralakúak a szárazmalmok, számuk itt 80 körüli és feltűnő, hogy várostesten belüli elhelyezkedésük egy olyan gyűrű alakot formál, melynek közepe, a „hiány" helye a település közegével esik egybe!) és a házszámok vannak rajta feltüntetve. Ez a rajz igen gazdag részletekben, így az 1750-essel kiegészítve jó alap a további gondolatok kifejtéséhez és illusztrálásához.

7.

A megcsonkított ország-test életében fontos, primér jelentőségű építőelem a falvak, városok sejtnyi élete. Az összes lényeges élettani funkciót el tudja látni, mert a legkisebb Egy-ség. Önigazgató, önfenntartó és önellátó mikrostruktúra, mely egyben világmodell is: létének minden rendülése tökéletes összhangban áll az Univerzum lüktetésével.
A sejt *anyagcseréje* a város árucseréjével rokon folyamat (utóbbira a híres debreceni piacok, vásárok és az Európa számos nagyvárosába terelt hortobágyi szarvasmarha legyen példa), *mozgása* az európai kereskedelmi útvonalakat is felhasználó szállítás-közlekedés (É-D irányú: Északi tenger – Kassa – Debrecen – Várad – Kolozsvár – Fekete-tenger útvonala), *növekedése* a folytonos tűzvészek (több tucat igen nagyméretű katasztrófa) ellenére is a bővülés (taksás telkek, kertségek kialakulása), szaporodása pedig a lelkek mára már a 220 ezret is meghaladó dinamikus változása minden allergiás és neuroti-

6. Debrecen térképe 1771-ből

kus tünetével együtt, ami az *ingerlékeny* struktúrák belső logikájából fakad.
A város „falán" (sejthártya) belül a központ, vagyis a fő- és piactér a falakkal körülvett templommal és a „vár" környezete maga a nucleus és azon belül a nucleolus, a sejtmag és a benne lévő testecskék.
Vannak két-, sőt többmagvú sejtek (pl. máj- és izomsejt) is, amely városunkra vonatkoztatott analógiáját a 29. és a 30. számú rajz fogja majd érzékeltetni és részleteiben kibontani. A város ugyanis több magvú sejt, több központú település, illetve több (5-7) kisebb faluból Egy-gyé nőtt rendszer, mely kb. a XV-XVI. századra vált olyanná, amilyet a térképek nekünk bemutatnak!
A korai város tehát jellegzetes „halmaz-város".
A magnak egyébként legfontosabb szerepe abban rejlik, hogy benne van az ősidők óta („kezdetben") tárolt titokzatos tudás, az örökítő anyagot is tartalmazó DNS, mely mint az ős-sejt (őskovász) ős DNS-ének folytonos leszármazottja generálja szakadatlan magát az Életet.

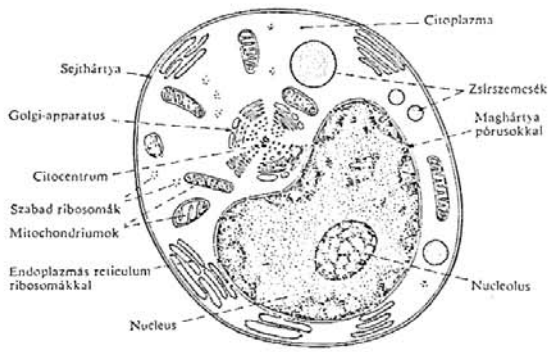

7. Egy sejt „térképe"

Debrecenre értve e mondatokat: az egyik, a leghíresebb mag a Szt. András templom a Veres-toronnyal (ma: Nagytemplom), a mellette lévő Pap-tava környéke (ma: Déri tér) és a „vár" környezete (ma: Calvin tér és Vár utca). A templom, a tó és a vár: az isteni üzenet fogadója, az élelem és a védelem biztosítékai. Az Élet aranytartalékának hármassága.

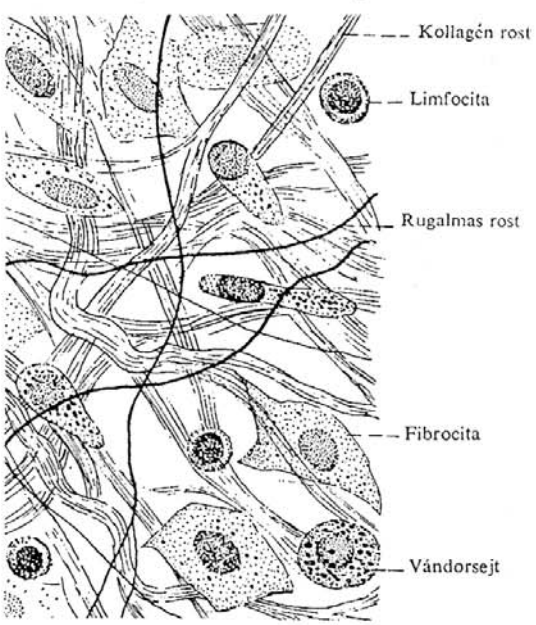

8. A kötőszövet elemei

8.

Több sejtből álló magasabb rendű összesség: a szövet. A sejtek közötti összeköttetésekből, egybenövésekből jön létre.
A mellékelt rajzon lévő kötőszövet „térképe" a város szűkebb környezetét: a tanyákat, falvakat, országutakat, patakokat, folyókat, erdőket, mezőket, stb. tünteti fel. Összekötő-elválasztó szerepe egy természetes hierarchián felépült Egy-séget: a vidéket, a lakott tájat, annak lüktetését, életét érzékelteti. Minden belső és külső *nyomást* (tűzvész vagy idegen csapatok támadása, stb.), hajlítást igyekszik a leg*rugalmas*abban feldolgozni, átvészelni, túlélni, akárcsak ha *nyújtják* vagy *húzzák* (várostest szervetlen fejlődése: városszéli lakótelepek). Persze ez a test sem nem igazán rétestészta a végtelenségig, sem nem ébresztőóra...
A város úthálózata első közelítésben megfelel a vér- és nyirokereknek, szakrális épületei és népi lelki beállítódása pedig az idegi pályákat rajzolja elénk.
Véd (fal, árok, templom, erdő, vár, ház) és tárol, felhalmoz (házak, pincék, boltok, malmok, magtárak, kamrák, ólak) és *felhasznál* (műhelyek, házak).
Szállít, táplál, feltölt és levezet (úthálózat, csatornarendszer, árkok, kapuk).

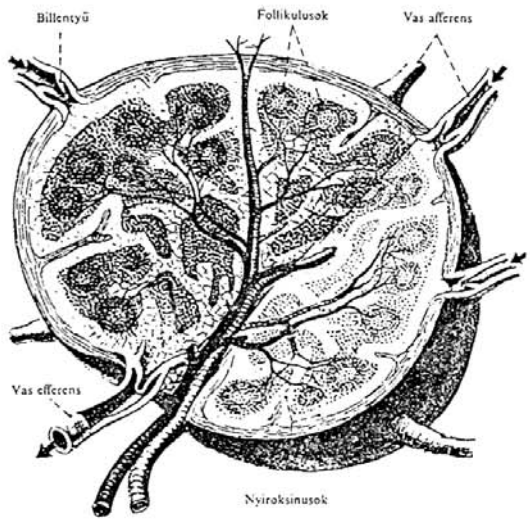

9. A nyirokcsomó szerkezet

9.

A város, mint környezeti határainak, változásainak aktív *szűrője* (beenged – kirekeszt, elfogad – védekezik, lásd városkapuk, mint billentyűk, egyfajta zsiliprendszer az adók okán is), *feldolgozója*, *átalakítója* és *továbbirányítója* (áru-csere, piac, kereskedelem) hasonlatos egy testen belüli „állomáshoz" is, pl. a léphez, a májhoz, a szívhez, de alaktanilag is meglepő módon azonosságot mutat a nyirokrendszer főbb csomópontjaival a nyirokcsomókkal.
A tág környezetében jelentkező mozgásigényeket és irányokat, a közlekedést, a szállítást gyűjti (zsúfolja) össze, mint egy erős mágnes és *tereli, továbbítja* a következő állomás felé azt (a nyirkot). *Szervez* és *lebonyolít*, s mindezt célirányosan teszi: a nyirok áramlása egyirányú folyamat, a szövetrésektől a vénákig. Véd és kiszűr, kiválaszt. Az ártalmas anyagokat távoltartja (kapuőrség, utcakapitányok). A nyirokcsomó-város mint egy ideális koordinátor működik az ország-testen belül, mint egy vasúti rendezőpályaudvar.
(Máj: ide gyűlik minden tápláló életenergia, a vér, melyet felvesz, raktároz, átalakít, kiválaszt és továbbit olyan csomópontként, mely igen sűrűn behálózott utakkal, azaz idegpályákkal.)

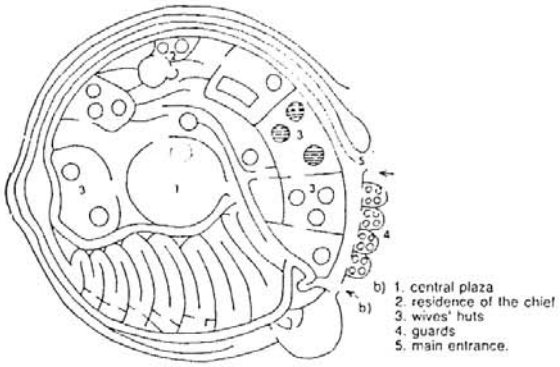

10. Namibiai falu alaprajza

10.

Egy falu alaprajza Afrikából, melynek rajzolata döbbenetesen egybevág egy emberi szem keresztmetszetével (nyílirány).
Kör alakjukat többszörös védelem erősíti, fokozza, hangsúlyozza. Három „fal" burka védi a szemgolyót: ideghártya, ér- és ínhártya.
A számok jelentése:
1. fótér/központ – szembenézetben a szemlencse, a pupilla,
2. a főnök rezidenciája – távol a főbejárattól, öt rétegű fallal védve és a feleségek kunyhóitól körülölelve egy belső labirintus végén!,
3. a feleségek kunyhói – az egész szemgolyót behálózva...,
4. őrség/védők – a főbejárat mellett,
5. főbejárat - a szemen belül a látóidegek itt futnak ki az agy felé a szem gömbjéből.

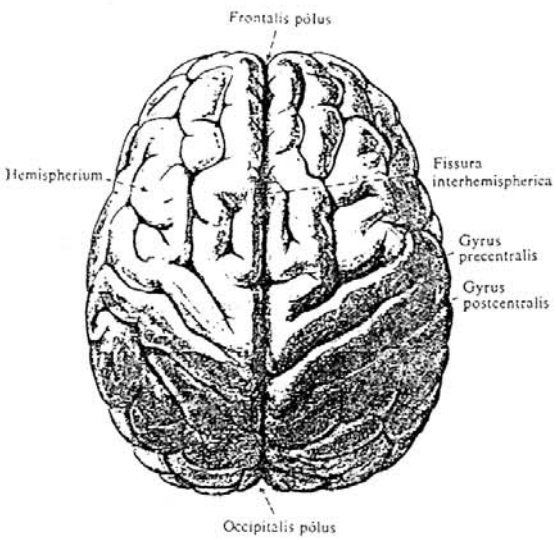

11. Az agyvelő felülnézetben

11.

Biológiai kör-sétánkat befejezve eljutottunk most a legnemesebb és egyben a – talán – legbonyolultabb és ebből következően a legtitokzatosabb szervhez, az agyhoz ill. belsejéhez, az agyvelőhöz, amely a gondolkodás, az értelem, a hit, a művészetek, a ... központja, emberi létünk szellemiségének székhelye, a legfőbb koordináló, a nagy szervező, az istení irány (felfelé) emberen belüli szélső értékének, a legfelső értékének székhelye.
(Az agy, a vezérlő a testünk „szélén", s nem a „közepén" helyezkedik el, mint ahogy a „szem-falu" főnöke is így, a „szélen" él, sőt! már most kell a 30-39. sz. képekre utalni előre, felhívni rájuk ilyen szempontból is a figyelmet.)
Az agy/velő egy ország (székes) fő (fej) városa, egy tájegység szellemi központja (Debrecen eddig két alkalommal volt ideiglenes főváros, s a „kálvinista Róma" kifejezés is aláhúzza a város potens jellegét. Ma az ország második legnagyobb városa mind teljes területét és lakosságát tekintve. Az ország „szélén" helyezkedik el ..., mint a többi nagyvárosunk, de ez már Trianon bűne!).
Visszatérve az agyhoz: a koponya szilárd csontjai a város megbízható védrendszere, fala, amit még egy hármas tagozódású hártyarendszer is erősít, az élő kocsonyás testet, a város élettel telt rugalmas belső részeit védve, az utcákat, tereket, telkeket, házakat és nem utolsósorban az embereket.
Az agyvelő barázdáltsága, a labirintusszerű belső ritmus az utcák olykor kiismerhetetlen hálózatát, tekervényeit (pl. 39. sz. rajz) juttatja méltán eszünkbe.
Az agynak külön keringési rendszere is van a teljes szervezeten (pl. az ország) belül. Az agyvíz, egy voltaképpen megszűrt folyadék mozgása különböző üregekben az agy-város belső, önszervező életével: a belső törvényekkel, a mindennapi feladatokkal, a helyi kapcsolatokkal, az önigazgatással rokon és sokszor azonos folyamatot, feladatot lát el. Az agyvíz a város belső sűrűsége, intenzitása.
S még egy rendkívül fontos tulajdonság: az agysejtek, eltérően a többi, testet alkotó sejttől különbözve a szervezeten belül, már nem szaporodnak a születés után!
Kiváltságos helyzetük (kincs-jelleg) és az életben betöltött irányító szerepük rávetítése egy városra elsősorban a vezetők (értelmiség, papok, vezérek, királyok) feladatát, az egyediség – egyszeriség hangsúlyozott és kiemelt minőségét, vagyis kiválasztottságot, elkülönülést (beavatottság) is tartalmaz, aminek koncentrált tartalma valójában a testen és egy városi pozíción belüli, materiális vagy/és szakrális-egyházi viszonylatban egyaránt meglévő legfelső csúcsot jelenti, a piramis Napot elérő arany tetejét. A már nem e földit.

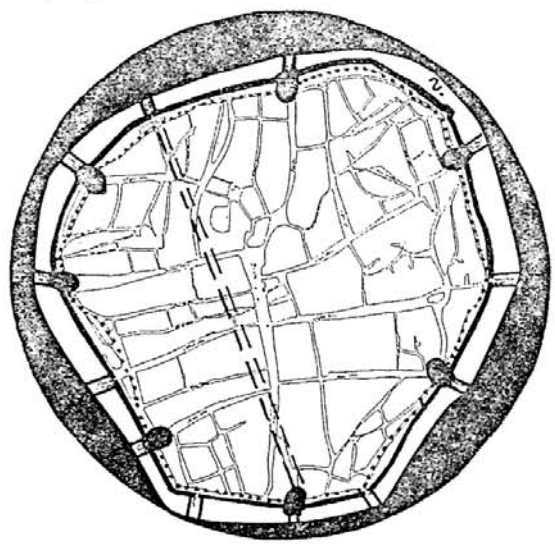

12. A város fala és a kapuk-ajtók tizenkettese /13?/

12.

Kapuk/ajtók: a befogadás-be/elzárkóz – el/kizárás – önvédelem és kitaszítás – kirekesztés – kinyítás – támadás „helyszínei" a várostest aktív pórusai, a ki/bevezető vér- és idegpályák csatlakozó pontjai a városrészek szerveihez. Kulcspontok. Mindegyiknél őrzőházakat is találhatunk a védelem fokozása érdekében.
A fentebb már említett két térképen 12/13?/ ponton van a várost anyaként körülölelő „falon" kisebb-nagyobb ajtó és kapu.
7 nagy-kapu (teli-karika), melyen keresztül nagyobb méretű

kocsik, fogatok, szekerek, nagy mennyiségű állatsereglet is el tudta a várost hagyni ill. meg tudta azt közelíteni (vámok, piacok). Van még *5/6?/ kis-ajtó*, mely csak gyalogosforgalom részére volt kiképezve, s általában két nagykapu között volt kialakítva. A kapuk rajza a térképen dudor, vagy púpszerűen van jelölve, mintegy érzékeltetve a várostest kifelé való nyitottságát.

A városfalon (1606-ban készült el az árka a tövisgaráddal és a kapukkal) egymáshoz igen közel lévő 2 nagy-kapu az ÉNY-NY-i íven Debrecen Hortobágy felé nyitottságának fontosságát húzza alá (Pestet, Budát is ezeken a kapukon keresztül lehetett megközelíteni. A debreceni autós ma is a Hortobágy felé veszi útját, s nem Szolnok irányába!, ha Pestre megy).

Van a kapuk-ajtók rendszerének egy titka, rejtélye is: a kérdőjellel ellátott ponton csak a nyomát („kidudorodás") lehet e térképen (1750) látni, míg a másikon (1771) a felirás a falrész mellett utal csak rá, a kapu nyoma már nem látszik. Ez így egy félig-meddig megnevezhetetlen – megfoghatatlan (a tizenharmadik...), valószínűleg egy, a dátumokhoz képest korábbi időpontban még létező, 1750-ben *már nem funkcionáló, csak nyomában utólérhető* nyílás.

Ha nem létezőnek (nem földi létezés: van, de már nem itt) fogjuk fel ezt, akkor a szaggatott vonal adja a tükörtengelyét a 12 elemből álló rendnek, s bontja asszimetrikusan a várostestet két félre, melyből a hozzánk képest jobboldali, a nagyobb rész volt sokáig elsősorban a lakott terület, ez a „fél" volt már korábban is lakott (kb. 5-7 körzetben gyanítható korai település nyoma itt).

A falat, mint védőívet olykor a falhoz épített házsorok is erősítették. A pontokból álló, a fallal párhuzamos forma a mellette közvetlenül futó utcákat jelzi (itt van köztük pl. az Árok utca is): fal és utca dupla köre húzza alá e jel (a teljességre is utaló kör) fontosságát.

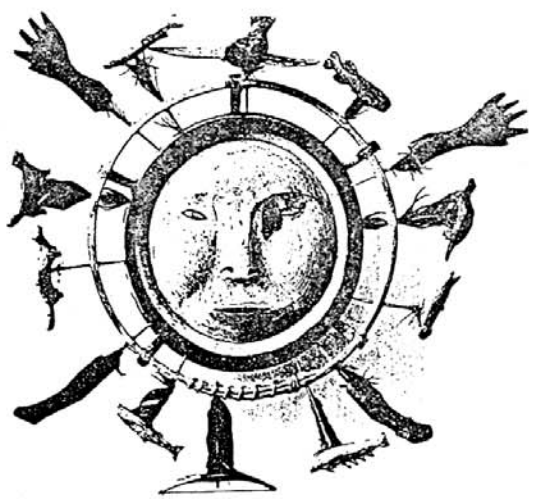

13. Egy eszkimó fa-maszk Grönlandról

13.

E jelzés, a dupla körív (koncentrikusak) többek között szerepel egy eszkimó vadász (Grönland) fából készült maszkján is. A kapuk és ajtók analógiája itt a Nap-arcba belenyúlló kéz – hal – madár – íj – kutya stb. függelékek, melyek valódi nyílakon vannak a belső körhöz rögzítve, jelezve e Nap-ság megközelítésének földi lehetőségeit egy, a természetben élő embernek. A külső körüven láthatók a látható világ fontosabb elemei, míg belül, középen a hitt és tudott Istenség arcmása van. A kettő szorosan összekapcsolódik, mert nem zárják ki egymást, nem idegenek egymástól. Egy dupla ív átjárása teszi lehetővé kettejük érintkezését.

14. Az állatövi jegyek rendszere, a zodiákus

14.

Összesített (mediterrán és keleti) állat-öv, az év-kör rajza. Tizenkét „kapuja", tizenkét körcikke, tucatnyi állatövi jegye van. Közepén az ember, a városlakó (az év-kör lakója), a körüven pedig halad a Nap szép rendben.

Kérdés: lehet kapcsolat az ajtók – kapuk rendszere és az állatövi jegyek közt?

12 nyílás: egy évben ennyi Nap-hónap van,

13 nyílás: egy évben ennyi Hold-hónap van (hónap: Hold-Nap),

(Még egy adalék ehhez a város múltjából: 1845-ben volt egy „Tizenhárom város" nevezetű utcája a nyugati részeken, mely a tizenhárom szepesi várost örökítette meg, ma ez a Szepességi utca.)

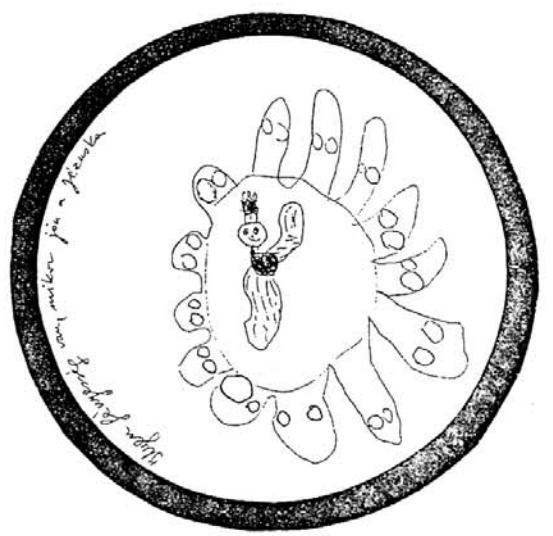

15. Gyermekrajz Karácsony táján

15.

Óvodás gyermek rajza: közepén egy boldog, koronás égi lény, Jézuska.

Egy körben van, melyből 13 pulzáló, ritmikusan növekvő – fogyó kar – nyúlvány – csáp, valamiféle kétszemű lény (?), sugár mozog, növekszik, a külvilág felé tör.
Az analóg sor egyszerű: a Jézuskának rajzolt lény maga az emberek által lakott település élete, a kör a fal (sánc, árok) védelme, míg a sugárszerű lények (?) az ajtók – kapuk tizenkettes) tizenhármas rendszere, a külvilág letapogatói (árumegállítójog és kapuadó rendszere).

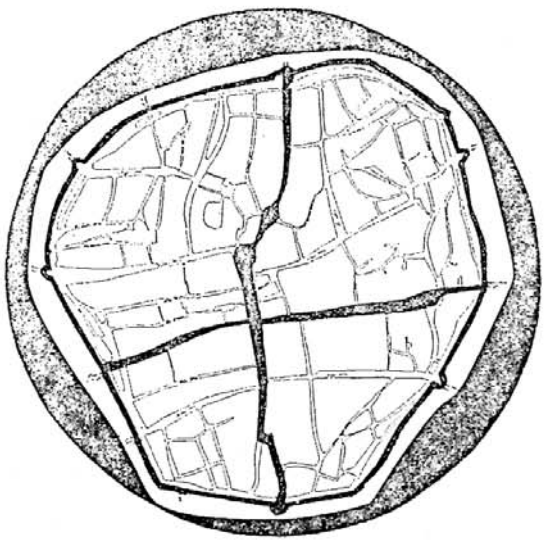

16. Kör és kereszt

16.

Az ölelő, védő, melengető körben egy közel É-D-i és rá merőleges, K-NY-i tájolású keresztutca mind a mai napig a meghatározó alapképlete a városközpont utcaszerkezetének.
Ebben a *kereszteződés*ben 1726-ban már állt a Kistemplom, a város második temploma, aminek népies neve: Csonka-templom. Valószínűleg a 17. sz. második felében már állt ezen a helyen egy *kis fa-templom*. Hangsúlyos hely, egyházi épület: a város *köldök*én. Az É-D-i tengely: két nagy-kaput összekötő, Európa kereskedelmi hálózatában is nagy részt vállaló (Északi-tengertől a Fekete-tengerig) kb. 2 km-nyi szakasz (Péterfia Jakab utca, Piacz utca és Nagy-Várad utca) ez a településen belül.
A másik tengely végeiben 2 kis-ajtó volt, ma a legforgalmasabb, legzsúfoltabb és legbüdösebb szakasza ez a belváros forgalmának (régen: Német és Nagy-Czegléd utcák).

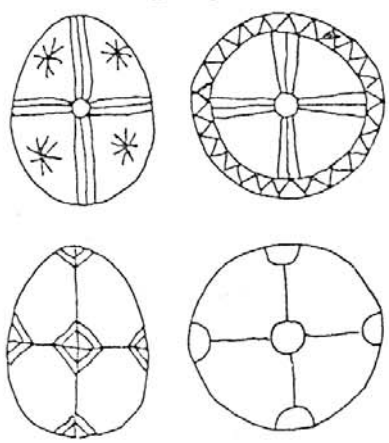

17. Hímestojások, sámándobok rajza

17.

Kereszt a körben (körön) megjelenései: hímestojások rajzolatai, sámándobok ábrái, Szent koronánk és sámánkoronák felülnézeti képe, templomok „keresztelési" keresztjei, égtáj- vagy görögkereszt, keresztglória szentek (Jézus) feje mögött, pénzérmék rajzolata az ősiségből, a Föld képjele, Napkerék ábrázolása, sziklarajzok (pl. a tatai karcolt kő) és lehetne napestig sorolni hol, s miképpen, mit és hogyan megidézve (meg-igézve, varázsolval) használták, használják mind a mai napig a kezdetektől fogva ezt az alakzatot a földi kultúrák. Ismered Avebury alaprajzát?
A negyedekre (városrészek elnevezése is ez, még ha több is van belőlük, mint négy!) osztott körben a metszéspont középen és a szélső négy, körrel érintkező pont, tehát összesen öt: kiemelt, hangsúlyos, szabott helyek. Templom és ajtók, kapuk „kötelező" helyei.
Nagyon sok város, falu utcahálózatának alapszerkezete ez, ideális vagy éppen amorf formában felvéve ennek az alapjelnek a rajzolatát.
Égi minta ez: kör (égboltozat virtuális képe, bolygók alakja és mozgáspályájuk, látóhatár íve, stb.) és benne a kereszt, amely tájol, meghatároz („belő") és feloszt, rendet teremt.
Alapszerkezet: alapformák és alapirányok.
Át- és megélt alaprajzok! Ha tervezték őket, ha nem mert ez a modell, ez az éginek a földi mása: ég-táj(oló)- kereszt. Kör és kereszt.

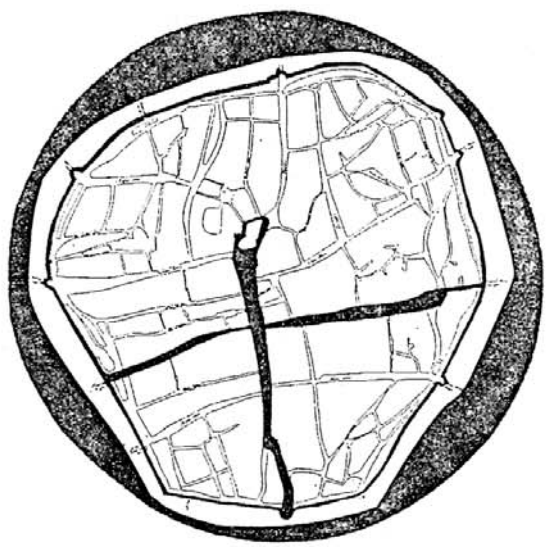

18. A keresztnek feje van!

18.

Debrecenben az É-D-i tengely sokak számára ma csak a Nagytemplomig terjed (Piacz-utca), s valójában nekik is igazuk van. Ennek a tengelynek az északi aranymetszéspontjában áll már századok óta ugyanis a város nagy (első) temploma (korábban egy kápolna, majd imaterem; Szt. András-templom és végül a Nagytemplom), ennek a főutcának a célja, a végállomása, a csúcsa, feje, koronája, glóriája.
Előtte terül el a hosszú és széles vásártér (Piacz-tér), itt volt a helyszíne a híres debreceni nagyvásároknak, a templom tövében, a szent helyet fallal körülvevő (erődtemplom-szerű) ellipszise mellett. Ez sokáig a város „Megállj!"-pontja (ma a rendkívül rossz közlekedésszervezés következtében menekül innen az ember...): a templom, a piac, a vámház és a „vár" körzete. A keresztutcák alaprajza ezzel a templommal, s környezetével kiegészülve valójában egy emberi fejjel (gondolkodás, irányítás, hit) bővült, mutatva ennek a keresztformának a képlékeny és dinamikus voltát.
A főutca az emberi test gerincoszlopa, törzse; kezei a keresztirá-

nyú utcák; tenyerei, ujjai az ajtók-kapuk; feje, agya pedig a templom és környezete (ma: Emlék-kert), a város hagyományos központja mind profán, mind szakrális értelemben.
Körbeírt (tondo) kereszt alakú ember: „Jézus a kereszten" például.

19. Altáji sámándob /Jankovics - Ivanov alapján/

19.

A sámándobok általában nem pontosan kör alakúak, hanem olyan ellipszishez hasonló formák, melyek szélső két „csúcsa" nem egyformán széles, akárcsak a már szemügyre vett két várostérkép kontúrja.
Fordított tojásalak ez, mely ideális kozmosz-analógia több ezer éve. Ezen az altáji dobon is ugyanolyan a keresztalak a fejjel és arccal ellátva, mint a várostérképen megtalált.
„...a kérdéses sámándob „csillagtérkép" lehetett. Bár a sámándob kozmonológiai vonatkozásai ismertek...", vagy „...a dobok égábrák lehetnek;..." és „...a dob a világegyetemet ábrázolja, ...".
Idézetek Jankovics Marcell: Archaikus világkép a szibériai sámándobokon című tanulmányából valók, mely a „Világosság" c. folyóirat 1983/2. számában jelent meg. Továbbiakban is elsősorban ezt az irást szeretném használni.
A debreceni városszerkezet egy sámándobéval rokon, a várost így „elolvasni" meglepő ötletnek tűnhet első hallásra, de feltétlenül érdemes!
Álljon itt néhány bevezető sor ennek illusztrálására: – a dob belső rajza (a város alapszerkezete) föltehetően a kozmosz örök, míg a külső festés (a „telekosztásos", részletes térkép, a teljes városszerkezet) az égbolt pillanatnyi, konkrét, speciális állapotát, az éppen aktuális üzenetet tartalmazza.
A belső rajzot a sámán (én, isten) látja, a város állapotjára utalót mely a településre alapkarakterét ragadja meg elsősorban (az 1750-es térkép ill. az alapján készült 20. sz. kép kísérlete).
A külső a mozgó, dinamikus univerzum (az élettel teli város) működését, folyamatait írja le;
– a dob tetejét észak felé szokás tájolni (tájékozódás), mint minden térképet az északi féltekén;
– a dobot jövendőmondásra is használták (csillagjóslás);
– a dobot naptárként időszámításnál is működtették (a város 12 ajtó-kapu rendszere analóg? az Ekliptikával);
– a dobfelszínt égtájkereszt osztja 4 részre, közepét erősen hangsúlyozzák, kiemelik, pl. madár, szarvas, kör- és gyűrűs formákkal (a debreceni Kistemplom);
– a dobvilág „sarkait" ember alakú jelek is őrizhetik, égtájakat és az év sarkalatos pontjait (bak, kos, rák, mérleg) jelölhetik (városkapuk rendszere);
– a dobok „emeletesek", vízszintes sávokkal, övekkel osztottak (Debrecen 3 K-NY-i utcapárral rendelkezik, ezért 4 emeletes).

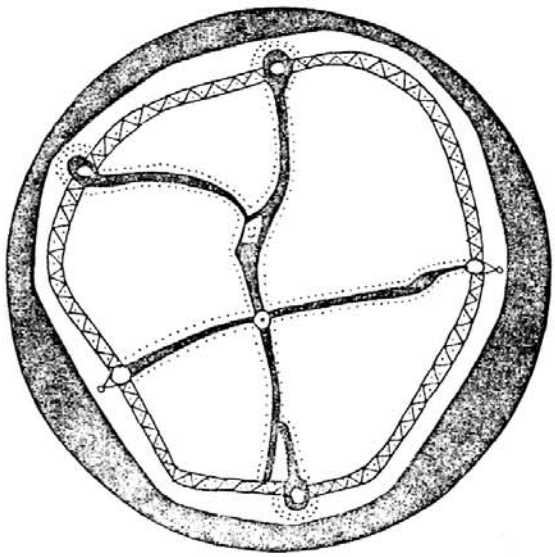

20. Debrecen alaprajza sámándobbá átrajzolva /a debreceni sámándob/

20.

Kísérlet Debrecen 1750-es alaprajzának sámándobbá való átírására. Ez a belső, a sámán (én, te, bárki, isten-felülnézet!) felé eső oldala a varázseszköznek:
A majdnem szabályos kör, a dob keretszegélye maga a városfal és a sánc-árok kettőse. Benne egy kereszt alakú úthálózat, melynek K-NY-i tengelye (a város Egyenlítője!) két kis-ajtóval a végeiben metszi a védelem jelzésére szolgáló rendszert.
Az É-D-i út, a főutca két helyen is kettéválik: déli oldalán egy ember lábai bontakoznak így ki, míg az északin a fejből kinövő szervekké. Az aranymetszésben lévő templom (fej, arc) előtt kettéválik és Y alakúvá (mesénk válasz-útja, hol fa van, mely mutatja: kivel van baj az ikertestvérek közül) ágazik el a főutca, száraínak végén két nagy-kapu.
A két tengely, a két fő irány metszete szüli meg a test köldökét (vagy fordítva?), s jelöli ki a kis-templom helyét.
Ezek Debrecen legalapvetőbb és legegyszerűbb szerkezeti elemei. (Ha esetleg teljesen fordítva, észak felől nézzük ez ábrát: egy futó férfi alakját láthatjuk, melyben a nemiség területévé lett a nemrég még a legfőbb szakralitást felmutató rész, a tradicionális központ, a Nagy-templom és környezete.)

21. A tatárlakai kő /Kr. e. kb. 4000 év/

21.

A tatárlakai korong (mely 5-6000 éves) is magán hordja azt a fajta keresztet, melynek feje, arca (itt: lyuk) van. Körülötte, a negyedeiben a ma emberének már érthetetlen jelek, szimbólumok, rajzok láthatók (létra, ij, kerítés, oltár-szerű vésetek ezek: valószínű írásjelek vagy csillagábrák?).
E jel: körben „fejes-kereszt" (Egyiptomban „füles-kereszt", az Anh, az élet jele) egyidős az emberiség kultúrájával. Egyiptom, Tatárlaka és Debrecen mégsincs olyan nagyon messze egymástól sem térben, sem időben! Az élet jele közel hozza őket egymáshoz.

22. A „mérleg-állás"

22.

Barangolásunkat folytatva nézzük tovább az élő város testének további titkait!
A körívet tartó, azt szinte végletekig kifeszítő kereszt formájú lény (sámán – ember – Krisztus) karjaival jelöli ki a település K-NY-i szélsőértéket, mely a tenyerek (városkapuk) között kb. 2 km! Ennek az embernek a magassága is tekintélyes: kb. 1,5 km-nyi, amely a terpeszben álló lábaktól a fejig terjed (Piacz és Várad utca).
Talán megkockáztatható az a feltételezés is itt, hogy szakállas, melyet a Piacz tere (Forum, Theatrum) rajzol meg neki.

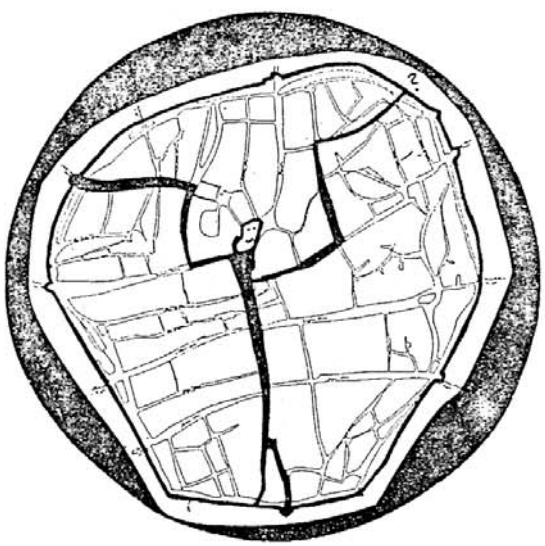

23. Az „orans-tartás"

23.

A karok nekilendülnek és célbaveszik az Eget.
Orans, azaz imádkozó, tenyereit az Ég felé tartó kéztartást vesznek fel. Ezt a pózt Közel- és Távol-Keleten egyaránt ismerik, gondoljunk csak a Csontváry által megfestett Fohászkodó Üdvözítő című kép főalakjának kézmozdulatára, vagy az indiai táncosok elképzelhetetlenül finom és összetett, európai embernek jelentéssel nem bíró táncmozdulataira, melyeket nem csak testével hoz létre a művész, hanem karjaival, tenyereivel is. Orans: tenyér (kar, váll, fej, ember) és Ég egy láthatatlan, de biztos szálon összeér, kontaktusba kerül.

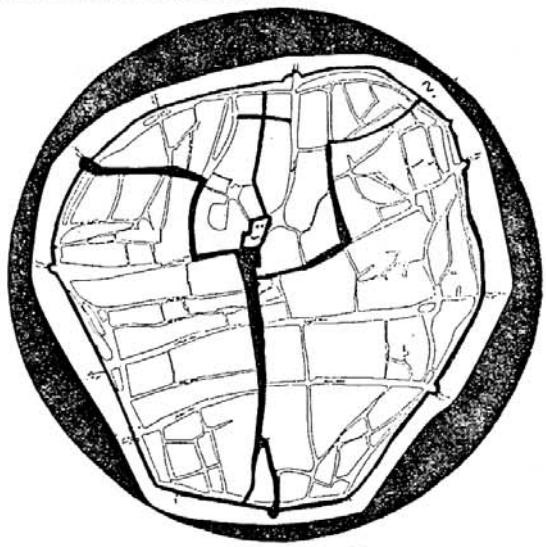

24. A város-ember fejéből egy kereszt nő ki

24.

Íme, az Ember! Íme, a „keresztény sámán", a fején keresztet

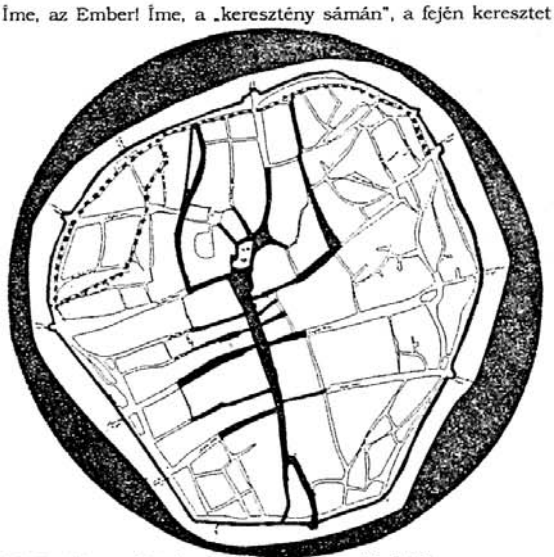

25. Bordázat, glóriakezdemény, nagy-levél a kézben

(szellem-természet!), saját jelét, égre mutató „nyilát" viselő imádkozó lény.
(Tanulságos látni ennek az óriási méretű embernek az alakváltozatait, rendkívüli formai képlékenységét, aktivitását, dinamikáját, többirányú képességét a módosulatok felmutatására. Igen plasztikus még síkvetületében is!)

25.

Az orans-tartásból tovább emelkednek a felső végtagok, s az „égig érnek". Feje fölé ívet, békeágat tart mindkettő.
A fejből egy glória kezdeményeként nőnek ki a sugarak (utcácskák), hasonlóan mint a törzsből a gerinc bordái, megmutatva e lény testének képlékeny voltát, lehetőségeit saját alakjának állandó változtatásában, mert értelmezhetjük a glória sugarait apró ágacskáknak is, melyek a fejből kinőve az eget veszik célba, akárcsak a kereszt az előző ábrán. Mindkét kép-jel az

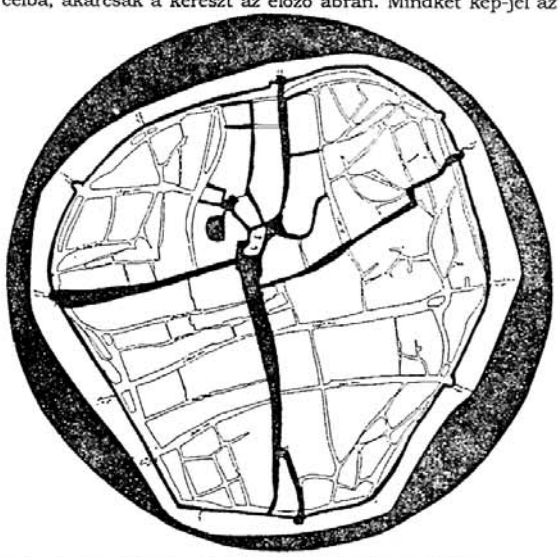

26. A szellemtermészet jele: a fej kivirágzott, sugárzik!

antenna szerepét, feladatát rajzolja meg igen jó hatásfokkal: a kereszt jele ősidőktől fogva él, míg a glória-ágacska rajzok könnyen kiegészíthetők akár agancsra, szarvakra is.

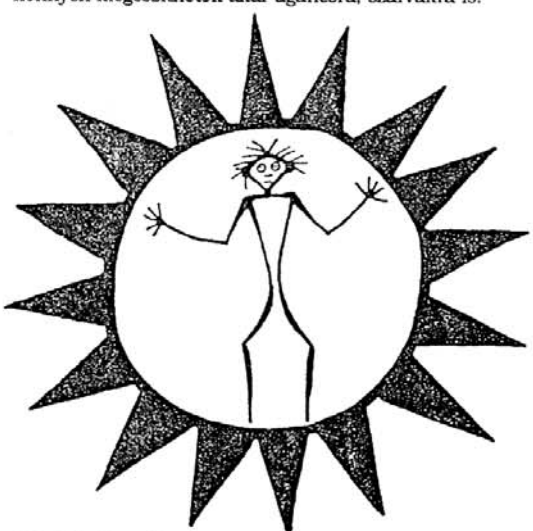

27. A Napban élő ember, a Nap-ember /indián rajz/

26.

Íme, előttünk áll a szarvas-ember, a Csodafiú!
Talán ez annyira hihetetlennek tűnhet (?), hogy érdemes most percekre elcsendesedni és gondolkozni ezen, hiszen roppant kényelmetlen és viszketésre ösztönző ez a tény és a következményei!
Letagadhatatlan, kikerülhetetlen ez a „képződmény": szarvas-agancsos (ágas-bogas) lény egy város alaprajzának hatalmas méretű és ezért is hangsúlyos, legalapvetőbb, tartalmában igen súlyos eleme.
A városszerkezet, az úthálózat tartalmi kerete, a kutatás origója (alfája): most jutottunk el hozzá.

27.

Eljutottunk tehát hamar a Nap-lény alakjához, a fényben élő ember kép-jeléhez, mely itt egy varjú-indián pajzsdíszén jelenik meg, de ezt az alap-jelet is tudja széles e világ összes természeti kultúrája Egyiptomtól az eszkimókig.
A Napba-öltözött embert (nem képzavar!), mely kezeit imádkozó tartásban tartja, a teremtés óta eltelt idő embereinek célját, életvágyát, igényét, legfőbb istenségét ill. az Őt legnyilvánvalóbban megidéző rajzolatát állítja most elénk.
A Napért, annak fényéért, melegéért, világot és életet igazító erejéért imádkozó ember kép-jele ez.
Sugár a haja, a tenyerei és a Nap hegyes végű „indái" is, mely utóbbi felidézi a kör-város ajtóit-kapuit, melyek nyílként mutatják a települést elhagyóknak a főbb irányokat.

28.

A város közismert és feltételezett szakrális épületei a honfoglalástól napjainkig:
1. Szent Joachim (aug. 16.) és Anna (július 26.) kápolnája;
2. valahol errefelé állt Boldog/asszony/-falva egyháza?
3. Szent Miklós (dec.6.) kápolnája, a XVI. századra elpusztult;
4. Szent Anna (július 26.) kápolnája, ma Szent Anna r.kat. templom (1719-46.);
5. ref. Kis új templom (ún. „Csonkatemplom"): 1721-26., korábban egy kis fa-templom szín állt a helyén a XVII. sz.-ban még;
6. Mindszentek (nov.1.) kápolnája;
7. Ferences kolostor (1312-1552 voltak a városban) ill. zárda, patrónusa Boldogságos Szűz;
8. Valahol errefelé állt Debrecen-falva egyháza?
9. Szent Erzsébet (nov. 19.) kápolnája;
10. valahol errefelé állt a „vár" (castellum vagy kúria) XIII. – XV.sz.:

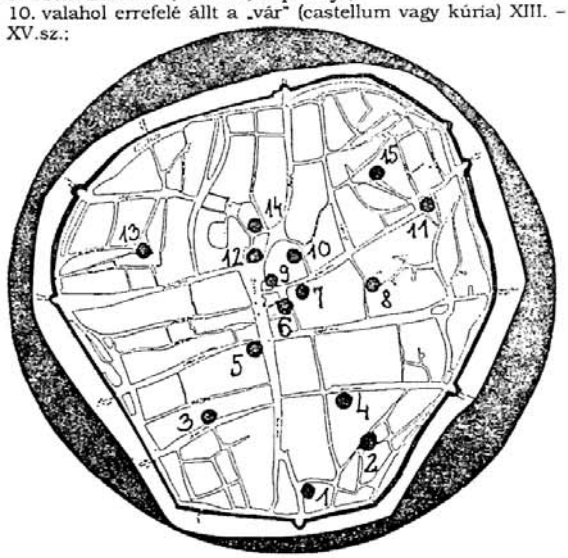

28. A város szakrális helyei /1-15/

11. Monostor (utca őrzi csak a nevét);
12. kápolna (XII.sz.?), imaterem, keleti ajtaja: a „Sárkányos"! ajtó, Szent András (nov. 30.) temploma: 1297-1311, mellette a Cserepes (Fehér) – és a Veres tornyok, majd ref. Nagytemplom: 1805-21.;
13. valahol errefelé állt Szent Mihály (szept.29.) falvának egyháza?
14. Domonkos kolostor (XIV.sz.) ill. zárda, ma ref. kollégium;
15. valahol errefelé állt Szent László (június 27.) falvának egyháza? 1192-1200 között épült; a XVI. századra elpusztult.

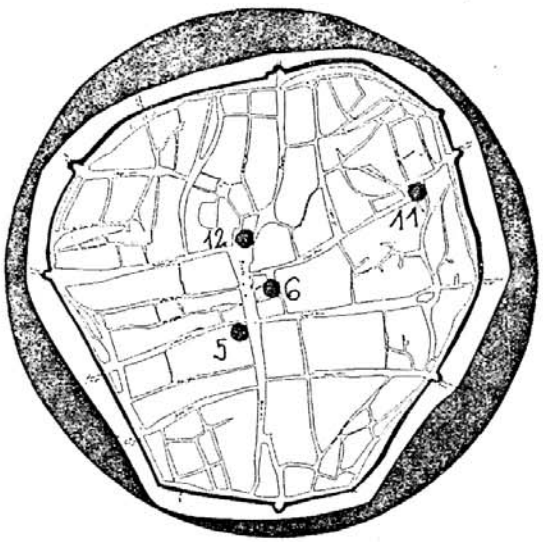

29. Köz-pontok /5-6-11-12./

29.

Melyek ezek közül a város életében döntő jelentőségűek, vagyis hol és melyek a város központjai?
Egy debreceni embernek nagyon furcsa lehet ez a kérdés, hiszen még ma is jellegzetesen egy utcás (Piacz utca) és egy központú a város, utóbbi a Nagytemplom előtti, a Kistemplomig érő terület (ma: Kossuth tér).
A középkori Debrecennek – úgy tűnik – négy (!) jól megkülönböztethető központja volt, még ha ez ma nagyon is meglepő állítás. Vegyük sorra őket!
Három terület viszonylag közel van egymáshoz (a 12., az 5. és a 6. sz. pont) térben, míg a negyedik (a 11.sz. pont) igen nagy meglepetés a Debrecen történelmével foglalkozóknak is! Mindenesetre fontos megfigyelni alapkarakterüket, így egymáshoz való kapcsolatuk is nyilvánvalóbbá válik.
Az Egész-ből kell kiinduljunk!
A Nagy-kör nem falból állt sosem, hanem földből, fából, szúrós ágakból. Évszázadok alatt többször változott a nyomvonala, mutatva rugalmas (engedékeny, „jovális") voltát. Az nem másott át rajta csak, aki nem akart. Fizikailag védelmi szerepe nemigen volt, de köre mégis biztonság, óvás, mondhatni: „misztikus síkon" ható volt (gondoljunk pl. a boszorkánykörökre, vagy a frászkarika „működésére"!).
a) A fentebb már említett és részletezett ember feje, arca, a Szent András (Nagy) templom, a város *arany*-metszéspontjában. Első számú *szellemi*, és a piac okán kereskedelmi központja. *Agya* ez az egész városnak. Itt trónol a *Nap*, a *sárga*-falu uralkodó szakralitás. „*Fej*-pont".
b) Párja a város „*köldök*-pontja": a *Kis*templom helye, a keresztutcák metszéspontjában. A *fehér* színű fala ma is a *Hold*at, a Nap (férfi) párját, ikrét, a nőt idézi meg.
c) A majdnem kör-alakú város *mértani* (geometriai, szerkesztett, kimért) *közép*-pontja, ahonnan megközelítően *minden* ajtó-kapu egyenlő távolságra van. A téren állt a *Minden*-szentek kápolnája, mely nevével és helyzetével is a *teljes*-ségre való igényt, a minden és mindenki iránti kapcsolat vágyát, a szeretetet, a lelki és szellemi kontaktus reményét mutatja meg, a Nap-Hold páros harmadik elemét a Vénuszt (Est-Hajnal Csillag), képének ilyenfajta megidézésével, a mesei hármas (Nap-Hold-Csillag ill. Nap-Hold-Szél) beteljesítésével egy város (!) központjain keresztül. „*Szív*-pont".
d) A várostest északkeleti részében volt talán valaha egy monostor. Körülbelül ez minden tudásunk róla..., még a pontos helyét sem tudjuk, nemhogy azt, kik lakták és mikor.
Ma egy nagyon rövid utácska őrzi a nevét, s talán ennél is többet: a helyét is, a Csapó (akkor: Homok) utcai nagy-kapu közelében, talán víztől körülvett helyen, melyre egy másik itteni utcanév utal: Berek utca.
A híres debreceni „Csapó-kanyar" (Z-alakú utcarész) talán éppen úgy jött létre, hogy a városból ebbe az irányba haladó utca itt tört meg, s változtatott hirtelen kétszer is radikálisan irányt a monostort és a bereket elkerülendő, majd a városkaput elhagyva vette az irányt Szabolcsnak, meg Szatmárnak, Beregnek, Ugocsának, meg Máramarosnak...
Négy központ nyilván nem egyszerre szellemi középpontja Debrecennek. Alighanem egyszer az egyik szerepe hangsúlyos, míg máskor egy másik lesz kitüntetett helyzetű. Kiegészítik egymást, fokozzák egymás hatását, szerepét, s lesznek így Eggyé.

30. A gyűrű-gyanú helye a városban

31. A gyűrű kapcsolata környezetével

30.

Miért és mitől központja ez, a városszéli, talán sosem volt monostor és fél-kör alakú körzete a városnak?
(Formailag az „ország-alma pontjának" is mondható e hely...)

31.

Ez az alapállás tehát: a nagyméretű (kb. 3,5 km²-nyi) várostest „fallal" körülölelve, benne 12 vagy 13 ajtó-kapu nyílása, amely számosság kikerülhetetlenül a hónapokra vagy az állatövi jegyekre (Nap-út állomásai) irányítja minduntalan figyelmünket. Csak kérdésként teszem fel itt: a „városfal" értelmezhető-e az Ekliptikaként vagy valamelyik Naprendszerbeli bolygó pályájaként?
Ne feledkezzünk meg ugyanis arról, hogy a város alakja sámándob alak, melynek szegélye, az abroncs ilyen módon is adja világképi üzenetét.
Az északkeleti nagy kapu (az égtájakat a geometriai középponttól mérem), a nyári napfelkelte iránya: „rák"-pont. Ennek közelében, a város relatíve magas pontján egy feltételezett szakrális központ, monostor, melynek környezete fél-2/3-környi.
Közvetlenül tőle északra a Szent László falva, s egyháza, délről Debrecen falva, s egyháza érintkezik vele, egy tömböt így alkotva hárman, jó testvérekként.
Valószínűleg két templom és a monostor alkotja így ez összenőtt kora Árpád-kori (XI.sz.?) település szakralitását.
E településtől nagyjából nyugati irányba halad a Csapó (akkor még: Homok) utca, s éri el előbb a „várat", majd a piac-teret (Fórum), s a nagy templomot, a Szent András védelme alatt állót. Így kapcsolódik össze a két szakralitás: a rejtett, csendes, nyomaiban is alig észrevehető és a közismert, hatalmas, pompázatos.
A láthatatlan és látható, egymást kiegészítő lelki és világi egyház.

32. A gyűrű rajzolata

32.

A mai utcahálózat és a telkek elrendezése ezen a környéken még jobbára a XVIII. századi rajzolatot adja, melyet igen részletesen szemügyre kell vegyünk.
Igen valószínű ugyanis az, hogy a jóval korábbi időbeli rajzolata is lényegében ugyanilyen szerkezetű lehetett, hiszen közismert az a debreceni „hagyomány" is, hogy akárhanyadjára is égett le egy-egy óriási része a városnak, a visszatelepültek az előző város- és telekszerkezetet örökségként, követendő hagyományként vették számításba, így ennek a területnek – szemrebbenés nélkül lehet mondani -, a mai rajzolatát akár visszamenőleg több száz évre is érvényesnek kell, lehet tekintenünk!
A feltételezett monostort, a szakrális központi helyet, mint egy *kör középpontját* vesszük figyelembe. Ugyanis észre kell vegyük, hogy *ettől a ponttól három égtáj irányába* (kelet kivételével) *kb. 10-12 telek mélységéig egy majdnem szabályos kör* (koncentrikus körök) *nyomai bukkannak elő, a telkek határainak rajzolata által.* Kelet esetleges körívei (kb. 1/3-nyi körívek) a városfalon kívülre kellett valamikor essenek, erre utaló jelzéseket debreceni térképek még nem adtak eddig. Egy, a „Csapó-kanyar" tövében régen volt monostor központú, *!kör alaprajzú település!* nyomai, maradványai ezek a rajzolatok, illetve amire mutatnak: a házak telkeinek szabályos rendje. Egy ősi falu (város) talán ez, melyről eddig nem szóltak a Debrecenről szóló híradások.
Most a következő a hipotézisem: egy valószínűleg a honfoglalás előttí? település máig fennmaradt nyomát, alaprajzát hordozza magában ez a terület, amely mellé igen szorosan odatelepült két Árpád-kori falu, északon: Szent László, délről: Debrecen, s lettek hárman együtt erősek és egyek. *Talán ez a kör-falu az ősi (igazi) Debrecen*, mindenesetre *a város-mag legősibb településszerkezetének* nyomát ez a kis terület hordja magán még ma is. Az *avar-gyűrűk* ilyenfélék lehettek: körfalvak, a legősibb faluformák egyike (gondoljunk csak a 10. számú rajzra!), vagyis a központ körül az utcák sugár-irányúak, míg a telkek legyező formájúak. Ez, a ma már igen ritka faluforma elsősorban védelmi (és persze szakrális!) céllal jöhetett létre. Annakidején györöknek, gyűrűknek (geur, gewr) nevezték az ilyen településszerkezetet (lásd Molnár Géza: Az ártéri gazdálkodás c. írása 1. rész; Országépítő 91/2. 31-32. o., mely egy valamikor elpusztult (?), de alaprajzában továbbélő, avar telekviszonyokat felmutató helység, s épült rá újabb és újabb ház, telek, s lett település. Később így lett ez egy nagy-kör kis-köre (Vannak ilyen nevű településeink: Nagy-körös, Kis-köre, Kis-körös stb.), tehát „Kör a körben" (részhalmaz-falu), vagyis a térképek városjele ez régóta, melyre Magyar Adorján hívta fel a figyelmet! (lásd Országépítő 91/3.)
Ó-város: rejtett központ, látens energia, erő-központ. Talán nem véletlen, hogy a 70-es évek „Debrecen-pusztítása" fejezet első soraiban verte széjjel a monostor környékét, s egyenesítették ki a „Csapó-kanyart" NDK-s mintára...
(László Gyulától tudjuk, hogy a honfoglalók sosem pusztították el az avar településeket, temetőket, hanem fogaskerekek módjára kiegészítette egymást a „két" nép, magyar és avar.)

33. Hajdúböszörmény gyűrűi, sugarai

33.

Kertes hajdúváros: Hajdúböszörmény. Egy központ (templom), sugaras (Nap!) utak a szélrózsa alapirányaiba, melyeket, mint küllőket két abroncs, két kör fog át, tart össze. Egyedülálló szerkezet ez hazánkban, minden részletében tervezett városnak látszik így, felülről.

34. A gyűrű védő-állata: szarvasmarha

34-37.

Ezek után már csak ráadásnak tűnhet az az újabb meglepő tény, hogy e területen az utcahálózatot figyelembe véve, egyszercsak megjelenik általa és benne egy oldalnézetű szarvas állat, mely legfőképpen a híres hortobágyi (tehát debreceni!) szürke marha karakterével mutat meglepően megegyező rokonságot. Ez az állat ma is szinte e tájnak „címer-állata", ősisége folytán egyik legféltettebb örökségünk, de nem a „népiesch" szinten...

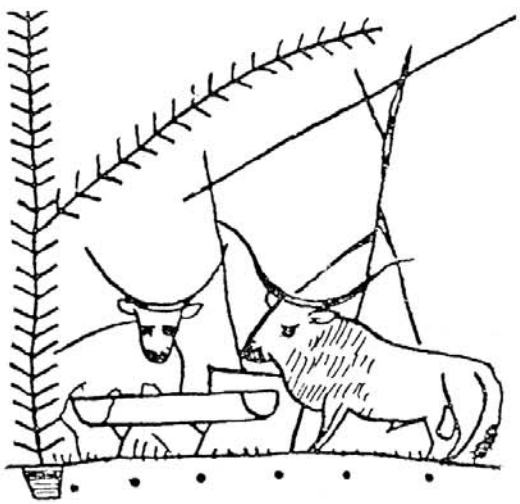

35. Magyar Szürke-marhák karcolt szarutárgyon /sótartó/

Feje és szeme a feltételezett avar-gyűrű feltételezett központja, a későbbi (honfoglalás utáni) monostor.
Teste, lábai, szarvai, farka a környező utcák kesze-kusza rajzolatából áll elő, születik meg. A fejéből indulo Csapó (Homok) utca vége az Arany Bika szálloda két tornya közé érkezik meg...
(„Kötelező szabály": a lényt alkotó vonal vége csak utakeresztezödésben lehet. Ez egy önszabályozó kontrollként áll igy elénk annak érdekében, hogy a városban igy megelevenedő majdani lényeknek egyelőre értelmes határa, törvénye lehessen.)

Mivel a város élő-lény (nőI: befogadó, kerített, meleg, ellátó, kiszolgáló, kényelmet adó, stb.), ezért részei is élők, lényként viselkedők.
Számtalan állat- és egyéb alak támad majd fel belőle, „materializálódik" a látszatra üres, holt utcahálózat. A város maga a kicsinyített (mikro) kozmosz, melyben „minden" benne van, s ezt az is aláhúzza, hogy végtelen lény felbukkanásával számolhatunk.
Az állatalakzatok ilyenféle létrejöttének megértéséhez segítségül (hogy lássuk be: nem manipuláció, nem csalás áldozatai vagyunk, hanem meglepő, de valóságos tényeket, magát az Életet látjuk másképpen, másfajta szemüvegen át) legyen itt elég csak a híres Nazca-vonalakra, az „uffingtoni (oxfordshire-i) „Fehér Lő"-ra és az ohio-beli tojást evő kígyóra utalnom (nekünk van ilyen népmesénk, nem is egy!), melyek rajzolatát csak a földtől való nagy távolságból lehet átlátni, hiszen ezek több száz, akár több ezer méter hosszúságúak lenn a földön (36.-37. sz. kép). Felvetődik a kérdés: aki ezeket (Debrecent is!) „készítette", építette, állította, alakította, az tudta, mit csinál?

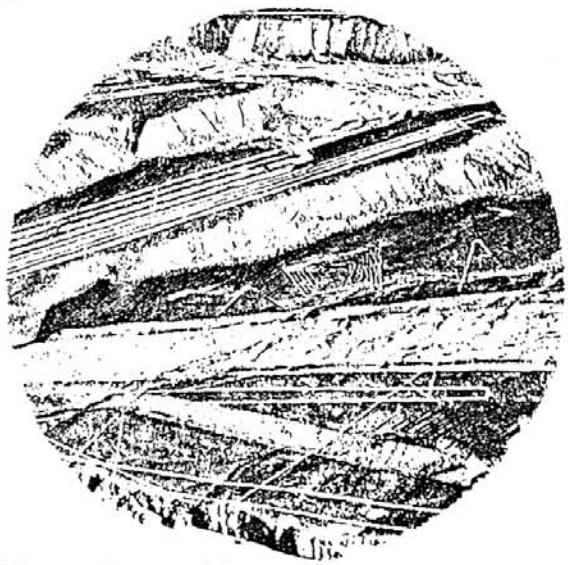

36. A perui Nazca-vonalak

Természetesen: igen. És nem kellett fölébe repüljön feltétlenül ahhoz, hogy láthassa az egészet!
Lentről is látta, mintha „fenn" lenne, peidg nem volt búvész. (Gondoljunk csak még pl. az utcán igen nagyméretű krétarajzokat készítő gyerekekre. Nem is látják sokszor az elejét annak, amiben „nyakig" benne vannak, s mégis az egészről képesek napok múlva is kristálytiszta gondolatokat, részleteket monda-

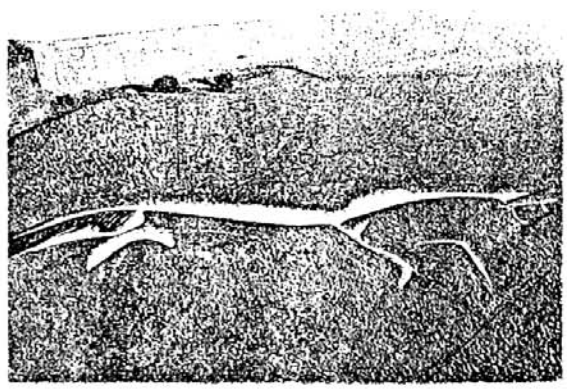

37. Az uffingtoni „Fehér-ló"

ni, feleleveníteni, mintha mindig is az egészet látták volna. Pedig tényleg így van, mindig az Egész-et látták, még a rajz megkezdése előtt is!
Lentről azt, amit mi a 2. emeletről tudunk csak „összefogni". Ezek szerint nem mindenki képes lenn úgy élni, mintha fenti lenne ..., gyerekek inkább és egynémely felnőtt).

38. A város védelmi rendszerei

38.

Sokszor ki nem mondott „vád" éri Debrecent (lásd. pl. Hamvas Béla), hogy nincs igazi fala, vára, nem védi sem hegy, sem folyó. Szétesó, olyan, mint egy nagy falu, csak szétterül, mint..., szóval nincsenek igazán városra utaló elemei. Azoknak könnyű ezeket a panel-mondatokat elfogadni, akiknek nem ide húz a szívük, vagy éppen nem vizsgálódnak tüzetesen. Meglepő talán, de a városnak alapvetően hat fontos védelmi rendszere, védvonala van, legalábbis „első menetben" ennyit lehet felsorolni. Íme:
1. Maga a „fal", amely a teljes várost védi, óvja, keríti;
2. Az arany-metszéspontban elhelyezkedő templomot (nagy, fő, elsődleges: Nap (körbevevő fal) erődtemplomra való utalás), mint glória;
3. A „Pap-tava" környéki igen ősi terület, egy négyszög (!) alakú tavat körülvevő-védő sugaras telekrend (54-55. sz. kép);
4. A „vár", egy üres négyszöget körülölelő-védő sugaras telekrend (52.-53. sz. kép);
5. Az avar-gyűrű 2/3-nyi köre;
6. A Szt. László-falván belüli labirintus, az utcahálózat látszólag kiismerhetetlen rendszere (belülről inkább, mint felülről!), amit az egész városban fokoz még az is, hogy sok helyen nagyon elvékonyodik 1-1 utca, vagy éppen derékszögben(!) folytatja korábbi önmagát és ezáltal („természetes úton") védi azt falak és várak nélkül. Az elvékonyodó keskeny utcák ugyanis könnyen eltorlaszolhatók, szinte „zsilipelhetőek".
A szél ellen is volt lehetőség védelemre: az enyhe s-kanyarok megtörték, megfékezték a levegő bántó mozgását, ezt még több helyen a városban a „széthúzott" kereszteződések is segítették(7). Ez utóbbiak ma a város közlekedésében is fékező hatásúak, lassítók.

39.

A városnak csak ezen a területén (Szt. László falva és a „gyűrű" összevont területe) rajzolható meg ez a „labirintus" (több ilyen „megoldása" van ennek a néhány utcának): elindulok a monostor elől és bejárva majdnem minden utcáját, egyszer sem találkozom azzal a ponttal, amelyen már áthaladtam!

39. A Szent. László falva „labirintus"

Máshol vagy kevés utca tesz ki egy falut, vagy nem ennyire összetett az utcák rajzolata, s így a labirintusé sem.

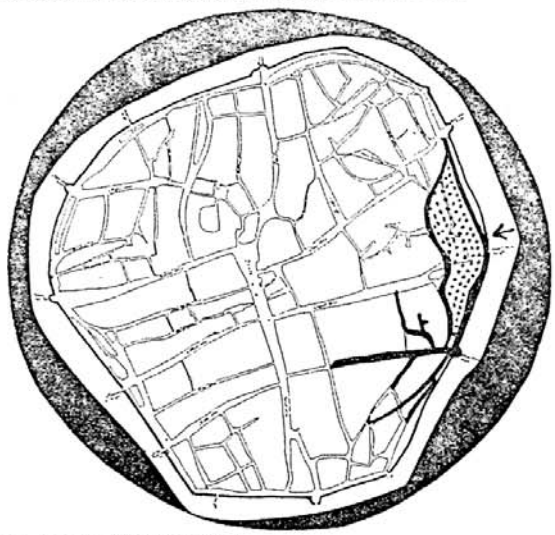

40. A város fekvő szarvasa

40.

Lássuk röviden a legjellemzőbb „állat-alakulatokat" (a város „minimál-programja"!), melyek vonalas rajzolata egyszerű úton áll elő (születik meg, materializálódik) a város 4-6 halmazfalujából összeálló zeg-zugos kör-település utcáiból. Egyelőre ez egy sík-vetület, egy grafikai megközelítés.
Először is van itt, a szarvasmarha „után" (előtt) egy „szkíta-szarvas", amely azért az, mert a legjellemzőbb testi karaktere, a mozdulata a hasa alá húzott („megroggyanó") négy lábé igencsak rokonítja hazai leleteinkkel.
(Egyébként mindig a nyilak irányából kell az állatokat szemrevételezni!)
Feltűnő a szarvakkal rendelkező állatok (marhák, szarvasok, unicornis) később igen nagy sereglete, melyből csak ízelítőt tudunk most bemutatni.
Ez is a sámánizmus jelenlétére, a város, mint kozmosz – modell

kibontásának irányába tereli gondolatainkat (lásd a szarvasokról bővebben Pap Gábor: Csak tiszta forrásból című munkájának gondolatmenetét!)

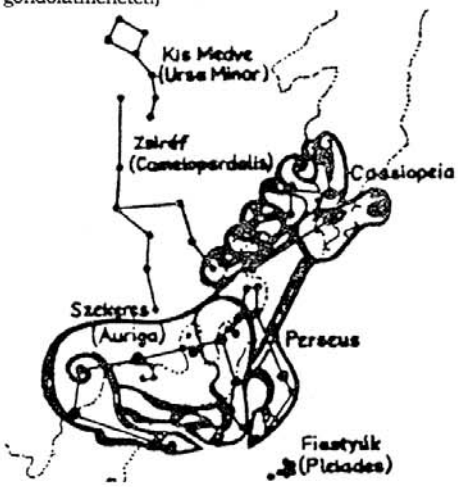

41. A tejúton futó szarvas, a szkita szarvas: Auriga - Perseus - Cassiopeia hármasa

41.

A „Csodaszarvas" a csillagos égen, a tejúton „futva", ahogyan Jankovics Marcell a Cossiopeia, a Perseus és az Auriga csillagképekből mesterien elénkbe tette: a tápiószentmártoni szkita pajzsdísz alapján készített rajz.

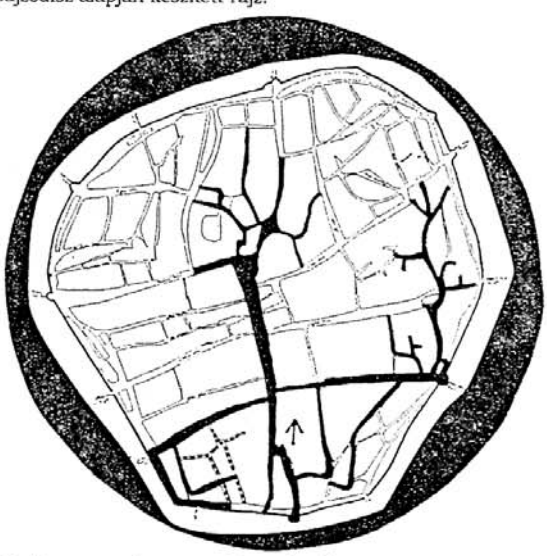

42. Egy szoptató szarvas, Napos fával

42.

Szarvasoknál maradva: a városszerkezet is szolgál egy igen hatalmassal /kb. 1,5 km hosszú/, mely szintén „megroggyanó" és talán már nem is meglepő, hogy a Fehérlófia meséinkben szereplő, anyja testéből tejet szopó leendő hősünk is a megfelelő testtájékon túnik fel.
Az állat /ős/ címere, a koronája, fej-éke /fej-ége, ege/ is lenyűgöző és figyelemreméltó a testén áthaladó óriási fa /Tejút, a fő-utca/ törzse is, tetején a lombozattal, a Nap glóriával, a templom környezetének kis utcácskáival
Kozmikus alapképlet: a Tejút-fájánál él óriási szarvasunk, mely fiat szül odvából..., de inkább nézzétek meg a Fehérlófia című rajzfilmet Jankovics Marcelltől!

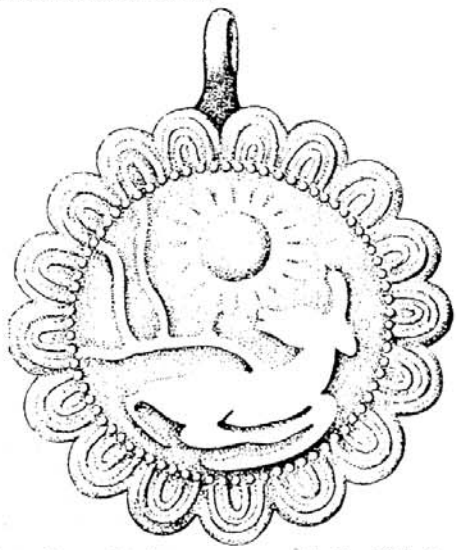

43. Szibériai lemez: Népkorong szarvassal és fával /Kb. Kr. e. 1 évezred/

43.

Az i.e. első évezred tájékáról való Napkorong szarvas-szerű állatfigurával, Nappal és egy utcahálózatra is emlékeztető indával, fával, mely az állat testéből nő ki.
Ruhadísz lehetett, néhány centiméter nagyságú és a világ alapképleteinek legfontosabbikáról beszél ékesen /egesen, egészen/: szarvas, fa - út - szarv és Nap /csillag/ hármasa a Csodaszarvas „témájának" egyik, kozmikus feloldása /v.ö. Pap Gábor már idézett könyvével!

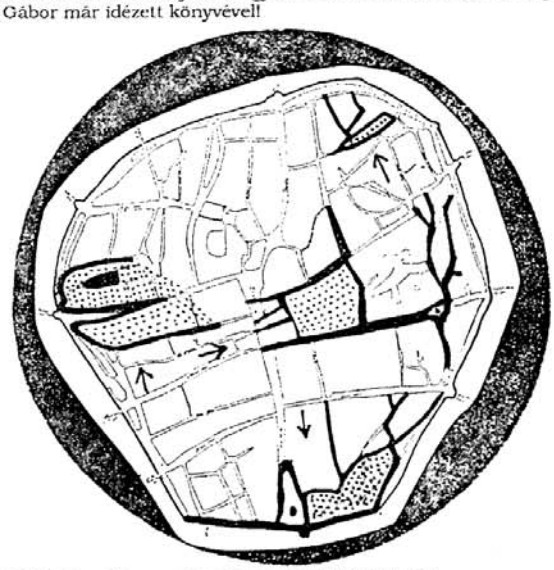

44. Tehén, bálna, unikornis és egy újabb szarvas

44.

Mint már említettem, állatok végtelen sora bomlik ki könnyedén a látszatra zavaros útvonal-hálóból. Egy szarvasmarha, egy szarvas, egy unikornisra emlékeztető lény, meg az Alföld közepén élő bálna /?/ ..., többek között.
Az igazi, mert fontos kérdés persze nem az, hogy ezeket el lehet-e hinni, fogadni, hanem az, hogy hogyan viszonyulnak egymáshoz, miként állhatnak össze, hogyan „szolgálják" egymást, mi módon szervülnek egy rendszer nélkülözhetetlen elemeiként Egész-szé, mi köztük a rendező-elv, mi a hierarchia alapja, építőkövei és teteje, miféle kohéziő ragasztja őket össze?

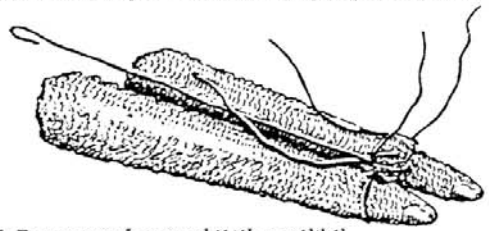

45. Egy egyszerű gyermekjáték a múltból

45.

Ne feledd: a „gyermekjáték", ami természetes úton jött létre azaz természetes anyagból gyermekkéz és fej által konstruálódik: mikro-kozmosz, tehát benne van „minden" a világból!

46. „Madarak" a városkapuknál

46.

A nagyméretű városkapuk környéki hosszú teresedések /piacok-helyei!/ és utcák madárra, repülő lényre, „test-szárny" alakzatra emlékeztetnek, melyek fejei a városkapuk domboru öblei.
Jelzik a várost elhagyók legfőbb útirányait, a kapukon túli nyitottság /szabadság/ alapélményét, s teszik mindezt anélkül, hogy valamiféle börtönként fognánk fel a várost.
Nem!
A város a benne lakóknak elsősorban óvás, biztonság, védelem, keritettség, sziget. A belőle menekülőknek pedig börtön, fogház, háló.

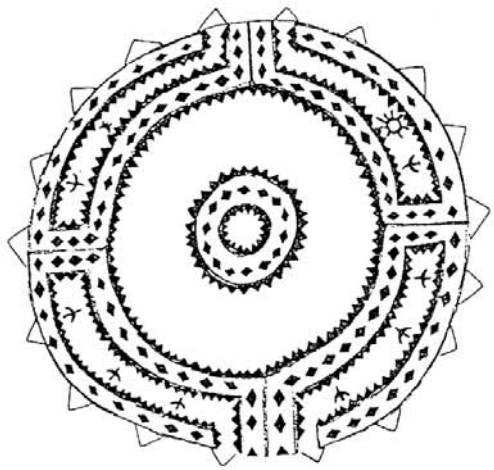

47. Evenéki sámándob /Jankovics - Ivanov után/

47.

A Napos és Holdas /jobb- és baloldal/ evenki sámándob „széldiszén" madarak népes serege tűnik fel, beszélve egy égi utazás lehetséges voltával.
A Tejutat néhány szibériai nép „Madarak útjának" is nevezi, ami pl. a Hattyú - Cygnus - Köröszt és a Sas-Aquila csillagképek is megtalálhatók.
A sámándobok szegélyei /városfal köre!/, mint a Tejút teljes körének /Északi és déli félteke összessége/ olvasata a 19-es rajnál már megemlített.

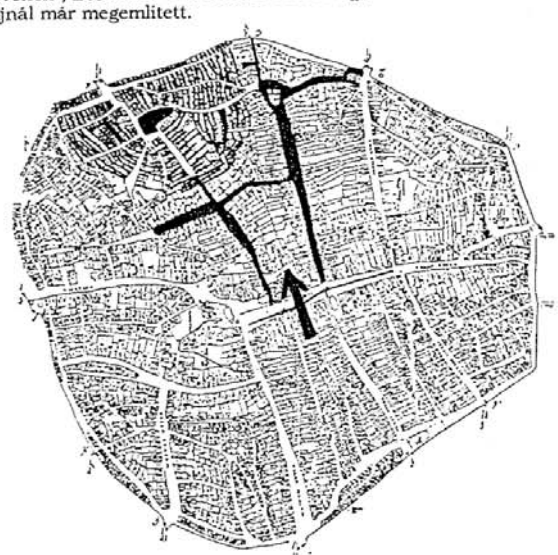

48. Glóriás lény és madaras bot

48.

A madaraknál maradva: egy Nap-glóriás, kezeit „mérlegállásban" tartó, madaras botot /„vezérpálca"/ tartó ember - sámán - isten feltűnése további jó ráhangolódás az archaikus városkép további megértéséhez /v.ö.: világfa tetején lélek-jelképpel/.
/A glória sugarai az „avar-gyűrű" koncentrikus köreiből, a fej a monostor feltételezett helyéről, törzse, kezei és a madaras bot az utcák rajzolatából áll elő./

49. Sziklarajz Lascaux-ból: „Kút-jelenet"

49.

A Lascaux-i barlang legmélyének festménye, amely egy, a vezérpálcát /madaras-bot/ is elegendő sámánt ábrázol, mielőtt elhagyná az evilágot /Zolnay Vilmos fejtegetései alapján/.
A halálhoz kapcsolódik az a tény is, hogy a város árkán kívüli csak keleten, dombok között telepítettek temetőt. Kelet a Nap-felkelte, a Nap-támadat /feltámadás/ iránya, mely így is indokolja idehelyezését /v.ö. pl. Jeruzsálem keleti, városfalon kívüli temetőivel, melyek olyan elgondolásból jöttek léte, hogy az Utolsó Ítélet napján, a feltámadás örömében ezek a sírok fognak majd leghamarabb megnyílni/.

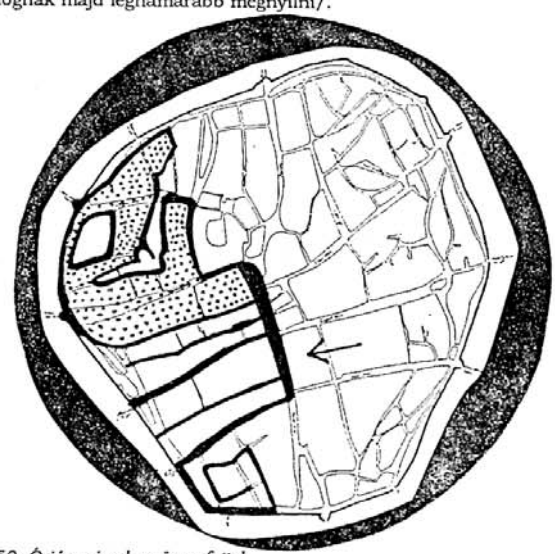

50. Óriáscsónak szörny-fejjel

50.

Ez a legváratlanabb-leghihetetlenebb módon felbukkant ábra, mert a város nyugati /„bal"/ oldalán lévő párhuzamos utcák rajzolatát /lényegében hét van belőlük/ sokáig lényegtelennek tartottam, hiszen ezek jóval későbbi betelepülésekkor nyíltak meg a város keleti részén /„jobb oldal"/ lévőkhöz képest.
A megtalált rajz viszont minden elképzelésemet felülmúlta. Ez egy sárkányfejű /?/ ladikra hasonlít leginkább. Az egész csónak egy élőlény teste, melynek bordái /evezőlapátok?/ a fentemlített párhuzamos utcák, farka spirálalakban tekerődzik a tizenötéves háborúban /1591-1606/ betelepült utcáiban, míg iratlan nagy és roppant rémisztő feje a Szent Mihály falvában található.
Utóbbi névadónak az ősszel, az elmulással, a halállal, az ítélettel, a túlvilággal való kapcsolata közismert, így itt sárkány-fej ilyen megjelenési formája nem is nagyon meglepő!

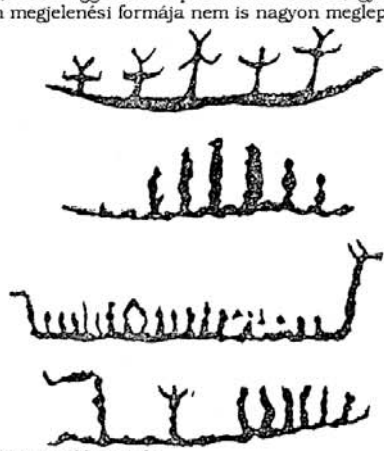

51. Szibériai sziklarajzok

51.

Szibériai sziklavésetek ladikokról, melyek mítoszaiban elengedhetetlen a túlvilági hajóút és révészének fogalma.
A hajóknak bordázata, legénysége /utcák/ és sárkánylény-feje is van. Az ős-kultúrák tehát már „használták" ezt a kép-jelet.

52-53.

Merre van /volt-e egyáltalán?/ Debrecennek a vára? Milyen lehetett? E kérdés/ek/ igen régi keletű/ek/, választ a mai napig sem adtak még rájuk, mert eddig egyetlenegy darab téglaról, kőről, fáról, stb. nem sikerült azt bebizonyítani, hogy a „várból" származnak.
Mert! *van vár!*, de *másmilyen*, mint amilyent ma is keresnek, kutatnak /ez utóbbit erősen gátolja a relatíve magas talajvíz-szint a Vár- és csapó utca, Kossuth- és Calvin tér által határolt tömbön belül/.
Mert nem megerősített házat, kastélyt, kuriát ill. nyomát találnak /majd/. ha találnak, nem egy kis, elkülönülő részén e területnek lesz értékes bizonyíték, lelet, hanem egészen *mást* kell /érdemes/ várnak, egészen *mást* fogunk lelni!
Szerintem.
Ez itt most elsősorban /és egyenlőre/ *elvi kérdés*, azért is, mert gyakorlatilag még nincs „eredmény".
Semmi fal, semmi megerősített kerítés, vastag épületfalak, stb. nincs ugyanis.
Egészen *más* /fajta/ „várunk" viszont van!
Két paramétert vettem fontosnak:
a) A Vár-utca környékén biztosan kell lennie valahol egy „vár"-nak, ilyen utcanevet a semmire nem adtak sem régen, sem ma. És persze akárhol sem lehet ilyen nevet adni!
b) Az említett tömb délnyugati részén /a mai TOTÓ-LOTTÓ-ző előtt/ volt sokáig egy furcsa alaprajzú kiszögellés. Volt, mikor itt pl. vám-ház állott, ne feleljük: a téren hosszantartó országos vásárokat tartottak (pl. 1882-es térképen)!

Ez a kiszögellés - határozottan merjük kimondani! - egy bástya! *alaprajzához* hasonlít, *a tömb egésze* így „*vár*" értelmet nyer /nem a hagyományos értelemben!/.
Mikor lehetett ez így /így volt-e pontosan?/, az már gyakorlati /várostörténeti, régészeti/ része a dolognak. De elveiben /az *Egész*-ből a *Rész* felé haladva, azokat kibontva fokozatosan/ ezt kell átgondolni: *egy lakótömb teljes egésze* alaprajzában és telkeinek rendjében /*egy láthatatlan központot* körülkerítve!/ erősen buzdít bennünket egy nem túl nagy méretű védelmi rendszer meglétének feltételezéséhez.

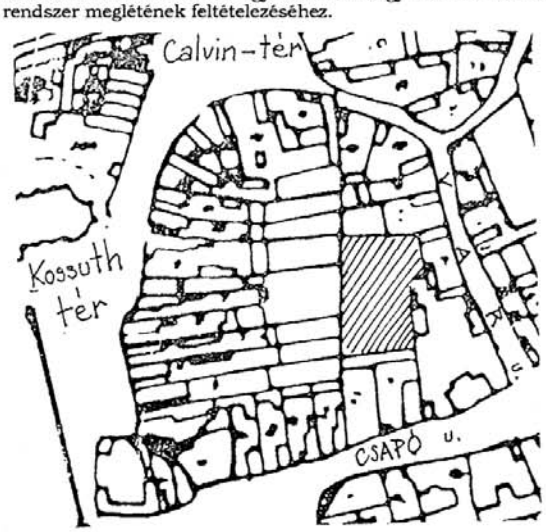

52. A „Vár" I.

A telkek, s a rajtuk álló házak meglepő telek-köre egy közös, hátsó belső udvart vonalkázott rész titkol, takar, ér, véd. Kiemelt helyen álló kiszögellése pedig a központi térre néz és tartja szemmel az előtte történteket /ez nem csak vásárokra lehet érvényes!/. Ne feledjük: e „bástyából /lakótorony/ annak idején igen messze lehetett látni, mert innen már a városon túli területek /nyugat és dél! „kezdődtek", mert ez volt a város széle!
Ez nagyon fontos tény, mert hajlamosak vagyunk azt hinni: ami a város*ban* van, az mindig is *benne* volt!

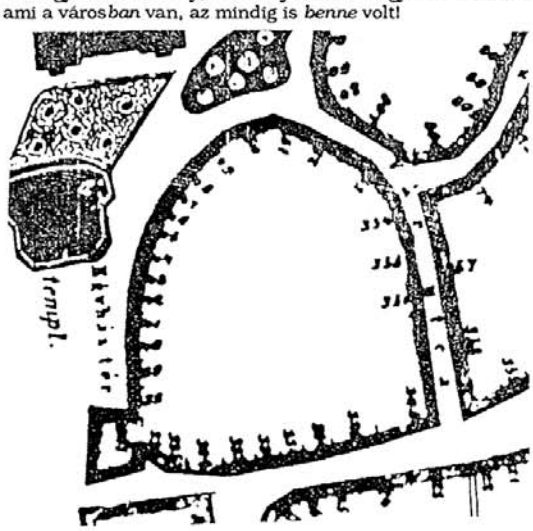

53. A „Vár" II.

Ilyen módon lehet „megfejteni" pl. a Cegléd (Kossuth) utca régi rejtélyét.

Kérdés: hogyan lehet az, hogy a főutcából, mint É-D-i várostengelytől keletre /jobbra fekszik ez a régi utca, padig Cegléd nyugatra /balra/ van a várostól.
Válasz, a feloldás: nyugatra néz ez az utca, mert akkor még, mikor nevét kapta, nem volt lakott a város nyugati oldala, s a keleti részektől /Debrecen-falva/ a lakatlan, lentebb elhelyezkedő területek irányába, messze, Cegléd felé vezetett.
Szerintem a lakótömb alaprajzában árulkodó: egy, e térképnél /1771/ jóval régebbi történelem nyomát viseli magán, egy későbbi, rátelepült kor meghagyta a teljes alaprajzot, így mentve át a történelem változásain egy valamikori idő üzenetét.
S végül egy kérdés: mi lehetett a lakótömb közepén, amit érdemes lehetett védeni, titkolni? Egy tiszta vizű mély kút, vagy egy épület, melynek nincs feltüntetve a nyoma, vagy maga az értékes üres terület, mely lehet akár rét, legelő kiserdő, szőlőkert vagy éppen vízállás, tó?
De lehet ez a terület maga a vár megmaradt alaprajza? /Mégis-csak meg kellene jobban vallatni azt a XVII. sz-i olasz metszetet a feltételezett várkastélyról és erődről!/

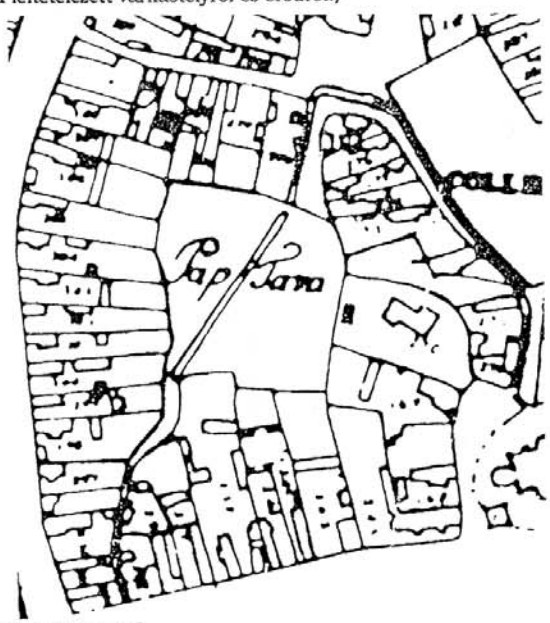

54. A Pap-tava I.

54-55.

A nagy templom /„a Nap"/, mint központ - középpont „másik oldalán" /centrális tükrözés/ lényegében ugyanazt a kérdést lehet - kell feltenni, mint az előbb, hisszen egy minden oldalról zárt terület, mely sok telek kör-szerű egymás mellettiségéből áll elő, egy tavat /„Pap-tava"/ vesz körül. De nem egy „normális", tehát valamiféle amorf alaprajzú tavat, hanem egy majdnem négyzet, tehát szabályos! alakút, ami arra enged következtetni: e tó valamikor mesterséges úton volt rendezve, alakítva ilyenné.
Északkeleti része lehetett legelőször település magva.
Itt állt a múlt században a debreceni Fűvészkert, ma Déry tér és a Múzeum található e mély területen.
(E tradicionális helyen állt a Pártház is nemrég...,tudták, hol van a múlt, rátelepedtek, uralták, eltussolták.)

56.

A mai központ, a „legbelső kör működése" a várossá válás /XIV -XV. sz./ környékén:
a) Központ, egyben *közép-pont* is: templom, vizes árokkal és fallal körülvéve. Itt szól az Ige, ez a lelkekre való direkt hatás színtere /szószék és oltár kettőse/: az Anya - szent - egy - ház, az Origó.

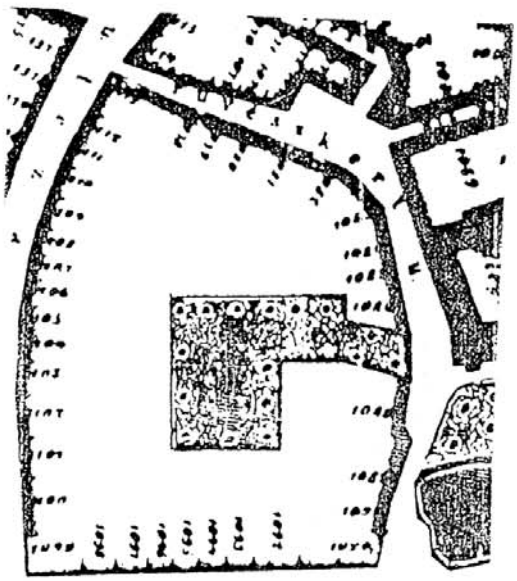

55. A Pap-tava II.

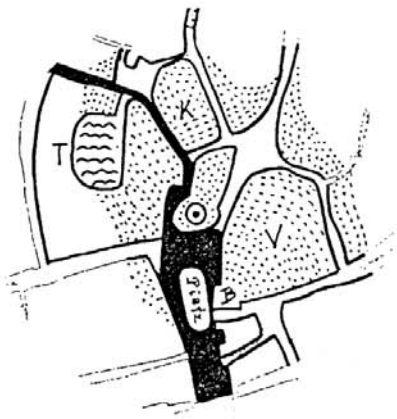

56. A hagyományos központ

b) Ettől északra a *szellemi* utánpótlás /hát-tér/ épületei: a paplak és domonkos kolostor, zárda, a Református Kollégium őse, a „*tudomány*" épülete.
c) A templomtól délre nyílt, hatalmas tér: országos piacok közismert tere. A letáborozás, a sátorverés, a kereskedelem, a pénzforgalom, az árú- és információcsere az ismerkedés /barát - ellenség/ színhelye. Fórum; a *szükségletek cseréjének* lebonyolítója.
d) A tér keleti oldalán a „vár" tömbje, a „bástya" szemei, vagyis a *fizikai - katonai védelem* biztosítékai.
e) Végül a templom és a tér nyugati részén egy *védett tó*, egy belső lét-biztosíték /víz, hal, stb./
f) Az öt felsorolt elem között, mindet összekötve vízesárok kanyarog, mint egy kígyó, s veszi magához a természetes- és szennyvizet. A templomteret körülöleli, s a tóba ömlik, hogy majd onnan nyugatra, a várostól kb. 2,5 km-re lévő Tócóba ömöljön.
/A rajzon feketével jelölt rész az európai kereskedelmi út valószínűsíthető középkori debreceni részét jelzi./

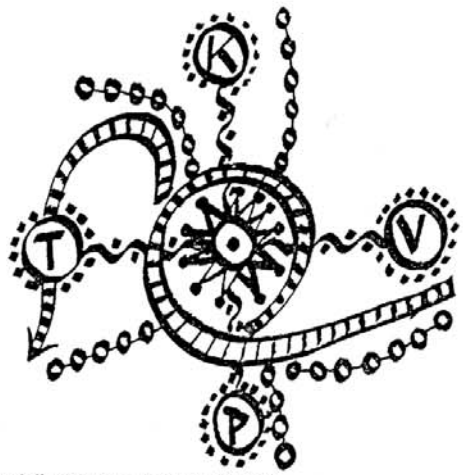

57. Modellezése ennek a központnak

57.

A „legbelső kör" kitüntettjei: a belső kereszt középpontja és négy, a körrel való metszéspontja /lásd a 17. rajzot!/ rajta tekeredő kígyóként a vízelvezető árkot /a templomot körülfolyja!/. Kereszt a kígyóval: alap-jel, mégha várostérképekről eddig nem is volt ismerős.
Eh ez már csak „ráadásként" járul egy öt-szárú svasztika, forrókereszt, ami a városközpontban összetalálkozó öt út, utca nyomvonalán halad, melyek nagy-kapuk irányából érkeznek ide.
Mind a mai napig a Nagytemplom és az előtte lévő tér a város szinte kikerülhetetlen pontja /ma már elsősorban csak fizikai értelemben/, ebbe az örvénypontba szinte mindenki beleszédül, aki közeledik.
/Tudni kell róla még feltétlenül, hogy környezetéhez képest is *mélyen! van* e terület, a templomban sokszor - annak idején - feljött a talajvíz.../

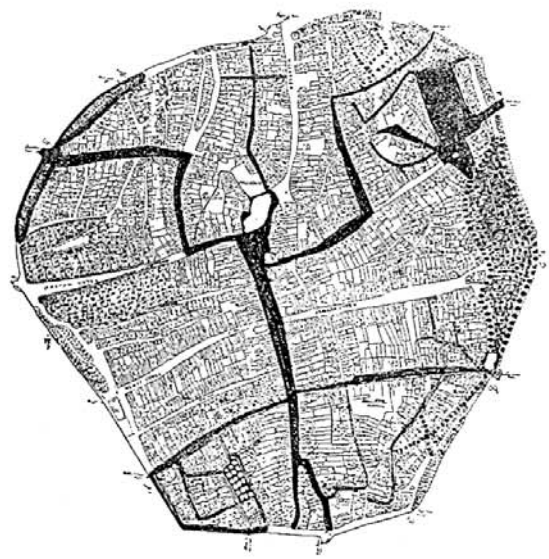

58. Összegzés

58-59.

Kisérlet rövid szintézisre:
Él/ó-lény!/ a város, a két térkép erről beszél. Folyamatos és természetes a metamorfózisa minden teleknek, épületnek, utcának.
Van! központ/i/, szervező ereje, szellemisége /lásd az ismeretlen debreceni történelem eseményeit/: egy „keresztes ember", akinek arca és szíve /motorja/ van, köldöke, gerince, bordái, imádkozó kezei, melyből madarak szállnak /f/elfelé..., lábai.
Krisztusi, főnixes város, címerében a bárány, testében a szarvasok, az unicornis, no meg az Áprisz-bikára hasonlító magyar szürke. Talán nem is meglepő, hogy a központi szálloda neve: Aranybika, a Nagy/arany/templom mellet. Mi más is lehetne? Ezek mind-mind íratlan történelmünk nyomai: egymásra/ba íródó jelek /állatok, szimbólumok/, egy soknemzedéknyi idő szavai, mondatai, üzenetei. Volt a városnak Fehér ló szállója is...
/Írásunk célja - most - nem az üzenet elolvasása volt, hanem a figyelmeztetés: *van üzenet!*, tessék elolvasni, értelmezni, /fel/használni, mert az újabb rétegek szeretnének az „alattuk" lévőkről tudni, s íródni rájuk, mint új levél azághoz, új ág a törzshöz, új fa az erdőhöz.../ ültetnek ma még fát az emberek Magyarországon?

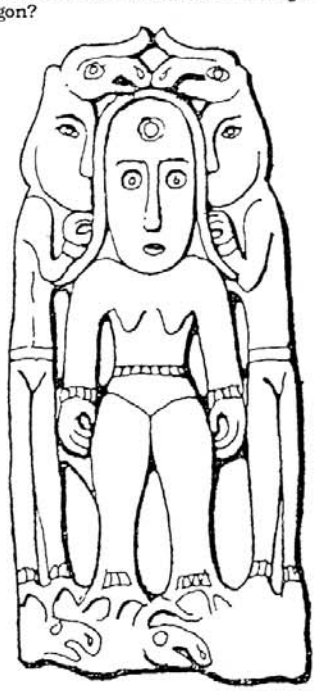

59. Szibériai bronzlemez

60.

Debrecen „dobjának" külső rajza, rövid summázat: a gyermeket /ember!/ szoptató nagy szarvas testén „lovagló" /v.ö: Jankovics Marcell Fehérló-jával, amely szarvas és ló is! sámson, kezében nyíl /dobverő/ és tükör /dob/, utóbbiban feltűnik a bika feje és testének egy jelentős része is.
/„Arany Bika": a hortobányi bika szarvai között feltűnik a ragyogó Nap, így „születik" a bika-isten./
A multban a sámán és a szarvas testének találkozásában volt a „fehér Ló" szálloda /szarvas, s ló multunkban erős kapocsal összefügg!/

61.

Szarvas, hajó és dobját verő sámán rajzolata Szibériából.

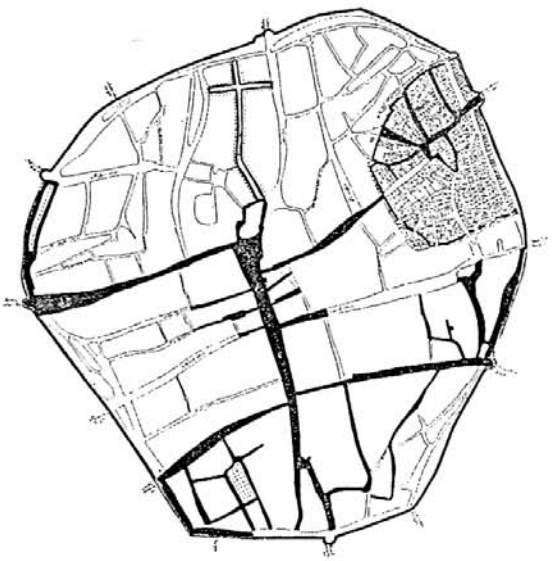

60. Debrecen dobjának külső része

61. A novoromanovói szikla rajza

62.

Coda: Debrecen városának szakrális helyei, nevezetes és fontos épületei, belső arányai, szerkezete a Naprendszer arányainak és tulajdonságainak tükrében, vagyis a Naprendszer arányai a debreceni térképre vetítve/ dr. Kiss Sándor fizikus számításait figyelembe véve/.
Kiindulási arány: a *Nagy-* és *Kis*templom távolsága legyen a *Nap* és a *Hold* távolságával azonos. A többi bolygó pályaíve ehhez

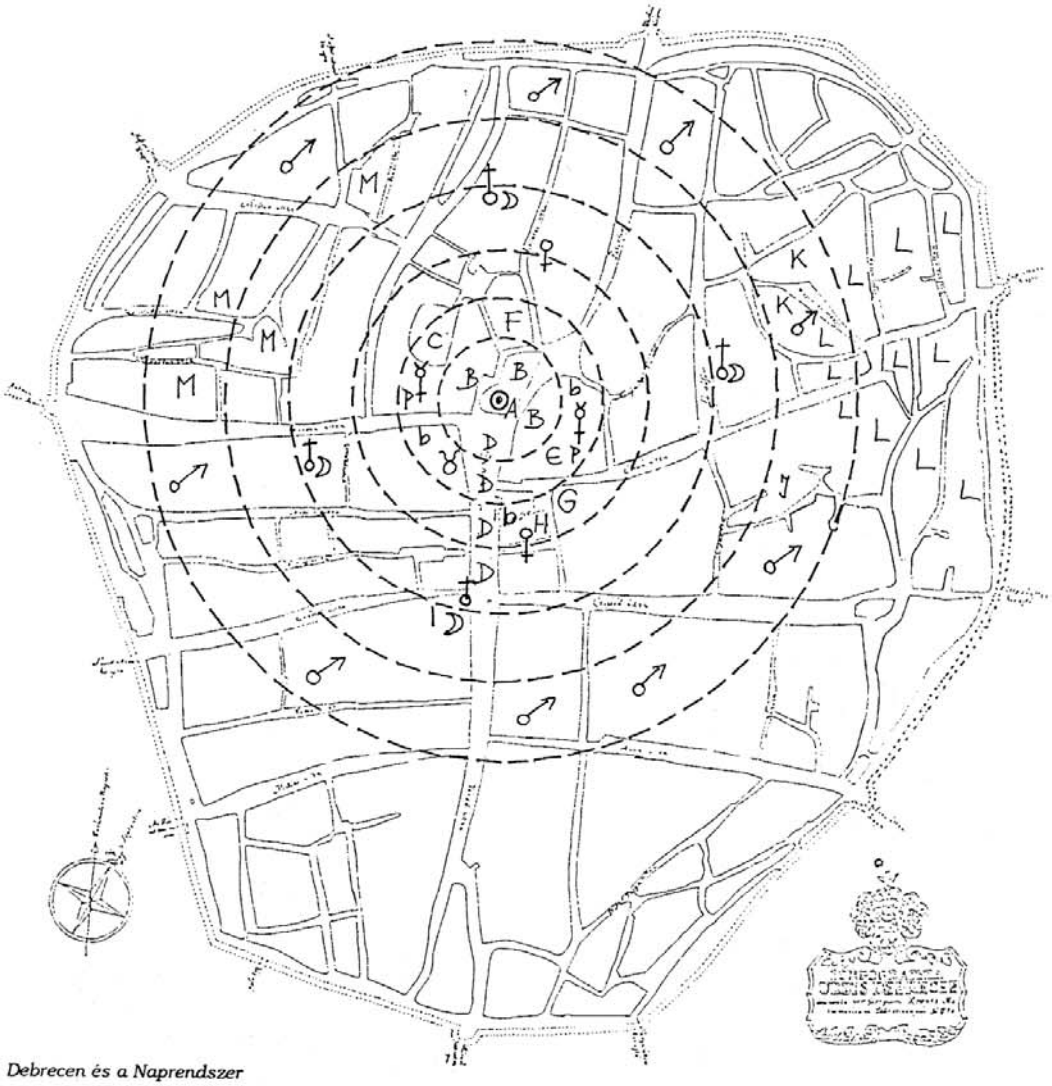

62. Debrecen és a Naprendszer

mérten rajzolódik meg. A Jupiter és a távolabbi bolygók útvonalai a várostesten kívül esnek, ezek a területek ma már lakottak.
Most pedig vegyük figyelembe az asztrológia hagyományos bolygókaraktereit /lásd Baktay Ervin: Csillagfejtés c. könyvét!/, állítsuk ezeket párba a pályagörbék által érintett épületekkel és azok alapvető tulajdonságaival!

1. *Nap:* a nagy-templom a város *arany*-metszéspontjában, ma *sárga* színű, méltóságteljes épület. a város kéttornyú jelképe /A/.
Szintere a szétáradó erőknek, az aktivitásának, a teremtésnek, irányításnak, a hatalomnak, stb.
Ez a város feje, agya, szellemisége évszázadok óta.
Történelmi szerepe /reformáció, trónfosztás, stb./ közismert.
Nem véletlen, hogy belőle kerszt indul el „felfelé" /észak irány/.
Hozzátartozik még a parókiák /B/ közeli házai és a piac /vásárok-vasárnapok/ egy része /D/ is.
Tüzes, Napos, meleg, férfias jellegét a közötte húzódó fal és árok /benne víz/ kiegészíti /nőiesség: kerítettség, védelem és nedvesség/ Egésszé /yin-yang elv/.

2. *Hold:* a kis-templom a város *körök*-partján, ma *fehér* színű épülete /I/. A város kettes-számú jelképe, a kisebbik, a kevésbé ismert, a nagy kiegészítője, párja, az egytornyú /Csonka!/. Nagyjából eddig tartott a piacok területe.

3. *Merkur:* a várostest, legbelső, a piactér /D/ és a vám-ház, a „vár" /E/, a domonkos kolostor /Református Kollégium/ épülete /F/ mellett a tó és a mai Aranybika szálloda / /, a Nagyposta /P/ és a bankok /b/.
Ez a bolygó igen tevékeny, sokoldalú, aktív, mozgékony. A kapcsolatok, az érintkezések, a fogalom, az összeköttetések, a közlekedés, a kereskedelem, az üzleti élet, stb. „felelőse", irányítója.

4. *Vénusz:* a Mindenszentek kápolnája /H/ és a ferencesek zárdájának /G/ épületei a város *szív* /mell/-pontján /geometriai középpont/.
Tulajdonságai közül a minden-hez és a minden-kihez való vonzalom, a szeretet, a szépség, az életkedv, az együttérzés és a segíteni akarás készsége, az önzetlenség, az odaadás és az áldozatvállalás a legfontosabbak.

5. Végezetül a *Mars:* a várostesten belüli legkülső, legnagyobb ívű kör gyűrűje /van bolygó, melynek „csak" köríve van, és van olyan, melynek a maximum és minimum távolságai a Naptól, mint „gyűrűje", pl. a Marsnak és a Merkurnak is/, az „avar-

gyűrű" széle, Debrecen, Szent László és Szent Mihály falvak területe.
A gyűrű más részei nem túl jelentősek a mai tudásunk alapján a város életében.
A tettre- és harcra készség, a küzdenivágyás, a harciasság mellett az általánosan vett életkedv /erő, engergia/, az életrevalóság, a célratörő lenfület szavakat kell kiemeljük itt, hogy megérthessük, hogyan van az, hogy Debrecen egy mélyen fekvő /!/ „lyukban" létrejöhetett, s ma is él, mozog, mint ahogy azt a neve is kívánja neki.

6. A további bolygók a Nagy-Debrecen íll. a megye térképére való átrajzolása folyamatban..., most már csak egy kérdés maradt: felhasználhatóak-e ezek a karakterjegyek utólagos „visszakeresésekhez"
Például: a Mars „gyűrűje" az „avar-gyűrűt" érinti /többek között/. Lehet-e ebből konkrét védelmi rendszerre következtetni? Lehet, hogy azért nem találták meg eddig a debreceni várat, mert nem is jó helyen keresték?

RÖVID SUMMÁZAT:

Néhány taktus erejéig doboltunk a dobunkon. Kifeszítettük előbb bőrét a tűz fölött és repültünk parazsat evő táltosunkon csillagtól csillagig, gondolatról gondolatra, utcáról, utcára, épületről épületre. Seholsem táboroztunk túl sokáig, éppen ezért több helyszínt be tudtunk járni.
Egyszer talán újra végigjárjuk mindegyikűket, s időzünk majd rajtuk hosszan, terepszemlét tartva rajtuk.
Teljes körré összenövő falvak, több magú /központú/ ideális és feltűnően nagymennyiségű várostest, mely tágabb környezete és a saját maga által feltett kérdésekre, az állandó változásokra azonnal és érzékenyen reagáló /pl. külső szorongattatások, sarcolások, belső tüzek, lét számnövekedés, stb./, ezért tőlthető be mind a mai napig azt a mágikus névadásból fakadó feladatot, mely életre és mozgásra buzdította, s melyet beváltott.
A rövíden szemügyre vett térképek rajzolata *világ-kép* értékű /a város közelében van „Látókép", ma már csak egy út menti csárdával büszkélkedő terület. Innen lehet ma is először rápillantani a nyugati irányból érkezőknek a városra. Debrecen ugyanis nemcsak síkon, de mélyedésben - Tócó völgye - is fekszik, ami ma a levegőszennyeződés miatt egyértelműen hátrány, régen e rejtettség miatt védelem, előny lehetett/, *kozmosz-modell* diagramja, a világ emberléptékű és arányú képét önmagán viselő, így kötve össze a lentit a fentivel, a földet az égivel. A város „mintája" ugyanis mindig a kozmosz, az égi modell. Rajza *meditáció színtere* /mégha erre csak most kezdünk is egy kissé ráhangolódni/, egy *mandala*, egy régi kor világképét hordozó lenyomat. Sámándob.
Mai ember *logikus* feltevése: ki és hogyan „használhatta" ezt a gigantikus tér-képet? Ki és hogyan „meditált" rajta, vele?
Ki és mikor dobolt rajta, ki és mi módon gyógyított vele?
Ki ismerte, tudta, hogy „ilyesmire" is jó ez?
Csak a madarak, az égiek a csillagok és az Isten?
Vagy netán volt olyan „működése" is a városnak, mely többekre alapozott, netán a város történetéből kiolvashatóan hétköznapi szinten is ismert lehetett? Kik voltak a debreceni sámánok?
Most ne kész válaszokat várjunk, nincs itt most ennek az ideje. Ma a célirányzott kérdéseket, esetleg utópisztikusnak tűnő ötleteket kell feltenni és „megvallatni" azokat, mert csak gazdagodhatunk általuk!
Előttünk tehát a két debreceni térkép, rajta a város titkai, szükségünk van üzenetének megfejtésére, mert civilizációnk ugyan van, de múltunk gerjesztett homályba vész...
Végezetül álljanak itt válaszolásra méltó /elsősorban számunkra fontos kérdések Debrecen fantasztikus realitásáról:

1. Mire érzett rá a 70-es évek végén megjelent könyvében Granasztói Pál /!/, amikor a várossal kapcsolatban a „hasonlíthatatlan" szőt emlitette és mire, mikor Debrecen „keleti ízé"-t? Utóbbihoz elég legyen most felemlíteni a mézeskalácsot, szűrt, a subát, a miskakancsót, a pulykakakast, a pulit, a komondort, a ratcát és a szürke marhát, vagy éppen Csontváry Kosztka Tivadar híres festményét a „Vihar a Nagy Hortobágyon"-t, mint debreceni-hortobágyi jellegzetességeket.
2. Mi és milyen az a titokzatos „erő", amely élteti és mozgatja városunkat századok óta íll. mennyiben kiismerhető/tetlen az mai önmagunknak?
3. Miben jelölhető meg az állatalakzatú utcahálózat létrejöttének valószínűsíthető oka, értelme és célja?
4. Hogyan „használták" ezt fel annakidején bármilyen emberi /kozmikus/ célra, milyen feladat alapelvei ezek?
5. Van-e 1991-ben ezen utcáknak üzenete a ma Debrecenének és mi az?
6. Voltak-e a debreceni kapuk-ajtók, esetleg a főbb utcák is tájolva?
7. Mitől-miért változik meg alapvetően, szakad meg egy szerves fejlődési lánc, mitől-miért hangolódik le egy hajdanvolt harmonikus település, vagyis lehet-e a kört négyszögesíteni?
8. Milyen erők hatnak ma a város fejlődésére?
9. Mennyi időre szól/t/ vajon városunk névadása?
10. Mi a két térkép legfőbb üzenete a mának, tudjuk-e hasznosítani majd felismerésünket?
11. Muszáj megépíteni a „Nyugati tehermentesítő utat" ezek ismeretében?
12. Mikor lesz már végre a történelmi belváros teljes területe 100%-osan védve /utcahálózata, telekosztások rendje, házfalak még meglévő arányai, harmóniája, stb./?

A kérdéseket minden debreceni folytathatja, Debrecen mitikus-láthatatlan történetét érdemes volna átgondolni és megírását, közlését megindítani!

Buka László /1957/ Matematika-rajz szakos tanár a Debrecen-Vénkerti általános iskolában

IRODALMI AJÁNLÁS:

Mircea Eliade: A szent és a profán. Európa, Budapest 1987. /„Mérleg"/
Zolnay Vilmos: A művészetek eredete /Pokoljárás/. Magvető, 1983.
Zelkó Zoltán: A kősivatag titka. Magvető. 1982.
A tér a képzőművészetben NPI, 1981. /Szöveggyűjtemény/.
Torockai-Wigand Ede: Öreg csillagok. „Régi Magyarország", 1988.
Jankovics Marcell: Archaikus világkép a szibériai sámsonbobokon. Világosság 1983/12. szám
Magyar Adorján: Magyar építőizlés. Kráter, Budapest 1990.
Vámos Ferenc: Kozmosz a magyar mesében I. a térelképzelés. Budapest, 1943.
Varga Gyula: Egy falu az országban /Kismarja/. Debrecen 1978.
Novák László: Település-néprajz. Nagykörös, 1986.
Makra Sándor: A mágia. Magvető, 1988.
Dr. Donáth Tibor: Az emberi test felépítése. Tankönyvkiadó, 1973.
Györffy István: Alföldi népélet. Gondolat, 1983.
László Gyula: A honfoglaló magyar nép élete. Muzsák, 1988.
Györffy István: Magyar falu - magyar ház. Turul, Budapest 1943.
Pap Gábor: Csak tiszta forrásból. Mandátum, 1990.
Jankovics Marcell: „Csillagok között fényességes csillag". Képzőművészeti, 1987.
Okladnyikov - Martinov: Szibériai sziklarajzok. Corvina, 1983.
Debrecen utcanevei Debrecen, 1984. /szerk: Dr. Nábrády Mihály/
Debreceni bibliográfia, Debrecen, 1961.
Gellér - Vadász: Debrecen műemléki katasztere. Debrecen, 1987.
Sépi Lajos: Debrecen település- és építéstörténete. Debrecen, 1972.
Debrecen története 1. /1693-ig/ Debrecen, 1984.
Módy György: A Szt. András templom... Debrecen 1984.
Balogh István: Kertek Debrecen környékén... Ethnographia 1984/4. száma
Magyar néprajzi lexikon 3. kötet /K-Né/ - Kör alaprajzú épület, Körfalu, Kerítés, Kert, Kertes település, stb. szójegyzetei
Zoltai Lajos munkásságának bibliográfiája - Debrecen, 1989.
Enrico Guidoni: Primitive Architecture Faber and Faber Electa. Milano, 1975.

BUKA LÁSZLÓ

AZ Y-ALAKÚ ÚTELÁGAZÁSOK

1.
Az Ég (a „fent") törvényei szakadatlanul vetülnek, képeződnek le földi közegünkbe: makromindenség és mikrokozmosz így hangolódik egymásra. A Föld (a „lent") törvényei odafent is felismerhetőkké válnak egyre inkább. (Fura paradoxon: a Világegyetem kinyílása az Ég bedeszkázásával járt együtt. Közel egy fehér lepel lehullása? Apokalipszisünk.)
Kölcsönösen egyértelmű ez a hozzárendelés, „oda, s vissza" alapon, mert Egy a Törvény lent, s fent egyaránt.
Mindkét szinten (van különbség!) megneveződik (szóval, Igével való teremtés), életre kel, materializálódik *ugyanaz*, de *másképpen*. *Más* szint, *más* létszféra. *Más* minőség, *más* megjelenési forma: hasonlíthatóan *más*, de analógiáiban *ugyanaz*.

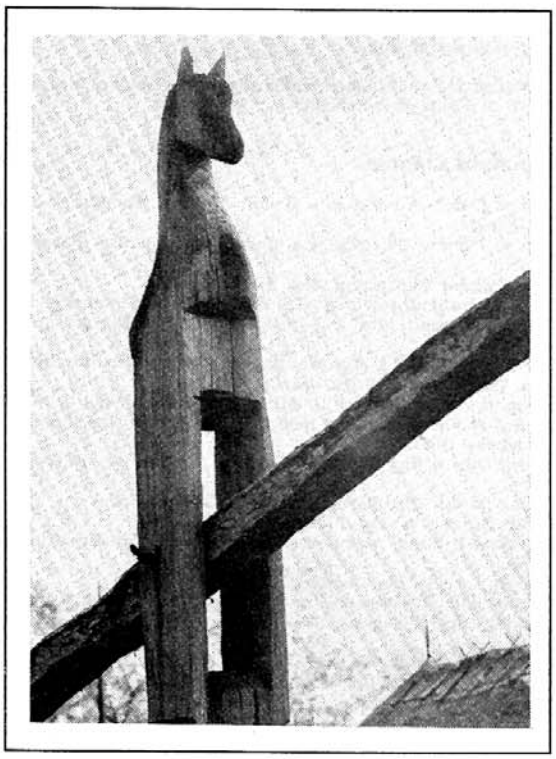

2.
A Tejút csillag-íve: iker (bika) és nyílas (skorpió) tengelyében. Világtengely ez, világoszlop, égi fény-abroncs. De a világ fája is (a skorpió időszaka a faültetések és a rituális fadöntéssel kezdődő favágások ideje, mert a régi ember csak szunnyadó fát vágott ki...), út, folyó agancs (ágas-bogas), híd. Elnevezései a Magyar Hagyományból: Cigányok-, Ég-, Hadak-, Isten-, Jézus-, Lelkek-, Ország-, Részögember-, Szt. Mihály-, Szalmás-, Szalmahullajtó-, Szalmalopó-, Tündér-út/ja/; Fejér-, Csörszárok!; Istenbarázdája, Hajnalszakadék, Éjjeli kegyelet, Fejérköz, Kerekudvar, Mönnyég, Ötevén, Szépasszony vászna, de gyanithatóan még: Harmatlegelő, Istenpalástja, Istenszérűje, Mennyország-ablaka, Mennyországhatára, Óriástengere, Óriás- és Tatárok gázlója, Úristen vetése, stb.
Végeláthatatlan analóg-sor!

3.
A Tejút Nyílas csillagképe irányában elágazás, kettős út és odú, nyílas, barlang, sziget, domb, vulva, befogadó meleg anyai öl formája látható. Virtuális „lyuk".
Egész környezetének antropomorf alakja (mikrokozmoszunkban: törzsünk és lábaink kapcsolódása; a nők „kétágúak" - mondják sokfelé), ezen belül pedig említett *nőisége után felül*: a Tejút két sávja, s közte a „hiányban" a Cygnus (Hattyú, v.ö.: Lédával való kapcsolatát, melynek Heléna lett a gyümölcse) csillagkép fényességei, mint egy kereszt alakú ember alapformája. Egy másik mondaváltozatban a görögök Nemezisze, a megtorlás, a büntetés, a sors és a szerencse istennője, aki maga a *Tejút-istennője* is, Zeusszal nemzi az ikreket (a nyílassal „szemközti" csillagkép!). A hatalmas isten hattyúalakban közösült az akkor libaalakú istennővel. Kettejük nászának „tanúja" egy almafaág volt, melyet szintén Tejút-jelképnek tartanak.
Végezetül pedig ide, ebbe a szűk hasadékba „lóg és hatol be" a *Kígyó Farka* (Serpens Cauda) is mintegy aláhúzva, kiemelve a nemzés, a megtermékenyítés égi szféráját, hiszen ebben az irányban keresendő a Tejút forgó, életet generáló középpontja, magja. Az Élet origója (a női Vénusz-domb, s környezete).

4.
Népmeséink csodahelyeinek egyike is itt van: válaszutak kezdete, döntések helyszíne ez. „Középen", egy kissé kiemelkedő dombon áll a világ jósfája, *beleszúrva az élet és halál* (tej-vér) *jelzője, a kés*, mégpedig az ikertestvéreké (pl. Vizi Péter és Vizi Pál). Itt megállni, megpihenni nem lehet *választani, dönteni kell*, s ki-ki indul a saját sorsa felé, a saját útján tovább. Ebbe a szűk égi odú-hasadékba szorul bele Kaponyányi Monyók *szakáll*-ereje, de benne születik meg *Fehérlófia* is, kinek anyja maga a *Tejút - odvas fa - kanca lika - totem szarvasa*. Egy másik mesénk „tejkút" fogalma is valószínűleg erre az égi vidékre mutat rá.

5.
Az égi elágazás öble kiemelkedően *más* környezetéhez képest: kerített, zárt *szent* teret képez, formáz.
Mítoszaink, meséink, regősénekeink, balladáink fontos, az Égi Atyával, az Össel (totem), öregapóval, koldussal, vándoremberrel kapcsolatos területe ez. Istenek, királyok, vadászok, vezérek, /h/ősök vidéke, melyet lóval, nyíllal-íjjal, karddal, puskával járnak be (pl. Szt. Imre vadászata).
A csendesen a háttérből sugárzó, irányító, teremtő erő lakhelye errefelé van (sűrű, sötét erdő mélye). Itt lehet szarvas-angyalt becserkészni-révülni, s új hazát lelni, új kápolnát emelni, lelket felfrissíteni.
A jövő letéteményese ez a szakrális égi hely, ezért függ mindennel össze, mi rejtély, titok, embert próbáló nehéz feladat.

6.
Néhány *használati tárgyunk* a Régiségből, melynek *alakja Y-t formáz* (utána jelződik a két „oldal" által közrefogott harmadik, a „nagy semmi", a hiány, amely magának az eszköznek az értelmét, a feladatát mondja el), *Tejút-modell* lényegében:
lóporszaru - svasztika, csillag, rozetta;
gémeskút/kútágas - az életet adó víz, ill. a mozgó férfias „gém";
látófa - a távol (tér, idő) kutatása, vallatása (a Bihar megyei Konyár egyik legelőjén)
parittya - a célzott lény, tüneménv, tárgy;
tű - cérna;
kovásztevőfa („kenyérfa") - a kenyértészta, azaz a felnövekvő élet;
villák - az áthidalt tér (pl. trágyahordó, a földanya megtermékenyítéséhez);
ágasfa - a szelement tartja;
varázsvesszö - víz, érc, kincs;
kemence szájának környezete - a tűz, a kenyérsülés.

7.
Tokaj, Szolnok, Szeged, Győr, Komárom, Belgrád *folyók találkozásánál* Buda és Pest, Párizs lakossága *folyók szigeteinél* települt meg (Margit, Cité), de a Csallóköz, a Szentendrei-sziget is jelentős településeink kialakulásában.
A Debrecen-közeli Zelemér és a távoli Jeruzsálem is három patak (völgy) összefolyásánál lelhető meg.
Az út (árok, völgy, patak, folyó) - elágazások vonzzák, „szeretik" a *mást*, a fontosat, a kiemelkedőt, a szentet megölelni, körbe-

simogatni, védeni.
Városon és falun egyaránt legfőképpen szilvamag (mandula, mandorla) alakú „szigeteken" építik fel templomaikat, kápolnáikat, fontos épületeiket, két „oldalán" széles és keskeny (zsák) utcákkal körbevéve az emberek.
A templomon kereszt (az égi megfelelőjénél a Cygnus, Hattyú), a magyar hagyományban: körösztt, zászlótartó, vezér, had- és nászvezető, háromhadnagy, vplegény, vőfély, pártahúggya, sereghajtó, stb., mind-mind Jézusra, a vezetőre, az élenjáróra, az ékességre utal. A „keresztény csillagképek" sorában a „Szt. Heléna a kereszttel" nevet kapta ez az alakzat 1661-ben. Heléna, Ilona, Tündérszép..., a közeli elágazásban van a „Tündérek fordulója", az Anyaszentegyház.
Anya, mert nő, asszony, szülő, mert táplál, nevel-növel, mert örök biztonság kicsinek (gyermek), s nagynak (férfi), mert Mária, a Nap-Jézus háza, vagyis a fehér Hold!
Szent, mert tiszta, fehér, mert szűz (hó és tej).
Egy, mert Isten lakik benne, mert középpontja környezetének.
Ház, mert meleg, mert otthon, mert védelem (keritès, fal), mert befogad, mert haza.

9.
Legvégül magam elé idézem a nagyszülői házat a bihari Konyárból: a falu központja, ami a falu szélén /!/ van, azaz a templom felől jöve a széles, poros utcán *egy alig-dombnyi emelkedő előtt kettéválik az út a gólyafészkes villanypózna tövében...* Az Y-alakzat egyik szára-lába balra lejt, s neki a falu végében lévő mezeje felé, ahol libák, rucák és disznók találtak maguknak napi boldogságot, hiszen a „Búzás-tó" is itt volt.
Másik lába-szára, a jobboldali, melyet hívnak ma is Csillagvárosnak (!), a temető és a szőlőskertek felé tereli az errejárót. A közép maga a telek, a ház, az Élet, az elágazás. Koronája, öre, szeme. Környezetének kitüntetettje, helyi szakralitás. A múltam és szívem jelene. Hát a jövőm?

Tájolók:
Torockai-Wigand Ede: Öreg Csillagok „Régi Magyarság" sorozat, Műszaki Könyvkiadó, 1989.
Rudolf Drössler: Amikor a csillagok istenek voltak Kossuth, 1986.
Pap Gábor: Csak tiszta forrásból! Mandátum, 1990.
Jankovics Marcell: „Fehérlófia" c. népmeséből alkotott rajzfilm
Népmesékből: Vizi Péter és Vizi Pál A tejkút, Fehérlófia
Vámos Ferenc: Kozmosz a magyar mesében I. kötet: A térelképzelés Bp. 1943.

Debrecen első képi ábrázolása a szűcs céh által 1783. augusztus 7-én kiállított szabadulólevélen. Valószínűleg az 1770-es évek végén készítette Endrédi József fametsző.

RÁCZ ZOLTÁN

A DEBRECENI HÍDFŐÁLLÁS

A szarmata sáncrendszer (lásd további erről szóló cikkeinket a 30. oldaltól) lényegében demarkációs vonalként működött a római birodalom északkeleti határán[1]. Hadászati jelentősége csekélyebb lehetett, jóllehet ebből a szempontból is igen ésszerű kialakítású és vonalvezetésű volt. A lehető legegyszerűbb eszközökkel biztosította az elérhető legjobb védekezést: vizesárok, ferdén kiálló karósor, emelkedő és a tetején kerítés állta útját a betolakodónak. A sánc vonulatai nagyon ügyesen kihasználták a természetes akadályokat, így az Észak-Alföldön az állandóan, vagy gyakran vízzel borított területeket. Az árok sokszor ezek között feszült - nyilván így nyerte a feltöltéséhez szükséges vizet is - vagy két tó közötti szorost zárt le keresztben. A barbár támadások széles sávban érték a birodalom határát, melyet a római katonaság kis létszámával nem tudott feltartóztatni. Így arra kényszerült, hogy a régi módszer szerint (a perifériák bennszülött törzseiből is toboroztak) az elhagyott hagyott határmenti földekre telepített barbárokat kötelezze szerződéssel a katonai szolgálatra. Ők ezt vállalták, hiszen így részesülhettek a római civilizáció áldásaiból is. Útközőállamok jöttek létre a határ mentén[2] - ismerős a módszer a XX. századból is. A rómaiaknak tehát a Duna vonalán húzódó limesen túl az Alföldet is ellenőrizniük kellett őrjárataikkal egészen a távoli őrállomásokig[3]. Szükségszerű volt ugyanis, hogy a limes hídfőállásaihoz hasonlóan, a külső erődvonalon is létesítsenek őrhelyeket.
A Duna felől Nyugatról Keletre haladó sánc a Tisza széles árterén túljutva Délnek fordul, mintegy megismételve a Dunalimes vonalát. Közbevetőleg megjegyezhető, hogy ez az ismétlés, a mennyiségi fölény erőltetése a minőségi előrelépés helyett milyen jól tükrözi egy hanyatló birodalom menthetetlen pusztulását. A Délnek forduló erődvonal megfigyelése azonban több tanulsággal is szolgál. Alapvetően végig: nyugati oldalán a Hajdúhát szárazabb sávja, mely a Tiszántúlon még értékes földje miatt is alkalmas volt a megtelepülésre, keleti oldalán pedig a sok apró vízállással tarkított homokos Nyírség, mely önmagában is nehezen járható vidék lehetett támadások esetén. Ez a sáv biztosította a kapcsolatot a Felvidék és Erdély között még a középkorban is, s ezt a szándékot az árok vonala is megerősíti. A kettős sánc Várad irányába kinyílik. S ne feledjük, hogy ez a töltés egyúttal híd is lehetett békeidőben, mely hosszában szelte át a vizenyős területeket. A két sáncvonal a két vége felől nézve pedig középtájon beszűkül. Haditechnikai alakulatként vizsgálva hasonló ez a középkori várak szorosaihoz, bár jóval szélesebb kiterjedéssel. Ahol a legszűkebb, ott

támadható a beszorult ellenség, de ez egyúttal itt egy olyan természeti terület, melyet hídnak is tekinthetünk a Nyírség és a Hajdúhát árvizes területein át[4]. A határ békeidőben és támadás esetén egyaránt kiemelkedően fontos terület: ennek mentén kell az őrhelyeket, erődítéseket kiépíteni, de egyúttal ezek biztosítják az átjárhatóságot is, amely a kereskedelem az árumegállítás, a vásártartás, a vám lehetőségét is adja. Ez pedig ott jöhet létre legelőször, ahol a táj eltartóképessége a legjobb. Ugyanakkor itt lehet a katonaság is a legnagyobb létszámú. Az előbb említett híd szerephez az is hozzájárul, hogy itt a legszélesebb a Hajdúhát termékeny földjeivel. Ki is mondhatjuk végre, hogy itt található Debrecen.

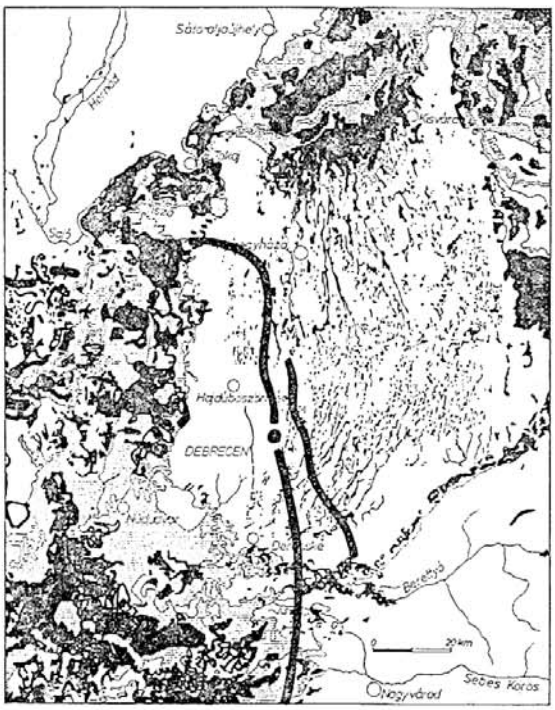

állandóan, vagy az év legnagyobb részében víz alatt álló területek
árvizek alkalmával hosszabb-rövidebb ideig vízzel borított területek
szarmata sánc

Az Alföld északkeleti részének vízborította és árvízjárta területei a honfoglalás korában és a szarmata sáncok. Borsy Zoltán rajza

Tekintsünk most el a történeti kronológiától, attól, hogy a várost illetően a XI. századnál előrébb nemigen merészkedtünk. Folytassuk a gondolatsort azzal, hogy a hídhoz hídfőállás is tartozik, melyet a rómaiak ellenőrizhettek. Lehetséges hát, hogy Debrecent nem a táji jellegzetességek hozták létre (ez mindig is sovány magyarázat volt) hanem az eddig elemzett hadászati szempontok? Elképzelhető, hogy az erődrendszer hozta létre azokat a településeket, amelyek most ott sorakoznak rajta? Ha így van, akkor belátható, hogy a legfontosabb és legkedvezőbb helyzetben lévő erősödött meg a legjobban és lett kétszázezres nagyvárossá! Természetesen elképzelhető fordítva is: a sánc szándékosan már meglévő települések mentén haladt el. A tyúk és a tojás dilemmáját most mellőzhetjük, mert számunkra nem ez a döntő kérdés, hanem az, hogy létezett-e már Debrecen ôse a IV. században?

Az bizonyos, hogy a szarmata sánc és a város ma egyszerre létezik, jóllehet a város nemigen vesz róla tudomást. Ott van pedig, bárki láthatja a Köztemető előtti parkerdőben. Majdnem pontosan É-D-i irányban húz lefelé, befelé a városba[5]. Pontosabban elhúz mellette. Próbáljuk gondolatban megkeresni azt a részt, amelyet az építkezések nyomtalanul eltüntettek! A folytatás Keletről éppen a történelmi belváros (vagyis amit a legkorábbi, 1750-es térképről ismerünk) keleti oldala mellett

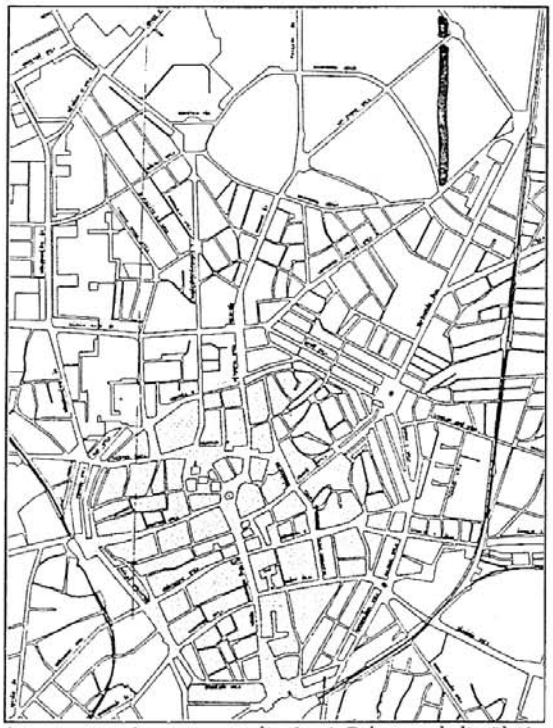

A szarmata sánc megmaradt részei Debrecen belterületén (Garam - Patay - Soproni)

halad el. Debrecen rekonstruált domborzati térképén[6] láthatjuk, hogy a sánc dombok sora és tavak sora között halad el, a dombok peremén. (Hadd figyelmeztessem itt a hegyvidéki és városlakó olvasókat: a síkságon egy 3-4 méter magas domborulat is hegynek látszik, s az is.) A tavak, a jó minőségű talajvíz felé hagy nagyobb helyet az élet számára, s a „hegyeket" kívül hagyja a hadászatnak. Ezek egyrészt kilátók, másrészt elrejtik a várost, mert a kicsi házakat eltakarják. Ez a dombos rész ugyanakkor a két sánc, a szoros belsejében található, így a külső soron átjutó támadók megfigyelésére és visszatámadására is használható. De hol van a hídfőállás?

Debrecen legősibb településmagját már régóta azon a magas platón feltételezik, amely a dombok közül kinyúlik nyugati irányban[7]. Valóban itt található az zegzugos utcaszövedék, amelyekre Buka László kutatásai adnak megfejtést. A Csapó utcai kapu belső oldalán a telekalakulatokból kirajzolódik egy sugaras gyűrűs rendszernek a kétharmada. Hol a maradék? Nem kell maradéknak lenni, hiszen ez a gyűrű úgy tapad a kerítésen lévő kapura, mint egy erődítmény. Befelé fejlődik, Y elágazásokkal tart kifelé, s ezek a gyűrűn túl, feltehetően később, újra összeértek. Ezek az orsók így félrevezetők, mert nem ezek a településmagok, hanem a gyűrű közepe, a Csapókanyar. A telekvonalakból kirajzolódik a Csapó utcának egy egyenes folytatási iránya is a kapu felé, s így feltételezhető egy eredetileg üres belső tér, mely elnyújtott téglalap formájú. A „hídfőállás" szerkezete gyanúsan hasonlít a római katonai erődök és táborok NY-K irányú főútjára, bár a település a mérnöki szögletességnél jóval szervesebbnek tűnik. Hagyjuk el végül a történelmi belvárost övező kerítés egyenes vonalát, s akkor a belül kígyózó utcák (benne a mai Kígyó utca) is az egykori nagy kapuhoz húzzák a tekintetet. Megjegyzendő, hogy ugyanúgy kirajzolódik egy kapu lehetősége egy kicsit Délre, a mai Vörös templom helyén is. Végezetül hadd utaljunk arra az örökségre, mely ma már nem látható: a debreceni árokra, vagy más elnevezéssel kerítésre, mely a várost körbefogva védte (vagy csak a határát jelölte?). Árok és a töltésen kerítés. Mint a szarmata sánc.

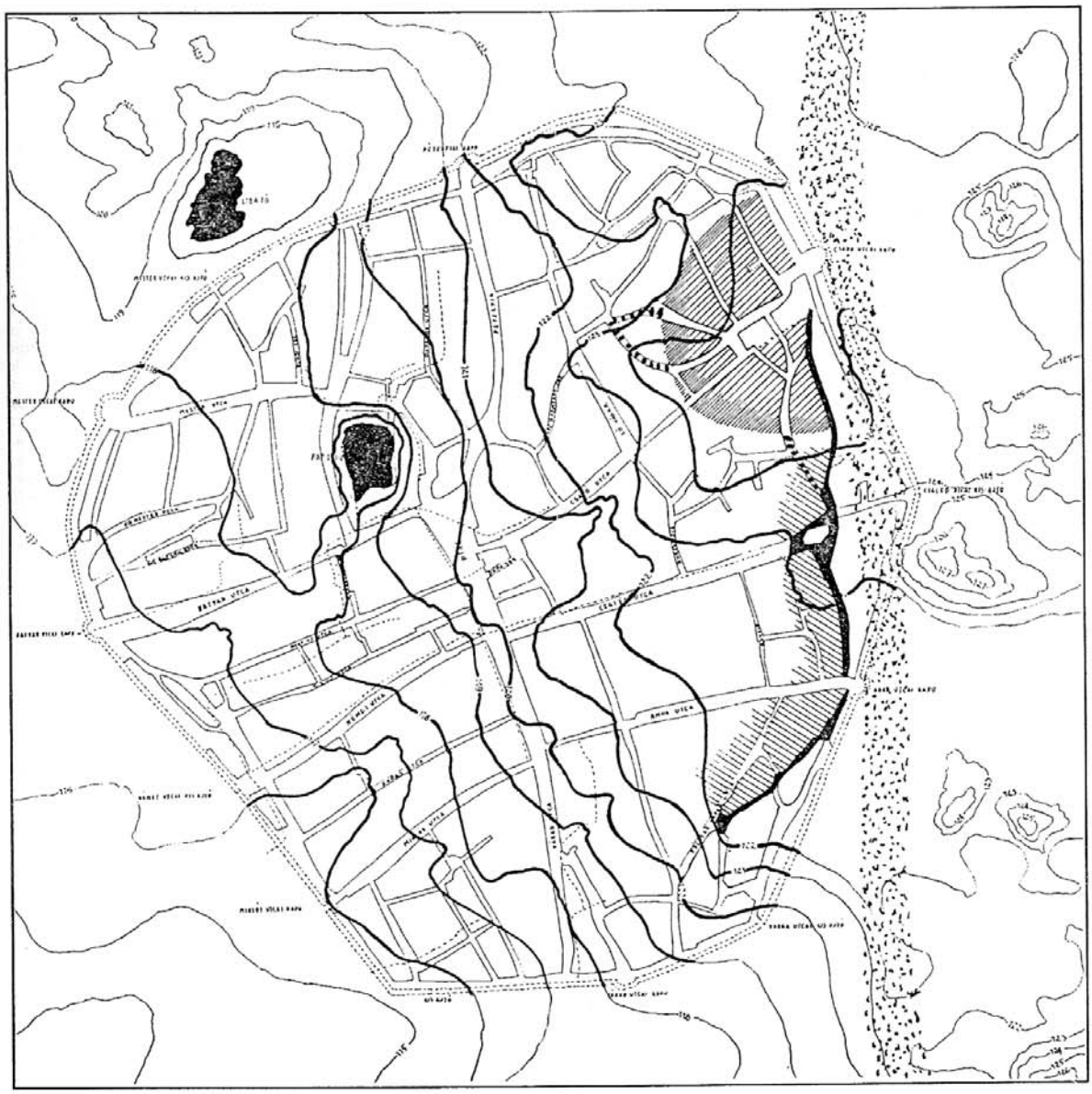

Debrecen belvárosán áthaladó rétegvonalak és a késő római kori sáncrendszer Soproni Sándor kutatásai alapján

JEGYZETEK

[1] Visy Zsolt: A római limes Magyarországon (h.é.n.) 23.1.
[2] Dixon, Philip: Britek, frankok, vikingek (h.é.n.) A múlt születése sorozatban, 9.1.
Feltűnő, hogy az angol szerző a téma leírásakor meg sem említi a szarmatákat, s az Alföldön előretolt erődrendszert.
[3] Visy i.m. 23.1.
[4] Debrecen története 1693-ig 1. szerk. Szendrey István Debrecen, 1984. 22.1. (Borsy Zoltán)
[5] Garam - Patay - Soproni: Sarmatisches Wallsystem im Karpatenbecken Régészeti füzetek Ser. II. No. 23. Magyar Nemzeti Múzeum, 1983. A közlemény végigkövetí a sánc nyomvonalát, pontosan meghatározva a debrecení szakasz helyét is.
[6] Sápi Lajos: Debrecen település- és építéstörténete Debrecen, 1972, 4. rajz alapján
[7] Sápi i.m. 10.1.

MOLNÁR GÉZA
AZ ÁRTÉRI GAZDÁLKODÁS
A kárpát-medencei gazdasági-politikai kontinuitás alapja. III. rész

Az alföldi hosszanti sáncok

A középkori vízimunkálatokra utaló jelek tárgyalásakor elsőként említettük az Alföld hosszanti sáncait, melyeket mi főként Fekete Zsigmond kutatásai alapján az avarok győrrendszerével azonosítottunk. Első ránézésre úgy tűnik, mintha e sáncok kiépítése az előző fejezetben ismertetett fokrendszer kialakításánál korábban történt volna. Ennek ellenére mi mégis a fokok bemutatását helyeztük előtérbe. Ennek két igen lényeges oka volt. Először is korántsem biztos, hogy az itt felvetett időrend helyes, vagyis elképzelhető, hogy a fokrendszert a hosszanti sáncok rendszerével egyidőben, vagy azt megelőzően építették ki. Ezt a rendelkezésünkre álló adatok alapján minden kétséget kizáróan eldönteni nem lehet. Sokkal súlyosabb érv azonban az általunk választott sorrend mellett, hogy a „győrök" szerepe a fokrendszer ismerete nélkül nem érthető meg.

Az alföldi hosszanti sáncok kérdése gyakorlatilag a múlt század közepén került az érdeklődés középpontjába. Abban az időszakban több egymásnak ellentmondó elmélet született a sáncok eredetéről és szerepéről. Közülük a két legjellemzőbb az „avar ring", illetve a „római sánc" elmélet volt. Meg kell említenünk azonban, hogy olyan elképzelések is akadtak, melyek szerint e sáncok régebbi keletűek. Hasonlóképpen alakult a sáncok szerepének megítélése is. Itt több lehetőség merült fel: az első, hogy e létesítmények utak lehettek, a második szerint csak és kizárólag védművek voltak, a harmadik lehetőség pedig, hogy a védelmi funkció mellett szerepet játszottak egy adott terület vízrendezésében is. Ezen felül voltak akik csak „jól látható határjelnek" tekintették e földműveket, vagy öntöző műveket láttak bennük.

Az egymással szemben álló eredetelképzelések közül először az „avar ring" és a „római sánc" elméletet szembesítjük egymással. Az előbbi cáfolataként Balás Vilmos a középkori krónikák tudósítását idézte, mely szerint az avarok gyülekező helyét német nyelven is »hring«-nek hívták. A hangsúly szerinte az is szócskán van, amely azt bizonyítja, hogy a »hring« nem jelentésében, csupán alakjában egyezik a német »ring« szóval. Alább még két hasonló jellegű idézetet találunk, amelyek azt támasztanák alá Balás Vilmos szerint, hogy a »hring« és a német »ring« nem azonos jelentésű szavak, így a későbbi ring-gyűrű-győr azonosítás alapvetően elhibázott, és egy középkori krónikás felületes munkájának kritika nélküli átvételén alapul (Balás 1961. 112 o.) Ez bizony szellemesen semmitmondó, amellett pedig alapjában véve rosszhiszemű okoskodás, ha ugyanis feltételezzük a középkori krónikásról, hogy a dolgoknak legalább a legelemibb szinten utána járt, akkor ebből az „is" szócskából arra a következtetésre kellene jutnunk, hogy az avarban és a középkori németben egyaránt szerepelt egy »hring« szó, megközelítően azonos jelentéssel. Azt a feltételezést, hogy a két szó jelentése nem fedte egymást, semmi sem támasztja alá. Ugyanakkor a gyűrű-győr elnevezés az említett krónikától függetlenül megfelelhet a valóságnak. A kérdés eldöntése ezen az úton nem lehetséges, mert a „győr" szó akkor is vonatkozhat e sáncokra, ha a ring-kör azonosítás elhibázott volt. Erről Fekete Zsigmondnak a 3. fejezetben ismertetett helyrajzi nevei elég meggyőzően tanuskodnak. Nem mond szükségképpen ellent a ring-gyűrű-győr azonosításnak az sem, hogy a jelzett földművek nem kör alakúak. A jelentésváltozás elég gyakori a nyelvek életében. Így egyáltalán nem kizárt, hogy a győr szó eredetileg kör alakú földvárat jelölt, majd jelentése utóbb ezek sáncaira korlátozódott, majd minden hasonló szerkezetű sáncot így neveztek el. (Hasonló jelentős változáson ment át pl. az „állat" és a „növény" szavunk. A két szó eredeti jelentése „állapot" és „növekvény" az „áll" és „nő" igékből az él-élet, vizel-vizelet, kövül-kövület, köp-köpet, pirkad-pirkadat, emel-emelet, lel-lelet stb. illetve a lát-látvány, áll-állvány, emel-emelvény, kiad-kiadvány, zár-zárvány, dug-dugvány, kér-kérvény stb. mintájára képezve. Utóbb azonban a jelentésük áttevődött az állat-, illetve a növényvilág képviselőinek jelölésére, utóbb pedig csak erre korlátozódott.)

Balás Vilmos következő ellenvetése már sokkal alaposabbnak tűnik. Szerinte a régészeti feltárások sem támasztják alá az avar elméletet, mert a sáncok körül illetőleg az egyik sánc által határolt tételi háromszögben feltűnően kevés avar leletet találtak. Ez önmagában elgondolkodtató, ugyanakkor nem perdöntő, hiszen a terület régészeti feltárása közel sem tekinthető teljesnek.

A harmadik érv Theophilaktos Simokattes tudósításához kapcsolódik, aki részletesen beszámolt a 601-602 táján lezajlott avar-bizánci háborúról. E beszámoló szerint az avarok megtámadják a Vallum Románumot és ott megsemmisítő vereséget szenvednek. *„Hogy a szóban forgó Vallum Románum a Morava folyó torkolatával szemben a mai Kuvin helyén lévő még a rómaiak által épített földerőd volt, - írja Balás - vagy érthetjük alatta ugyanott a Duna partjánál kezdődő, és a delibáti homok nyugati oldalán északi irányba kiépített »Römer Schanc«-ot, azt az idézett história alapján eldönteni nem lehet. Ha azonban ezek a hatalmas földművek avar létesítmények lettek volna, azt Theophilaktos Simokattes megemlíti."* (Balás 1961. 116.) Vagyis, az idézett história alapján nem lehet eldönteni, hogy Theophilaktos Simokattes egyáltalában megemlítette-e a jelzett sáncokat, de abban biztosak lehetünk, hogy ezek avar eredetéről írt volna, ha az megfelel a valóságnak. Ez meglehetősen nyakatekert érvelés, és megint csak nem bizonyít semmit. Ennek ellenére Balás Vilmos végkövetkeztetését nyugodtan elfogadhatjuk:

„Az elmondottak alapján további bizonyítékok hiányában megnyugtatóan nem lehet elfogadni azt az állítást, hogy az alföldi hosszanti sáncok az avar nép munkájának tekintendők". Tehát a hosszanti sáncok avar eredete csak feltevés. E feltevés cáfolata azonban önmagában semmit sem bizonyít, még akkor sem, ha meggyőző. Balás Vilmos cáfolata ellenben nem ilyen. Az állításai alapján az avar eredetet sem elfogadni, sem elvetni nem lehet.

Nézzük a másik felmerült hipotézist, a sáncok római eredetéről. Itt két, egymástól lényegében különböző álláspont merült fel. Az egyik, hogy e földműveket maguk a rómaiak építették, a másik, hogy valamely szövetséges népet kényszerítettek a felépítésére. Az első felvetésnek ellentmond, hogy e sáncok tekintélyes része távol esik a Római Birodalom határaitól, és még a határhoz közeliek sem esnek a birodalom határára. E sáncokat általában Marsigli nyomán szokásos római sáncoknak nevezni, de *„...Marsigli csak a tételi fennsíkot bezáró, un. Nagyrómai sáncnak adta ezt a nevet: római. A XVIII. század elejí térképeken azonban a bánátiak is mint »Római Sáncok« szerepelnek"* (Balás 1961. 14. o.) Az, hogy Marsigli honnan vette e sánc római eredetét, illetőleg az ő nyomán miért terjesztették ki e nevet a bánáti sáncokra is, nem tudni. Az mindenesetre tény, hogy Marsigli a bácskai sáncokat felmérte, és nagy pontossággal ábrázolta, sőt a rendelkezésére álló régi iratokat is átböngészte. E kutatásai során azonban semmiféle utalást nem talált a sáncok római eredetére. Meg is jegyzi: *„...a régi írók nem emlékeznek meg erről a nagyszerű és hatalmas műről."* Az azóta eltelt időszakban sem került napvilágra olyan korabeli forrás, mely e sáncok római eredetére utalna.

Hasonló a helyzet a régészeti adatokkal is, mert ezek sem támasztják alá a sáncok római eredetét. A sáncokkal körülhatárolt terület egésze sohasem tartozott Róma fennhatósága alá, s az is erősen vitatott, hogy a határ a Bácskában és a Bánátban átnyúlt volna a Duna északi partjára.

Harmadsorban említsük meg a korabeli forrásokat. Ezek, mint láttuk nem tudnak arról, hogy a rómaiak ilyen hatalmas földműveket hoztak volna létre. Ha a történetírók hallgatása az avar eredet ellení érvként szóba jöhetett, akkor arról sem szabad elfeledkezni, hogy ugyanezek az írók a sáncok római eredetét sem említik, sőt magukat a sáncokat sem.

Mindezek alapján úgy tűnik, a sáncok római eredetének elmélete semmivel sem megalapozottabb, mint az avar ring elmélet. Sőt, amíg az utóbbi a korabeli források elemzésén alapul (ezt Balás Vilmos is elismeri, csupán az elemzést tartja tévesnek, de ezt meggyőzően bizonyítania nem sikerült), addig a római eredettel kapcsolatban még a leghalványabb jelet sem sikerült felmutatni a korabeli forrásokban. E tény ismeretében

óhatatlanul felmerül a kérdés, miért tekintik mégis elfogadhatóbbnak a sáncok római eredetét? E kérdésre is választ ad Balás Vilmos, amikor Pontelly István 1886-ban megjelent sorait idézi:

„Hogy ezek a sáncok római és nem barbár eredetűek, írja Pontelly »...felismerheti még manapság is mindenki, aki a civilizált és a barbár népek emlékei között különbséget tud és akar tenni, s aki sem a mindenáron való újszerűskődés, sem az avar néppel való rokonság hízelgő előítélete, vagy más gyöngéje miatt az igazság útjáról el nem tántorodik.«" (im. 109. o.) Ezen a nyomon jár Salamon Ferenc is, amikor magyarázatot keres a Csörsz-árok eredetére.

„Salamon szerint ezek a földművek a középkorból nem származhatnak, mert írott emlékek nem szólnak róla, Hunnak, avarnak és honfoglaló magyarnak semmi szüksége nem volt rá. »...a római kor előtti apró néptörzsektől ez ígen nagy mű lesz vala. Legkevesebb ellenvetés lehet a római kori származás ellen. Ha nem a légiók és cohorsok, de készíthették a rómaiak vezetése alatt a rászorított szövetséges népek...«" (im. 117. oldal.)

A két érvelés lényege tehát a következő: a barbár népeknek e sáncokra nem volt szükségük, de felépíteni sem tudták volna őket. Mi ez, ha nem előítélet? És az alföldi hosszanti sáncok római eredetének elmélete bizony ezen az előítéleten alapul. Feltehetően ez vezette Marsiglit is, amikor a bácskai sáncokra a római nevet ragasztotta, hiszen ömaga tájékoztatott bennünket arról, hogy a korabeli forrásokat böngészve nem talált olyan jeleket, melyek ezt a származtatást alátámasztanák. Marsigli ténykedésével kapcsolatban tehát nem az a kérdés, miért nevezte a bácskai sáncokat rómainak, hanem az, hogy ezt az elnevezést miért nem terjesztette ki a bánáti sáncokra is? Nos erre a kérdésre Marsigli műveinek tanulmányozása révén világos választ kaphatunk. Ő ugyanis a bácskai sáncokat nem önmagukban szemlélte, hanem annak a valóban meglévő sáncrendszernek a részeként fogta fel, amely Vác környékén indul a Dunától és az Alföldet félkaréjban átfogva a mai Kovin határában kapcsolódik az Al-Dunához. E rendszer kiépítését azonban nem köthetjük a rómaiakhoz, mivel a jelzett területet sohasem birtokolták. Ebből következően, ha Marsigli az egész rendszert nem tekinthette a rómaiak művének, nem tette azt egy kiragadott részletével sem. (A bácskai sáncok nem illeszkednek szorosan a rendszerbe, csupán a felépítésük hasonló. Ezt a tényt vette figyelembe Fekete Zsigmond, amikor a bácskai sáncokat is az avar győrrendszer részének tekintette. Ő egyébként is több olyan sáncot is avar győrnek vett, amely nem tartozik szorosan a Váctól Kovinig húzódó rendszerbe.) Ez Marsigli részéről korrekt eljárás volt. A történészeink azonban ezt a problémát sikerrel megkerülték. Ha a rómaiak maguk nem építhették fel az Alföldet körül ölelő hosszanti sáncokat, mert az általuk határolt területet sohasem birtokolták, akkor nyilván az ott élő szövetséges népekkel építtették fel azokat. (Vagyis, ha a terület meghódítására és pacifikálására nem volt elég erejük, azt azért megtehették, hogy velük gyakorlatilag állandóan harcban álló „szövetségeseket" egy viszonylag hosszantartó és igen komoly erőfeszítéseket igénylő rabszolgamunkára kényszerítsék?)

Vizsgáljuk meg közelebbről ezt a nézetet: Az I. századtól kezdve az Alföldön a szarmatáknak nevezett népek különböző törzsei éltek, amelyek egy időben valóban a római birodalom szövetségesei voltak. Ez a szövetségi rendszer azonban többször felborult. (A szarmaták és a rómaiak viszonyára mindent összevetve általában az ellenségeskedés volt jellemző.) Így a 160-as évek második felétől a 180-as évekig viseltek hosszabb folyamatos háborút a római légiók a szarmaták ellen, majd 282-322-ig tart egy újabb háborús időszak. Ekkor a szarmaták vereséget szenvednek, és uralmuk összeomlásáig nem folytatnak újabb háborút a rómaiak ellen. A 322. évi szarmata vereség egyik következménye egy szövetségi szerződés volt. Állítólag ez a szerződés tartotta vissza a szarmatákat a Pannonia elleni támadásoktól. (Sokkal valószínűbb azonban, hogy a 320-as évek közepe táján megindúló gót terjeszkedés miatt változott meg a szarmaták viselkedése.) Ennek fejében Róma tevékeny részt vállalt Szarmatia védelmében. Az egyik feltételezés szerint ekkor építették ki a szarmaták római hadmérnökök segítségével a hosszanti sáncokat.

Ezzel szemben mások a „szarmata limes" kiépítését a 294. évi római győzelemhez kötik: *„A 294. évi szarmaták feletti győzelmet a hivatalos propaganda kiemelkedő eseményként ünnepelte. Ekkor jelenik meg az érmék hátlapján egy új, de később gyakran visszatérő ábrázolás: egy erődített kőtábor kapuja. Ez az új éremtípus nyilvánvalóan azokat az erődépítéseket hirdette, amelyekről más források is tudósítanak. 294-ben a szarmaták földjén, az Aquincum és Sirmium előtti területen római táborok épültek, melyet a rómaiak attól kezdve folyamatosan megszállva tartottak. Ebből a célból később kiépítették a Duna bal partján a szarmatákkal határos limes-szakaszon azokat a kis erődöket is, amelyek rendeltetésük szerint erődített kikötőhelyek voltak a szarmaták földjére irányuló szállítmányok védelmére. Az észak és kelet felől szorongatott szarmaták (Daciát a rómaiak már 271-ben feladták!) további mozgolódásainak megakadályozására — mivel a birodalomba való betelepítésükre a kormányzat nem vállalkozhatott — nem volt más megoldás, mint egy olyan szövetség létrehozása, amelynek értelmében a szarmaták biztonságát a rómaiak kihelyezett csapattestekkel is szavatolják. A szarmaták szállásterületeit körülölelő, az Alföld északi és keleti peremén haladó sáncok — az un. Csörsz-árok — megépítését is ezzel az új biztonsági rendszerrel lehet kapcsolatba hozni. Ez a sáncárok elsősorban szembetűnő határvonal volt, védelmi vonalként csak akkor lehetett jelentősége, ha sértetlenségéért egy harmadik hatalom kezeskedett. A következő évtized Kárpát-medencei eseményei csakugyan arra engednek következtetni, hogy a rómaiak a korábbi idők szerződéses viszonyaihoz képest nagyobb mértű kötelezettséget vállaltak a szarmaták védelmében, ami természetesen nem zárta ki egyes szarmata csoportok megújuló betörését a dunai tartományokba.*

Ez az új határvédelmi szövetség adhat magyarázatot arra, hogy a birodalom más határszakaszain folyt nagyméretű erődépítésekkel ellentétben Panonia limesén eddigi tudomásunk szerint nem kezdődött a tetrarchia idején jelentős erődítési munka." (Mócsy 1984. 245-246. o.)

Ugyanebben a munkában néhány oldallal később érdekes adalékokat kapunk, azzal kapcsolatban mit is jelentett ez a szövetség: *„A szarmaták a 294. évi rendezés után lényegében nyugton maradtak. A császárok ugyan néhány alkalommal felvették a »szarmaták legyőzője« (Sarmaticus) címet, kétkedés azonban, hogy erre milyen méretű határmenti csatározások szolgáltattak alkalmat. Egy kisebb hadművelet 305-ben például csak azért rögződött a hagyományban, mert az ifju Constantinus kitüntette magát benne."* (im. 251. oldal)

Kíséreljük meg e tudományos előadást a hétköznapok nyelvére lefordítani:

A római légiók 294-ben súlyos csapást mérnek a szarmatákra. Róma e győzelmet arra használja fel, hogy a korábbi szövetségi szerződéseknél magára nézve súlyosabb feltételek mellett kössön békét, és az ellene hadakozó szarmaták biztonságát külön légiók kihelyezésével garantálja. Figyeljük meg jól, a fenti értekezésben nem csupán arról van szó, hogy a hosszanti sáncokat római hadmérnökök irányítása mellett készítették, hanem arról is, hogy római katonák védték. Erre utal a kihelyezett légiók említése mellett a következő mondat: *„Ez a sáncárok elsősorban szembetűnő határvonal volt, védelmi vonalként csak akkor lehetett jelentősége, ha sértetlenségéért egy harmadik hatalom kezeskedett."* Az adott körülmények között, feltételezve, hogy a „szarmata limest" észak, illetve kelet felől a germán népek, közülük is elsősorban a gótok részéről fenyegette támadás, e harmadik hatalom csak Róma lehetett, s mivel a sánc ellen támadó különféle népeket, szép szóval aligha lehetett visszatartani, marad az a kézenfekvő következtetés, hogy a *„kihelyezett csapattestek ... kezeskedtek a sáncok sértetlenségéért"*. Ebben az esetben azonban Róma magatartása ellentmond a józan ész legelemibb követelményeinek is, hiszen a szarmaták támadásai továbbra is folytatódtak, olyannyira, hogy a Szarmatia felé eső határszakaszokon lázas erődépítések folynak. Ekkor épül fel több erődített kőtábor a szarmaták földjén, és a Duna átkelő helyeinek védelmére is több kisebb erődöt emelnek. Erről a fenti idézet szerzője maga tudósít. Ugyanakkor a szarmatákat sem ezek az erődök, sem az ó védelmükre kihelyezett légiók nem tartják vissza attól, hogy be-betörjenek a birodalomba. Az egyes császárok ugyanis nem alaptalanul vették fel a Sarmaticus címet. Ha erre valóban csak egy-két kisebb határ menti csatározás szolgáltatott ürügyet, Róma akkor is hadban állt a szarmatákkal. E kisebb csatározások azonban nem lehettek olyan jelentéktelenek. Ha azok lettek volna a légiók már korábban leszámoltak volna az ellenük meg-megújuló támadásokat indító szarmatákkal, és nem csak 322-ben szánták volna el magukat a kérdés végleges megoldására. A szarmaták ugyanis szemben a rómaiakkal nem nagyon

törekedtek az állitólagos szövetségi szerződés betartására.

A kiemelt idézetben azonban nem ez az egyetlen ellentmodás. Az események igy egyszerűen nem játszódhattak le. Róma nem a szarmaták biztonságát akarta *„kihelyezett csapattestekkel szavatolni"*, hanem a sajátját, és épp a szarmatákkal szemben. Ha kötöttek szövetségi szerződést, és ebben volt szó ilyen légiókról, akkor az a kitétel minden bizonnyal a határ szarmata oldalára kihelyezett kisebb erődök és nagyobb erődített kőtáborok védőire vonatkozott. Ebben a korszakban a rómaiak egyszerűen nem épithették fel a sáncokat, mert a szarmatákkal állandó hadban álltak. Valószínű, hogy a Sarmatia területén fekvő római táborokat állandóan támadták. E támadások hevességéről lehet vitatkozni, de az nem lehet vita tárgya, hogy a megtámadott rómaiak az őket támadó szarmaták földjén semmiféle „limest" nem épitettek. Már csak azért sem, mert 294-ben a saját határaikat erődítik, tehát nem a szövetségi szerződéssel kivánják biztositani a határ sérthetetlenségét. (Meglepő, hogy ezekről a munkákról maga Mócsy András is tudósit, ugyanakkor a következő oldalon az egészről megfeledkezik.)

Az alföldi hosszanti sáncok tehát 294 és 322 között nem készülhettek római segédlettel. Marad tehát a következő támpont, a 322. év. Ez a pont márcsak azért is érdekes, mert a sáncok régészeti feltárását vezető Patay Pál úgy gondolja, hogy e földmüvek 322. után épültek:

„Legvalószinűbb, hogy a Csörsz és Ördög árkokat a szarmaták épitették, akik a leletek tanubizonysága szerint tényleg az Alföldnek a sáncok és a Duna által közrefogott területén éltek. Több sáncátvágásunk (Jászfényszaru, Tarnazsadány, Mezőkövesd, Kötegyán) alkalmával talált leletek ugyanakkor azt árulták el, hogy a sáncokat több esetben az 1-2. századi, illetve a 3. század első felében lakott telepek, illetve temetők területén vezették keresztül azok felhagyása után. (Hasonló eredménnyel zárult a román kutatóknak egy ásatása Arad térségében.)

Ezen ásatási eredmények és a történelmi adatok összevetésével Soproni Sándor azt a következtetést vonta le, hogy az alföldi sáncok alkotta védelmi rendszert a szarmaták épitették — feltehetően mint a római birodalom szövetségesei — a Dáciának a rómaiak által történő feladása (271) után őket közvetlenül fenyegető germán stb. népek támadásai ellen, preventiv határvédelemként. Legvalószinűbb, hogy a kiépités első szakasza 322 és 330 között történt.

A Duna-Tisza közén levő Csörsz-árok esetében a kutatásaink arra a megállapitásra vezettek, hogy ott a sáncok vonalát időnel korrigálták. Nagyobb vonalátheleyzésre kerülhetett sor azonban a 357. évet követően a Tiszántúlon..." (Patay 1969)

Kérdéses azonban, hogy ezek a dátumok a történelmi események fényében tarthatóak-e:

„A 322. évben azonban váratlan támadás érte Campona (Nagytétény) táborát, és Constantinus elérkezettnek látja az időt arra, hogy szarmataföldi hadjáratot indítson. Campona táján kelt át a Dunán és Bononiánál (Banostor) tért vissza római területre, miközben nagyszámú foglyot ejtett. Későbbi adatokból tudjuk, hogy a hadjáratot a szerződéses viszony megújitása zárta le. Ugyancsak a későbbi eseményekből következtethetünk arra, hogy a 322. évi szarmata megmozdulás kiváltó oka az erdélyi gótok megindulló terjeszkedése lehetett. Constantinus ugyanis tiz évvel később, 332-ben — épp a szerződés értelmében — mint szövetséges avatkozott be a szarmaták oldalán a gótok elleni háborúba, a forrásunk pedig azt a nem lényegtelen körülményt is rögzitette, hogy a gótok feletti győzelem színhelye Sarmatia volt. A gótok tehát a 320-as évek elején áttörték a Csörsz-árok vonalát, és behatoltak a Tiszán-túlra. Constantinus a gótokat leverte...

Ennek a gót-szarmata háborúnak volt egy másik következménye is. A gótoktól szorongatott szarmaták — talán azért mert nem biztak a római szövetséges hathatós támogatásában — felfegyverezték az un. szolga szarmatákat (Limigantes), akik a győzelem után fegyvereiket uraik, az Argaragantes ellen fordították." (Mócsy 1984. 251-252. oldal.)

A továbbiakból egyértelműen kiderül, hogy a szarmata belháborúkból a lázadó szolgák kerülnek ki győztesen. Constantinus ugyanis velük kőt újabb szerződést 334-ben. Ettől az időponttól kezdve két évtizeden át folyamatos háborúk dúlnak az Alföldön, a sáncvonalakon belül is.

Ha mármost Mócsy adatait elfogadjuk, és tudomásul vesszük, hogy a már folyó szarmata-göt háborúba, Constantinus 332-ben szövetségesként avatkozott be, és a harcok ekkor már a sáncokon belül folytak, kétségbe kell vonnunk, hogy e sáncokat 322 és 330 között épitették ki, különösen pedig azt, hogy ezt követően bármiféle kiigazitást vagy vonaláthelyezést hajtottak végre a sáncvonalakon. A kor háborús viszonyai között a sáncok kiépitésére nem igen lehetett mód. Különösen figyelemre méltó e tekintetben Mócsy András véleménye, aki szerint már a 322. évi szarmata „megmozdulás" kiváltó oka is az erdélyi gótok terjeszkedése volt. E nézetével természetesen nem tudunk teljes mértékben azonosulni, mert elképzelhetetlennek tartjuk, hogy akad olyan ostoba ember, vagy nép, amelyik, ha támadás éri, akkor nem a védekezésre összpontosit, hanem két tűz közé szoritva magát, nekimegy a szomszédjának. A Campona elleni támadás, ha ezt valóban a gót terjeszkedés váltotta ki, különösen indokolatlan, hiszen a megtámadott római birodalom szerződésben garantálta a szarmaták biztonságát, sőt épp Mócsy feltételezése szerint még egy erődítményrendszert is kiépitett, illetve működtetett ennek érdekében.

Egészen más, és sokkal valószerűbb kép bontakozik ki előttünk, ha az eseményeket másképp értékeljük. A szarmatákat 322. után nem a Constantin által rájuk mért katonai vereség, de nem is a velük kötött szövetségi szerződés kényszerítette arra, hogy felhagyjanak a „kisebb határmenti csatározások"-kal, hanem a határaikat ért gót támadás. Az erdélyi gótok terjeszkedésének megindulása után, a szarmatákat a védekezés kötötte le, ezért nem támadták Pannonia határait. Constantinus pedig ebbe a küzdelembe csak akkor avatkozott be, amikor a szarmaták vesztésre álltak. Erre vall a Limigantes felfegyverzése mellett az is, hogy a római légiók a szarmaták „segitségére sietve" Sarmatiában ütköznek meg a gótokkal. Feltehetően e beavatkozás nélkül a háborúból a gótok kerültek volna ki győztesen. Ennek megfelelően Constantinus sem szerződéses kötelezettségének tett eleget, amikor a szarmaták oldalán beavatkozott a háborúba, inkább azt akarta megakadályozni, hogy a Daciát a birodalomtól elszakító gótok egy győztes háború után megerősödve, esetleg a térség germán népeivel szövetséget kötve megszállják az Alföldet és közvetlenül fenyegessék Pannoniát. A számitása be is vált, mert a gótok veresége után nem maradt olyan hatalmi tényező a térségben amely az Alföld egész területét uralma alá tudta volna hajtani. Ehhez két évtizednyi folyamatos háborúra volt szükség. Ennyi ideje maradt Rómának, hogy felkészüljön a „barbárok" támadásaira. 322. és 357. között tehát semmiféle sánc nem épülhetett az Alföldön sem a rómaiak segitségével, sem nélküle. Állandó veszélyeztetettség mellett, az ellenséges támadásoknak kitéve nem lehet ilyen földmunkákat elvégezni, már csak azért sem, mert mint tudjuk, a szarmaták „lovas-nomád" népek voltak (ennek megfelelően a történészeink következetesen „szállásterületnek" nevezik az uralmuk alatt tartott vidékeket), ez az életmód pedig teljesen más hadi taktikát követel. (A lovas-nomád életmóddal kapcsolatban erős fenntartásaink vannak. Ezek részletes ismertetésére több izben is visszatérünk. Itt csak annyit szeretnénk leszögezni, hogy az az ellenvetés, amit a sáncok avar, illetve magyar eredete ellen szokás felhozni, miszerint a sáncok védelme az emlitett népek életmódjához nem illeszkedő taktikát kiván a szarmatákkal szemben is felhozható. Ugyanakkor persze ez önmagában semmit sem jelent, de ebből a példából is jól látható, hogy a történészeink nem egyenlő mércével mérnek.) A 350-es években viszont a hatalmi harc eldől az Alföldön és a „barbárok" támadásai közvetlenül fenyegetik a római határokat.

Az elmondottak fényében sem a szarmatákat, sem a rómaiakat nem tarthatjuk a sáncok épitőinek. Elfogadva, hogy a sáncok csak a 200-as évek második felét követő időszakban készülhettek, arra kell gyanakodnunk, hogy a szarmata uralom bukása után beköltözött valamelyik nép készitette azokat.

Ezzel kapcsolatban Patay Pál, már többször idézett munkájában a következőkre hivta fel a figyelmet: *„A sáncrendszert csakis olyan nép alkothatta, amely egyrészt az egész Alföldet uralma alatt tartotta, másrészt amelynek társadalma már legalábbis erős törzsszövetségbe tömörült."* E feltételeknek igen kevés nép felelt meg. A *„...népvándorlás korában az Alföldön hosszabb-rövidebb ideig megtelepedett népek közül csak az avarok és a szarmaták azok, amelyek megfelelő fejlettségű társadalommal birtak, ugyanakkor szállásterületeik kiterjedtek az egész Alföldre. Müvel azonban az avarok az Alföldön kívül a Dunántúlt, az uralmuk vége felé pedig a Csörsz-árroktól jóval északabbra fekvő területeket is birtokoltak, őket sem tekinthetjük a sáncok alkotóinak."* (Patay 1969.) A sáncok avar eredete ellen

itt felhozott érvet egyszerűen nem vehetjük komolyan. És nem csak azért mert ilyen okoskodás mellett a Kínai fal sem lehetne kínai alkotás, hiszen a birodalom utóbb a falakon túl is terjeszkedett. (Az analógia majdnem tökéletes, hasonló lehetett ugyanis a helyzet az avarok esetében is, akik az Alföld felől hódították meg a Dunántúlt és az északabbi területeket. Ráadásul ne feledkezzünk meg arról, hogy nem csak az Alföld peremén találhatunk ilyen sáncokat, hanem a Dunántúlon, illetve az északi területeken is, csakhogy erről, mivel az alapkoncepcióba nem illik bele Patay Pál bőlcsen hallgat. Lásd a sáncok elhelyezkedéséről az 1-2. ábrát!) Számításba kell ugyanis vennünk, hogy e sáncok nem a határok, hanem valamilyen kiemelten fontos, ugyanakkor rosszul védhető terület biztosítására is készülhettek. Ebben az esetben minden olyan okoskodás, amely valamely nép „szállásterületeinek" határaihoz köti a sáncokat, meddőnek tűnik, különösen akkor, ha figyelembe vesszük a nyilvánvaló analógiákat is. És most nem elsősorban a középkori várakra és városokra kell gondolnunk, hanem épp a „lovas-nomád" birodalmak központjaira. Dzsingisz kánról tudjuk, hogy a frissen alapított birodalma központját jól védhető, külön megerősített hegyek közé helyezte, vagy említhetnénk a honfoglaló magyarokat is, akik „szállásterületeik" központjául az Esztergom-Visegrád-Buda háromszög hegyeit választották, és erősítették meg. A központ eredetileg magában a háromszögben lehetett. (Lásd: Pap 1990, Németh 1990.)

Az avar-ring elmélettel kapcsolatban megállapítottuk, hogy a sáncok avar származását eddig sem meggyőzően cáfolni, sem meggyőzően bizonyítani nem sikerült. Most, Patay Pál véleményére támaszkodva mégis azt kell mondanunk, hogy az avar eredet hipotézise a meggyőzőbb, hiszen a történelmi események kizárják, hogy a sáncok 294. és 357. között készültek volna. Szeretnénk hangsúlyozni, hogy ezt az elméletetet a mai ismereteink fényében csak az említett régészeti leletek valószínűsítik. Ha ugyanis a sáncok 294. előtt is készülhettek volna, a helyzet koránt sem lenne ilyen egyértelmű.

Herodotos tudósítása szerint a Maeotis melletti szkíták határát már az ie. V. században a Taurusz hegy bércétől a Maeotis taváig egy általuk ásott árok alkotta, de a szkíták „szállás területeit" is magában foglaló délorosz sztyeppén máshol is találunk ilyen jellegű földműveket. Ezzel összevetve, hogy az alföldi sáncokat (ide nem számítva Marsigli névadását) kivétel nélkül ároknak nevezik, arra a következtetésre kell jutnunk, hogy ebben az esetben ezekhez hasonló földművekről van szó. Már pedig ha a szkíták a Maeotis mentén létrehoztak ilyen sáncokat, akkor megtehették ugyanezt a Kárpát-medencében is, hiszen az ie. VI. és V. század fordulójától már e területet is uralmuk alatt tartották. Ebben az esetben a később betelepülő népek csak különböző kiegészítéseket hajtottak végre e művön. Ez magyarázatot adna az egymással párhuzamos vonalvezetésű sáncok létére is. (Erre természetesen van más magyarázat is, de ez már szorosan összefügg a vízrendezésekkel, ezért részletesen azok tárgyalásánál fejtjük ki.) Ezzel persze nem azt akarjuk állítani, hogy a sáncokat ténylegesen a szkíták hozták volna létre, csupán arra szerettük volna felhívni a figyelmet, hogy az Alföld hosszanti sáncainak kérdését mindezidáig nem sikerült tisztázni és lezárni, sőt úgy tűnik, mintha az újabb kutatások csak még jobban összezavarnák a szálakat.

A tisztánlátás érdekében elsősorban a sáncok szerepét kellene felderítenünk. Ennek segítségével talán a készítőikhez is közelebb juthatunk. Ma általánosan elfogadott az a nézet, hogy a sáncok védművek voltak. A korábbi elképzelések, hogy úttöltésről vagy öntözőcsatornákról van szó, nem tudtak magyarázatot adni a teljes sáncrendszer kiépítésének céljára, mert azt ugyan nem lehet vitatni, hogy egyes szakaszaikon ezek a földművek valóban lehettek volna akár utak, akár csatornák, de az egész sáncrendszer egyikként sem működhetett. Ennek ellenére azt sem állíthatjuk biztosan, hogy a sáncoknak csak védelmi funkciójuk volt, hiszen az árkaik minden bizonnyal szerepet játszottak az általuk határolt terület vízháztartásában. Ez a felismerés Fekete Zsigmond nevéhez fűződik, aki ennek nyomán alkotta meg a „vízfelduzzasztási hipotézisét", az elgondolásait azonban nem fogadták el, már műve megjelenése után éles támadások érték. Ortvay Tivadar pl. agyrémnek tartotta az egészet. Meggyőző érveket azonban sem ő sem más nem tudott felhozni ellene. Nem is nagyon lehet, hiszen a sáncok felépítése, vonalvezetésük módja bizony arra utal, hogy erősen befolyásolták a körzetük lefolyási viszonyait.

A hosszanti sáncok sorra keresztezik az Alföldre futó folyókat. Ennek során áthaladtak az említett folyók árterein is azokat pedig időszakosan víz borítja, azaz a sáncárkok e szakaszokon legalábbis árvíz idején szükségszerűen megteltek vízzel.

Ha csak nem feltételezzük, hogy az árkokat szándékosan úgy alakították ki, hogy azokba a víz ne folyhasson be. Ez nem trefa! Egy vita során magunk is hallottunk olyan véleményt, miszerint a földgátakat csak azért egészítették ki az árkokkal, mert valahonnan ki kellett termelni a földhányáshoz szükséges földet. Víz pedig csak ott volt bennük, ahol ehhez elég magas volt a talajvíz. Ezt a kiáltó ostobaságot nem lehet minősíteni. Ha ugyanis valaki létre akar hozni egy gátat, akkor az ahhoz szükséges földmennyiséget nem egy mély árokból termeli ki, hanem nagyobb területekről szedi össze, mint ahogy ezt a hullámtéri kubikgödrök esetében is megfigyelhetjük. Ebben az esetben ugyanis nagyságrendekkel könnyebb munkát kell elvégeznie. Ha ennek ellenére kiásták az árkokat is, azzal valami céljuk volt. Ezt már csak abból is sejthetjük, hogy az egész létesítményt ároknak és nem gátnak nevezték! Ugyanakkor e nézet világosan tükrözi egyes mai kutatók gondolkodásmódját is. Az ilyen tanulmányok szerzői, mint azt e példa is mutatja, rendszeresen kétségbe vonják az általuk vizsgált korokban élő emberek józan ítélőképességét, hozzáértését, sőt nem egy esetben ön- és közveszélyes őrülteknek tartják őket. Emlékezzünk csak a rómaiakkal védelmi és szövetségi szerződést kötött szarmatáinkra, akik a gót támadás hatására rárontottak a szövetségeseikre. Ha itt csak egy-két elszigetelt véleményről lenne szó, az egész kérdés említést sem érdemelne, hiszen a fenti vélekedéshez hasonló elméletek szerzői elsősorban magukról állítanak ki szegénységi bizonyítványt, de sajnos az események ilyen megközelítése ma a magyar történettudományban általánosan elterjedt.

Annyit bizton állíthatunk, hogy az árok létrehozása nem tekinthető véletlennek. Ebben az esetben viszont nem vethetjük el azt a lehetőséget, hogy e sáncokat vízrendezésre is használták. Félreértés ne essék, mi itt nem arra gondolunk, hogy ezeket az árkokat csak és kizárólag a terület vízcinek rendezésére hozták volna létre. Az adott esetben arról van szó, hogy a védelmi funkció mellett, azt kiegészítve, sőt annak érdekében befolyásolták az adott terület lefolyási viszonyait. Ezt a lehetőséget nem szabad kizárni. Úgy gondoljuk, nem kell nagyon bizonygatni, hogy egy elmocsarasodott folyóvölgy mögött húzódó sánc sokkal nagyobb védelmet nyújt, mint egy jól járható területen álló. Itt tehát nem a vízrendezés léte kérdéses, hanem módja, mikéntje és jelentősége.

Természetesen a sáncok feltárása során ezt a lehetőséget nem vették figyelembe. Nem is vehették, hiszen Balás Vilmos már előzőleg kimutatta, hogy a sáncoknak ilyen szerepük nem lehetett:

„Ugyancsak a topográfiai adatok teszik lehetetlenné a vízrendezési célok feltételezését is az alföldi hosszanti sáncok rendeltetésével kapcsolatban. Ezzel kapcsolatban rá kell mutatnom a következő tényekre. Az Alföld teljes kerületén, ha szakaszosan is, de körbefutóan jelentkeznek a vizsgált földművek. Vonalvezetésüknél fogva mindenütt keresztezik a hegyekből lefutó vizek irányát. A vízelvezetési célokat kizárják – éppúgy mint az utak esetében – a szakaszonkénti tetemes szintkülönbségek. A vízfelduzzasztási hipotéziseknek, mint pl. a Fekete Zsigmondnál jelentkező elméletnek (Fekete 1882. 124. o.) *pedig ellentmond az a tény, hogy a magasabb vonulatokon épp úgy áthaladnak a sáncvonalak, mint a mélyebb szakaszokon."* (Balás 1961. 118. o.)

Ezzel szemben elöszöris hívjuk fel a figyelmet arra, hogy a vízrendezés és a vízelvezetés nem azonos fogalmak. Ha tehát a vízelvezetés valamilyen okból pl. a tetemes szintkülönbségek miatt, nem oldható meg, az önmagában nem zárja ki a vízrendezési célok feltételezését. Ugyanez vonatkozik arra a tényre is, hogy e sáncok mindenütt keresztezték a hegyekből lefolyó vizek irányát. Ez a két mozzanat már önmagában is lehetetlenné teszi egy a XIX. századihoz hasonló jellegű vízrendezés megvalósítását, de ez minden, amit első megközelítésben erről elmondhatunk.

Másodszor figyelmeztethetünk arra, hogy sem Fekete Zsigmond, sem más nem állította soha azt, hogy e sáncok „duzzasztó műnek" épültek, márpedig a Balás Vilmos által felvetett tény csak ebben az esetben cáfolná ezt a hipotézist.

Azaz Balás Vilmos sikerrel cáfolta, hogy a sáncoknak a XIX. századi folyószabályozásokhoz hasonló jellegű munkához bármi

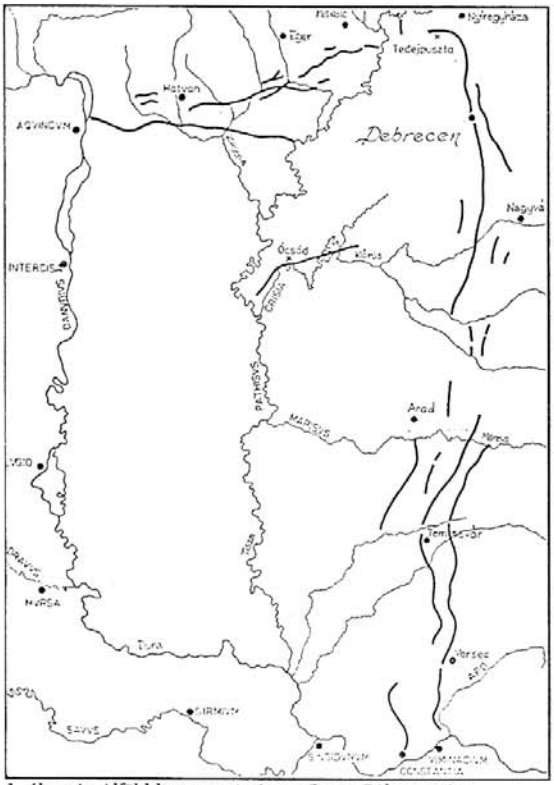

1. ábra Az Alföld hosszanti sáncai Patay Pál nyomán

köze lehet, illetve azt, hogy teljes vagy részleges völgyzáró gátakként működtek. Ezt azonban senki nem állította, tehát a célolat a levegőben lóg. A végeredmény az, hogy e sáncok egyrészt védművek voltak, másrészt szerepet játszhattak a térség vízháztartásában is. Kérdéses azonban, hogy e szerepük mi lehetett. Mielőtt azonban erre választ adnánk, nézzük meg hol is találhatók pontosan az említett földművek:

A „...Duna-Tisza közén, a Tiszántúlon, a Bánátban található sáncok mind egy hatalmas összefüggő rendszerhez tartoznak, amely a váci Dunakönyöktől kündulva és Versec alatt az Aldunánál végződve északról és keletről körülfogja az Alföldet. Ez a sáncrendszer azonban két, a legtöbb helyen három, de néhol négy vonalból is áll, melyek 3-15 km-nyi térközökkel egymással megközelítően párhuzamosan futnak. E vonalak völgyön-dombon keresztül haladnak (Gödöllő térségében még 300 m magas dombokra is felkapaszkodnak), (Ez az adat természetesen a tengerszint feletti magasságra, és nem a szintkülönbségre utal) keresztezik a patakokat és a folyókat, egyedül a Tiszánál szakadnak meg, mivel ennek széles medrét is beépítették a sáncok rendszerébe. (1. ábra)

2. ábra A sáncok keresztmetszete Patay Pál nyomán

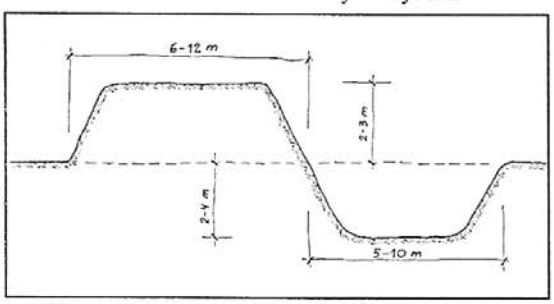

Magukat a sáncokat egy eredetileg 2-4 m mély és 5-10 m széles árok és egy 2-3 m magas, 6-12 m széles töltés alkotja. A töltést az árroknak mindég csak az egyik, mégpedig az Alföld belseje felé eső oldalán találjuk, vagyis a Duna-Tisza közén a délin, a Tiszántúlon a nyugatin. A sáncok topográfiája és szerkezete rendeltetésüket is elárulja: egy az Alföldön lakó nép, saját területének védelmére emelte azokat észak és kelet felől jövő támadások ellen." (Patay 1969.) (Itt szeretnénk felhívni a figyelmet, hogy Fekete Zsigmond is hasonló rendszert vél felfedezni, csakhogy az általa felépített rendszerbe a dunántúli, a felvidéki, és az Alföldet keresztbe átszelő sáncok is beilleszkednek, leírását alább szószerint közöljük. Lásd a 3. ábrát is!)

Ha e sáncokat alaposabban megvizsgáljuk azt látjuk, hogy a Gödöllői dombság kivételével mindenütt az Alföld peremén futnak, ott ahol a síkvidékre érő folyók, patakok esése megtörik, és felfigyelhetünk arra is, hogy a Gödöllői dombvidékről jelentősebb vízfolyások nem futnak az Alföldre. Épp emiatt számunkra a sáncrendszerből a tiszántúli, a Duna-Tisza közén pedig a Galga völgyétől a Tiszáig húzódó szakasz az érdekes. E szakaszokon a sáncok kivétel nélkül keresztezik a lefutó vízfolyásokat és áthaladnak a mélyebb szakaszokon, azaz e vizek árterein is. *„Itt - mint ahogy Balás Vilmos megállapítja - éppen az állandó vízjárások tették valószínűleg lassan tönkre a természetes esésvonalakon haladó folyások útjában álló földműveket."* (Balás 1961. 118. oldal)

A folyók árterében vezetett árkokba árvízkor szükségszerűen benyomul a folyó árvize, hiszen, mint arról épp Balás Vilmos tudósít, ezek az árkok átvágták a folyóhátakat, az övzátonyokat. Ez pedig annyit tesz, hogy a fokok működési elveinek megfelelően áradáskor alulról fölfelé vezették a vizet egyre távolabb a folyó völgyétől, mindaddig, amíg az árvizek a szintkülönbségeket ki tudták egyenlíteni. Az árok mögött elhelyezkedő töltés pedig megakadályozta, hogy az árokban folyó víz a természetes esésvonalaknak megfelelően fusson tovább lefelé a folyóvölgyben. Ennél azonban sokkal lényegesebb, hogy az ártéren keresztül vezetett sánc a mai vasúti töltésekhez hasonló ártéri mederszűkületet eredményezett, azaz lassította a víz lefolyását és helyi jelleggel, ideiglenesen megemelte az árvízszintet. Ez pedig azt jelentette, hogy a rendszer a sáncok magasságától és az árok mélységétől függően 4-7 m-es szintkülönbséget áthidalva tudta vezetni a vizet. Abban az esetben pedig, ha a sánc árkából kisebb csatornákon át a vizet az ároknál mélyebben fekvő, de a vízfolyással közvetlenül nem érintkező területekre vezették, mégpedig itt is alulról fölfelé, akkor a hegyek lábainál olyan vésztározórendszert alakíthattak ki, mely az árvíz egy részét visszatartotta, majd az árhullám levonulása után, annak megfelelően engedte az Alföldre folyni.

Azokon a szakaszokon, ahol a folyóvölgyeket elválasztó hátak alacsonyak voltak, az egyik folyóból a vizet a másik völgyébe vezethette a sánc, és viszont, attól függően, hogy melyik folyó vízállása volt a magasabb. Gondoljunk csak a Tiszát a Szamostól, ez utóbbit pedig a Krasznától elválasztó hátakra, és az Ér-völgyére, ahová előbb a három folyó együttes, majd a Szamos és a Kraszna, végül pedig a Kraszna árhulláma rendszeresen átcsapott. Ezt a területet is keresztülszelte egy árok, ez azonban kívül esett a Patay Pál által vezetett feltárások hatókörén. A rá utaló jeleket Balás Vilmos is összegyűjtötte, de létezésének kérdésében határozottan nem foglalt állást. A sánc feltehetőleg Bajától Szeghalomig, illetőleg tovább Nagyváradig, egyes feltételezések szerint pedig egészen Máramarosig húzódott. Fekete Zsigmond szerint Nagyvárad felett a Kraszna és a Szamos felé vonult át egészen a Tiszáig. Vagy a Körösök és a Maros völgyébe, ahol a Marosnak több ága is összekapcsolódott a Körösökkel. E területeken a szintkülönbségek nem voltak olyan tetemesek.

A sáncrendszer tehát puszta létével szabályozta az Alföldre bejutó víz mennyiségét, és kisebb-nagyobb mértékben befolyásolta a terület lefolyási viszonyait. Ha e rendszert semmivel sem egészítették ki, a víz egy részét a sáncok akkor is visszafogták, és csak az árhullám levonulása után engedték vissza a mederbe, pontosan úgy, ahogy ezt a fokoknál tapasztalhattuk. Az általunk említett kiegészítő rendszer nem a víz visszatartását szolgálta, hanem épp ellenkezőleg, hogy a víz az árhullám levonulása után a folyó völgyébe visszafolyhasson. Hangsúlyozni szeretnénk azonban, hogy e kiegészítések meglétére a rendelkezésünkre álló adatok nem utalnak, erre a következtetésre csak a fokrendszer és e sáncrendszer összevetése alapján jutottunk.

Az alföldi hosszanti sáncok rendszere, nevezzük ezt a további-

akban Fekete Zsigmond nyomán győrrendszernek, tehát ténylegesen befolyásolta az Alföld lefolyási viszonyait, azaz a vízrendezési célok feltételezését nem zárhatjuk ki. Erre még az sem jogosít fel, hogy a sánc egy elenyészően rövid szakaszán ez a feltételezés abszurdnak tűnik. Itt még egyszer szeretnénk hangsúlyozni, hogy a sáncok vonalvezetése csak azt zárja ki, hogy ezek *csak és kizárólag* vízrendezés céljából készültek. Ezt azonban senki sem állította. Sőt, még csak azt sem, hogy ezek a földművek elsődlegesen ilyen célból jöttek létre. Fekete Zsigmond elmélete, s nyomán a mi elgondolásaink azon a feltevésen alapulnak, hogy a sáncok megalkotói, miután e védművet létrehozták, és annak tényleges hatásait felismerték, kihasználták azokat a területeik árvédelme és gazdasági hasznosítás érdekében. Az általunk felvázolt győrrendszer segítségével szabályozni lehetett az Alföldre jutó vízmennyiséget. Ez a szabályozás az adott esetben az árvíz mennyiségének csökkentését és a kisvízszintjének emelését jelentette. Olyan időszakokban, amikor az Alföld vízháztartása felborult — vagy az erdőirtások következtében, vagy azért mert csapadékosabbra fordult a Kárpát-medence időjárása — e rendszer nélkül az Alföld hamarosan elmocsarasodott volna, és a XIX. századi viszonyok váltak volna uralkodóvá rajta. Idézzük most fel Somogy Sándor, vagy Kaán Károly véleményét, akik arról tudósítanak, hogy az Alföldi erdők irtása már igen korai jelenség, gyakorlatilag az első Kárpát-medencei kultúrák megjelenésével egyidős, de a „lovas-nomád"-ok betelepülésének időszakában gyorsul fel. Ez ellen épp azt hoztuk fel érvként, hogy e folyamat eredményeképpen jóval a honfoglalás előtt felborult volna a Kárpát-medence természeti egyensúlya, és az alföldi erdőknek a X. századra alig maradt volna nyoma. Ez nemcsak azzal magyarázható, hogy egyáltalán nem éltek itt olyan népek, akik fejszével vagy égetéssel irtották volna az erdőket. Az események úgy is lejátszódhattak, hogy az irtást követően olyan emberek települtek be az Alföldre, akik tisztában voltak a területen zajló folyamatok tényleges hatásaival, és a X. századi Alföld erdőségei nekik köszönhetik létüket. Ebben az esetben az Alföld hosszanti sáncait az ő alkotásaiknak kellene tekintenünk. Az, hogy ezek a népek a szkiták, az avarok, vagy a szarmaták voltak-e, esetleg mások vagy mind együtt, témánk szempontjából most közömbös. A lényeg ebben az esetben is abban a feltételezésben rejlik, hogy léteztek olyan közösségek, melyek tagjai a természeti folyamatokkal tisztában voltak, tudták, hogy mi miért történik a környezetükben, és képesek voltak ennek a tudásnak megfelelően cselekedni.

Lényegében Fekete Zsigmond is ilyen alapokról indult el, mikor saját tapasztalatait is figyelembe véve, megalkotta „vízvisszaduzzasztási elméletét." Nyilvánvalóan azt hitte, hogy ha ő képes volt felfigyelni a sáncok hatásaira, azt megtehették a sáncok megalkotói is.

„...az avar győrök vízrendezési szempontból is nagy szerepet játszottak. Némelyiknek árka olyan természetű, hogy a fentebb eső folyóból vizet foghatott fel és eresztett le az alább fekvő folyóba. De mikénti saját vizsgálódásaim alapján a délmagyarországi sáncnál, hol ez a Berzava, Temes és Bega folyókat keresztbe metszi, meggyőződtem, azok nemcsak egyszerű védőfalul szolgáltak; hanem ***a megáradt folyóknak azon vizét mely a partokon kiömlött*** *(Fekete Zsigmond szavai egyértelműen arra utalnak, hogy itt az ártéren levonuló vízről van szó. Azaz a folyókra merőlegesen épített sáncok szükségszerűen elzárják az ártert, visszaduzzasztva ezzel a folyók árhullámait. Az így keletkezett ártéri mederszükületen át lassabban folyik le az árhullám, következésképp a sánc feletti szakaszon az árvízszint magasabb a sánc alattin pedig alacsonyabb lesz. Ez a sáncok vonalvezetéséből következik és teljesen független a sáncok építőinek akaratától. Kiemelés tőlünk.) kívül szorították. Ekként a győrökön belül lakó avarok a síklapályon mentve maradtak az elárasztástól, ellenben a győrök előtt szétterült víz, mint valamely szigetet fogta körül az avarok földeit s az ellenségnek lehetetlenné tette a közlekedést. Ez csak a hátasabb helyeken s a csomópontoknál férhetett be a szemközti oldalról; de ott részint ó-várakkal, vagyis körökkel voltak külön biztosítva; részint mert a védőknek erejét könnyen lehetett az oly helyekre összpontosítani, a közeledés azért volt nehéz, mert a betörő ellenséget két oldalról lehetett közrefogni. Az ellenség csak úgy győzedelmeskedhetett, ha hátulról tudott behatolni, mint Priscus görög vezér tevé, vagy Nagy Károly, ki a fiát Pipint Olaszországból küldte a harmadik nagy sereggel, hogy ez a Dráva menti körök kézrekerítése után nyomuljon be a győrök közé s valóban ez biztosította N. Károly győzelmét, mert ha esetleg Pipin vereséget szenved, nem írhatott volna Fatrada feleségének, ki Regensburgban várta a tudósításokat, olyan lelkendező levelet. Szóval az avar győrök hivatva valának a folyók féktelenségét a külső oldalakra szorítani, hol a völgyeket elárasztván, ellenségnek árthattak, de a győrökön belül lakóknak nyugalmat biztosítottak. A Temes és a Bégánál ezért történt, hogy a sánc több helyen az elhányás jeleit mutatta, mert a nép másként a kivül rekedt vizektől nem tudott szabadulni."* (Fekete 1882. 155-156. oldal)

Eddig az idézet, s most döntse el ki-ki saját belátása szerint mennyiben tekinthető ez agyrémnek. Mi mindenesetre nem tartjuk annak, épp ezért a sáncok elhelyezkedésének és felépítésének ismertetéseként, most szó szerint idézzük Fekete Zsigmond munkáját:

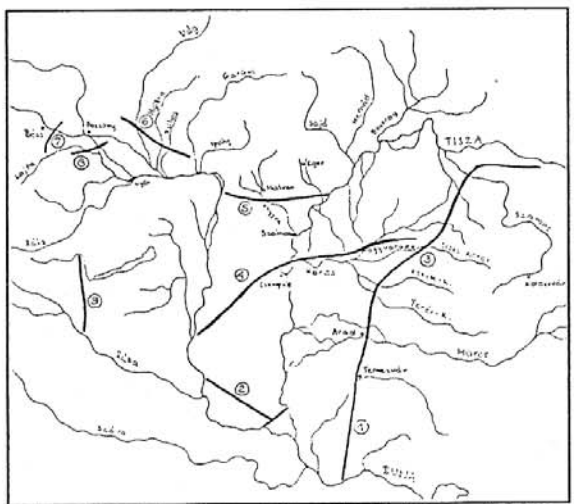

3. ábra A győrök elhelyezkedése Fekete Zsigmond leírása nyomán

„Ezek után az Eginhard és mások által említett kilencz demarcationalis győrt vagy hágót is elszámlálhatjuk. (3. ábra)

Az első *győr N. Károly idejét tekintve, a délmagyarországi, a Duna és Maros közt keresztben a Temes, a Berzava, a Bega és ama folyókra. Ezen győrről mondja Torontál vármegye leírója, hogy az avarok «ama híres sánczokat alapiták, melyek itt-ott hibásan rómaiaknak neveztetnek.»*

Második *győr az elsővel csaknem egyidejű, a bácskai sánczok. Ezt nem csak Timon és Pray tudósaink hiszik avarnak, hanem érdekökben Katona István, jeles történetirónk is czáfolatba ereszkedik Marsigli ráfogásaival. De idegen írók közül Eccard is avarnak mondja, és úgy véli, hogy Nagy Károly fia Pipin első izben itt harczolt volna az elébe jött avar seregekkel.*

Harmadik *győr a Maros, Körös, Kraszna, Szamos menti a Tiszáig, keresztben a folyókra. Más helyen említést tettem róla, hogy a Kraszna völgyében talált nagy sánczot Szirmay Antal èlkereszteltette Trajánnak, mert ott egy tudós kassai utazó római pénzeket talált. Szathmár vármegyében Hirip községben 1406. évi határjárásakor a Balkán folyónál két régi sánczot találtak. Az egyik Nagy, a másik Kis Kolch határát szelte át. Ma Kölcse nevü falu van ugyanott. Ezen győrt Laurentius nevü geometer e század elején csaknem Máramaros vármegyéig nyomozta. Ezen részeken körök maradványát szemlélte Beel Mátyás írónk. Igy a Bobáld pusztán, s szerinte hajdan a Kraszna vize is erre folyt, míg a Báthoriak az ecsedi vár épitésekor Ecsed felé nem vezették.* (Vö az Alföld elvizesedéséről szóló fejezettel.) *Emliti, hogy a régi mederben is járt. Ugyanolyan várat szemlélt Börvely nevü szigeten. Mindkettőt hunn várnak nevezi. Ideszámitandó a Kraszna melletti Jákó vára, melyet a magyarok ott találtak. Biharvármegyében is több körnek kellett feküdni. Máig látható, és igen tekintélyes a bihari nagy földvár. Sarnál egy pusztát ma is Óvárnak neveznek.*

Negyedik *avar győr az Ördögárok, mely Baja tájáról átmegy*

a Kis-Kúnságba, innen az alpári sík felett a Tiszán keresztbe, a Tisza balpartjára s meglehetős ép darabokban tűnik elő Biharvármegyében Vörös-Gyűrűs felett Oláh-Szt-Miklóstól éjszakra Nagyvárad felé, keresztben metszve az itteni Korhány nevű széles ereket. Az Ördögárok elnevezést a néptől nyerhette, mert eleinknél ezen győr is csak egyszerűen ároknak hivatik, miként a Csörsz árkáról s a bácskai sánczokról máshelyen az adatokat közöltem. Ugyanis az I. Géza által 1075-ben alapított benczés kolostornak (a Garam mellett) javai az Alpár síkján bejáratván, Pelu nevű helységnél mondja az oklevél: »ugyanazon árok bekeríti az egész földet a voskok része felől (exparte vosciano-rum; ma ennek emléke él Varsány nevű faluban) és Zunde földig jön.« Az utóbbi hely már Bácsvármegyében volt. Ezen sáncz Tiszakürtnél (az oklevélben Kurth) mehetett át, mert ennek határában Aruch említtetik. A kis- és nagy-kúnsági Ördögárokról az alább is idézett Horváth Péter írónk mondja: »úgy látszik, hogy az avarok kilencz győrjének egyikét alkotta.«

***Ötödik** avar győr a Csörszárok és a folytatását a Duna felé képező Kis-Árok. Az első kezdődik Hevesvármegyében Ároktőnél s elvonul Füzes-Abony, Dormánd, Erdőtelek, Kát, Atány, Bód, Zsadány (1801-ben még Zadarynak iratik), Jász-Árokszállás határain egészen Csányig, hol a hegyek lábához csatlakozik, s itt egy nagy halom állott végében. A Kis-Árok elvonul Heves-Ivány, Jász-Apáthi, Dózsa, Jászberény és Fényszaru határán. Mindkettőt Horváth Péter írónk avar sánczoknak mondja. Ugyancsak ennek tartja Fényes Elek. Vele egyetért Palugyay Imre.*

***Hatodik** a Nyitra és Vágh melléki győr, melyet Thierry is említ, s Nagy Károly vezére Megínfred vette be 791. évben. Hogy az avaroknak erre telephelyük volt, bizonyítja a Galgócznál eltemetve talált avar lovas, ki mellett arabs pénz is került elő, mely a nemzeti múzeumnak adatott, a lovas vitézről maradt tárgyakkal együtt. Ezen győr védte az avarokat északra szlávok, különösen a csehek és marahánok ellen.*

***Hetedik** győr volt Ensnél, mint legszélső, melyet az avarok Nagy Károly benyomulásakor ott hagytak s Győrig a Rábához hátráltak, hol összeszedvén magukat, vele döntő csatát fogadtak el.*

***Nyolczadik** avar győr a Fertő felett Nezidertől a Lajta folyóig, mely ma is meglehetősen épen áll, s így csoda, hogy azt is még nem keresztelte el valaki római sánczoknak. Talán még eszébe jut majd valakinek.*

*Végre a **kilenczedik** győrnek a Balaton tavától délre kellett feküdni a Dráva irányára keresztbe. Ezenbelül feküdtek a baranyai körök és a Dráva mentiek."* (Fekete 1882. 151-154. oldal)

4. ábra A torontáli Maros ágak

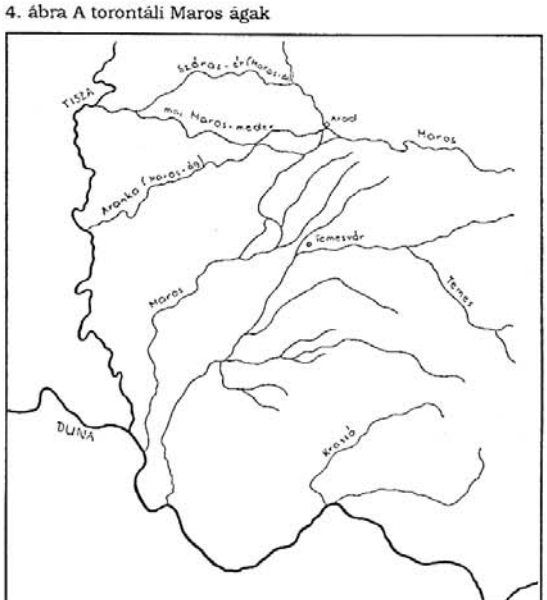

A győrök szerkezetéről a következő tudósítást olvashatjuk:

„Aventinus leirván a győrök és körök hágóinak szerkezetét (2. ábra), ezek szélessége az alapban és magassága 20 láb volt, (tehát 1:1 oldalrézsúvel épültek). Az avarok előbb két sorjában tölgy, bükk, stb facölöpöket vertek le, melyek közét először kővel tömték ki, s azután földet hánytak fel. (Vizjárta helyeken, kivált ha a föld fövenyes még ma is így kell épitenünk a folyó ellen hányt gátakat.) A hágókba helyenként szük kapúkat hagytak, hol kijárni lehetett, és védelemkor azokat eltorlaszolták. Ezen győrök mögött voltak a falvak és tanyák, oly távol egymástól a mennyire emberi szó elhallatszott." (Fekete 1882. 167. o.)

Végezetül térjünk vissza még egy szó erejéig a vízrendezésekhez. Arról már volt szó, hogy a győrök árka a folyók árvizeit egyes helyeken egy másik folyó árterébe át tudta vezetni, tehát árapasztó csatornaként is működött. Az árkok e szerepét a Maros folyó mellett is tetten érhetjük. Mint korábban említettük, a Maros Strabon (Augustus) korában közvetlenül a Dunába folyt (4. ábra), a honfoglalás körüli időszakban azonban főága már a mai medrének megfelelően Szeged körül érte el a Tiszát. *„...Ha tehát Strabo állitása szerint, melyet a nyomozás bizonyit, a Maros a Dunába örlött, de őseink alatt főtömege a mai irányba, a Tisza felé folyt: következik, hogy ez ismét csak az avar győrárokból keletkezhetett. Erre utal az elején a golgovácziés a vége felé egy, Fényes Elek által említett földvár, mely nem lehetett más, mint a győr széleihez kötött avar kör...*

Midőn az avarok győr árka megadta a Maros mai folyását, ez egyszersmint egy szabályozási müveletet is képez, mely nélkül Torontálvármegye egy jó része ma is lakhatatlan lenne." (Fekete 1882. 166-167. oldal) A Maros folyó vízrendszerének bemutatása során utaltunk arra is, hogy ebben az esetben nem feltétlenül arra kell gondolnunk, hogy a mai folyószakasz teljes hosszában új árkot ástak, sokkal inkább arról van szó, hogy a területen átfutó kisebb ereket, holtágakat kapcsoltak egybe, és az így kialakított vízrendszert hódította meg a Maros, azaz itt a sáncot kiegészítő árkot a vízzel vájatták volna ki. (Vö. a Selypes és a Vajas eredetével kapcsolatban írtakkal – előző fejezetben.)

Feltehetően ugyanilyen **árkoknak** köszönhetik létüket a Duna nagyobb szigetei, a Csalló-köz, a Sziget-köz, a Szentendrei- és a Csepel-sziget:

„Pannoniának Duna szigeteiről semmi bizonyost sem tud a régiség; de ismeretes előtte Segestica szigete a Szávában, s ezen kívül Plinius is említ még Metubaris nevü szigetet.

A Száva említett szigetét nem csak a régi irók említik, hanem az fel van tüntetve az itineráriákon is, míg a Duna nagy szigetjeinek nyomát úgy azokon, mint a rómaiak tetteivel foglalkozó iróknál hiába keressük. A Segestica sziget létezése Strabonból is kitünik, de a Duna nagy szigetjeiről hallgat, valamint Plinius, ki Noricumról hosszasabban ir s így ezt ismerte, vagy legalább jó értesülésekből irt; és a vele szomszédos Csallóközről mégis szintén hallgat. Ha ezen irók nem említik, tudniok kellene a császárok viselt dolgaival foglalkozóknak, jelesen Dió Cassiusnak, ki mint Felső Pannonia praefektje csak ismerhette volna az ezzel határos nagy szigetet, és hogy ő is hallgat, annak egyszerü oka van: mert akkor a sziget még nem létezett. Marcus Antoniusról fel van jegyezve, hogy a Duna balpartján lakó barbárok beütéseiért, Kr. u. 161. évben elégtételt vevén a velök kötött békében őket a Dunától távolabb parancsolja; de az nincs feljegyezve, hogy a szigetekről is őket kitiltotta, holott, ha ezek léteznek akkor, azt elmulasztani emberi felfogás szerint nem lett volna szabad.

Ha a nagyobb szigetek, minő a Csallóköz, Szt-endrei, Csepel stb. a rómaiak idején valóban léteznek, azokat figyelembe kell vala venni már a vizi törvényeik szerint is, még inkább védelmi tekintetből; mert ha várat tudtak épiteni a Száva szigetére, az még szükségesebb volt a Dunánál. Ha Flexum (Pozsony, mások szerint Mosony) vagy Beregetium (Szőnynél) és Quadrata (Ttevénynél) már akkor sziget mellett fekűsznek, sokkal jobban ki lettek volna téve a barbárok támadásainak. Nem képzelhető tehát, hogy ezen előnyt sem ezek észre nem veszik, sem a belölök támadható hátrányokat a rómaiak fel nem ismerik.

Hogy a Duna szigetjei akkor nem léteztek, a későbbi idők is szolgáltatnak bizonyitékot...

A budai kőpartok épitésénél a Császárfürdővel szemben egyik kotrógép épületi kőlapokat római felirással és római téglákat emelt ki a Duna fenekéről. Azt lehetne itt mondani, hogy ezek

csak véletlenül jutottak a Duna gyomrába. Talán behányták oda. Ámde ilyen kőlapokat már számos izben szedtek ki a Duna fenekéről s érthetetlen, hogy miért akadt kedve valakinek azokat a többi épületkövekkel együtt a parttól oly távol a vízbe hányni? Itt tehát a régi Aquincum folytatása állott be a szigetre. Ezt legújabban bizonyította Salamon Ferencz klasszikus irányú és felfogású történetírónk, kinek művelődéstörténetünk eddig is oly sokat köszön. Bizonyította előtte Fényes Elek, midőn írja Budáról: »Hogy ez híres és nagy kiterjedésű lehetett (t.i. a rómaiak idejében) onnan gondolhatni, mivel római épületeket nemcsak a városban bent, hanem a szántóföldeken, sőt még a Duna gyomrában is fedeztek fel; és így ***bizonyos, hogy a mostani Duna-szigetek csak később támadtak, és Aquincum nagy részét a Duna nyelte el.*** *• Hasonló sors érte a Csepel-sziget aljánál, Duna-Pentele táján álló Anamantia római várost. Itt is a Dunából régiségek kerültek elő, miből lehet következtetni, hogy a városnak egyrészét hajdan a Duna hullámai nyelték el."* (Fekete 1882. 117-119. oldal)

Hasonló eredményre jutott a Csallóköz régi vízrajzát kutató Püspöki Nagy Péter is. (Itt kell felhívnunk a figyelmet arra, hogy az avarok tevékenysége hatással lett volna a térség vízhálózatának alakulására, csupán azt hangsúlyozza, hogy a Duna az adott korban a maitól teljesen eltérő viszonyok között folyt.) A Duna főfolyása feltehetően a Kis-Duna medrét követte, és Komárom környékén is volt egy élesebb Duna kanyar. Azt is megállapíthatjuk munkájából, hogy Nagy Károly idejében a Mosoni-Duna nem létezett, a Rába pedig Komárom alatt torkollott a Dunába. (5. ábra) A térség mai vízrajzi képe a XV. századot követően alakult ki. Ekkor a mai Öreg-Duna egy korábbi csatornát, „ásványt" foglalt el. (Érdemes felfigyelni, hogy Püspöki Nagy Péter szerint a Csallóköz vízrendszere pontosan akkor változik meg, amikor megkezdődik a fokrendszer összeomlása, illetve amikor a Maros és a Körösök vidékén több ér, vízfolyás is eltűnik, feliszapolódik, illetve megváltoztatja a folyását.) (Püspöki 1985.)

Mindezen hiteles adatokból és tényekből az tűnik ki, hogy a Duna nagy szigetei a római időkben nem léteztek, a honfoglalás után azonban már megtaláljuk őket, tehát e két időszak között kellett keletkezniük. Erősen kérdéses azonban, hogy egy fél évezred alatt ez megtörténhetett. A Kárpát-medencébe belépő Duna ugyan a Kis-Alföldön a maga hordta kavicstörmelékben kanyarog és a laza talaj könnyen enged a víz erejének, ezért a folyó vízjárásának függvényében változtatja a medrét, szigeteket épít és sodor el, ez azonban önmagában nem magyarázza meg, hogyan tudott két állandó jellegű ágat kialakítani. (Annál kevésbé, mert e két ágat ma is emberi beavatkozással kell fenntartani.) Nem perdöntő, de figyelemre méltó, hogy a Királyházánál a síkra kilépő Tisza, bár hasonló körülmények között folyik, erre nem volt képes. Itt persze nem azt vonjuk kétségbe, hogy az adott területen képződtek szigetek, hanem

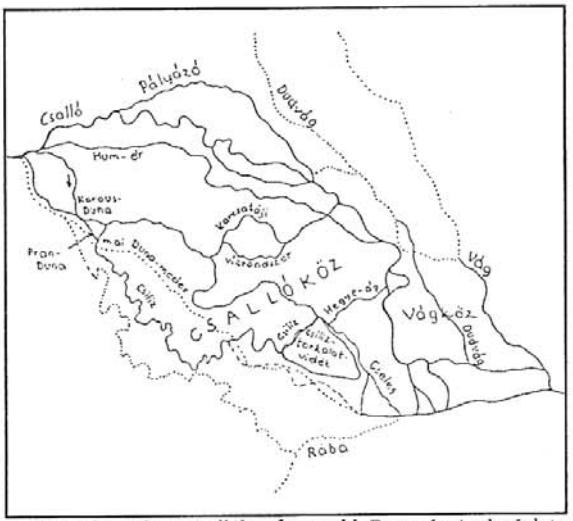

5. ábra A középkori Csallóköz fontosabb Duna-ágainak vázlata Püspöki Nagy Péter nyomán

azt, hogy az adott szakaszjelleg mellett, amikor a folyó medre szinte árvízről-árvízre változik, a Duna képes volt három állandó ágat kialakítani. Az Öreg-Duna medrét, mint láttuk itt a XV. századot követő időszak nagy vízrajzi változásai alakították ki, a Mosoni ágat pedig létrehozhatták a Nagy Károly-i háborúk után a térségbe települő avarok, mint ahogy azt Fekete Zsigmond feltételezi, akiknek ottlétéről a 800-as évekből származó források is beszámolnak.

Az említett másik két sziget esetében a Duna jellege már egészen más. Itt igen nehéz lenne feltételezni, hogy e szigetek a jelzett időszakban maguktól kialakulhattak. A közeli avar létesítmények itt is arra engednek következtetni, hogy e szigeteket védelmi célból mesterségesen alakították ki.

A győrrendszer árkai tehát felfogták és levezették a folyók felesvizét, néhány esetben magát a folyót vagy annak egyik ágát új mederbe terelték. Az árkok és a sáncok egységes, összefüggő rendszert alkottak. E rendszer kialakítását és működtetését a rendelkezésünkre álló adatok szerint az avarok Kárpát-medencei tevékenységeihez köthetjük.

6. ábra Térkép a sáncrendszer és a fokrendszer kapcsolatának szemléltetéséhez

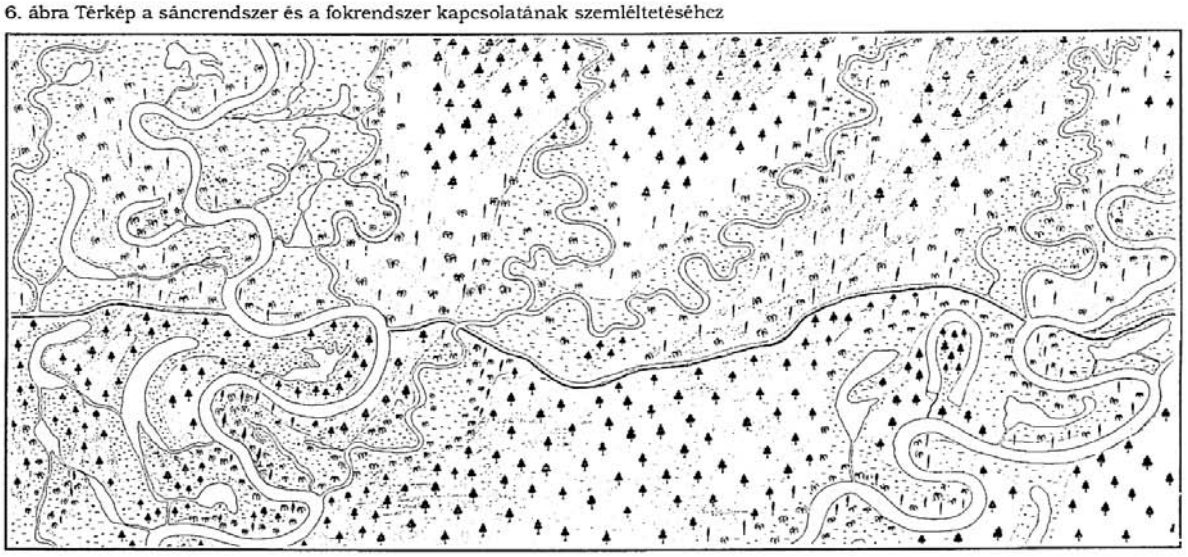

Korábban már többször utaltunk arra, hogy a hosszanti sáncok és a középkori Magyarországon kiépített vízrendszerek akár együtt, egyidőben, egymást kiegészítve is működhettek. Szerepük és hatásuk több tekintetben hasonló volt. A hosszanti sáncok az Alföld peremére szorították az árhullám egy tekintélyes részét, csökkentve ezáltal a mögöttük elterülő folyóvölgyekben az árvizek magasságát, apadáskor a víz egy részét fokozatosan továbbengedték, megemelve ezzel a kis- és középvíz szintjét. A fokok a víz szétterítésével és összegyűjtésével érték el ugyanezt. A fokrendszer azonban más módon is kapcsolatban állhatott a hosszanti sáncokkal. Ezt a lehetséges kapcsolatot a térképen szemléltetjük. (6. ábra)

A térkép részletes ismertetése előtt azonban fel kell hívnunk a figyelmet egy igen lényeges mozzanatra: A hosszanti sáncok ismertetése során feltevéseket, kellően nem bizonyított hipotéziseket állítottunk szembe egymással. Az, hogy e sáncokat még külön csatornákkal, árkokkal egészítették volna ki, egy ezek közül a feltevések közül. Itt nem tartottuk volna hát szerencsésnek, ha a „győrök" és a „fokok" kapcsolatának bemutatásakor egy létező sáncszakasz ismertetésére támaszkodunk, mert ezzel esetleg azt a látszatot kelthettük volna, hogy a sánc az adott térségben a mi vázlatunknak megfelelően épült ki, vagy, hogy ezt mi, mint tényt állítanánk. Éppen ezért a két rendszer kapcsolatát egy sematikus vázlat segítségével fogjuk bemutatni, ahol az árterektől az ártéri szigeteken, a kisebb ereken, holtágakon, a kisebb-nagyobb folyókat egymástól elválasztó hátakon át az egymás felé futó folyókig az Alföldünk jellemző sajátosságait felsorakoztattuk, így az általunk kialakított kép nagyjából tükrözi az Alföld peremén futó sáncok jellegzetességeit, anélkül, hogy eközben valamely konkrét szakaszát megelevenítené.

Térképünkön a sáncvonalak az észak-déli irányú folyó völgyeket kelet-nyugati irányban haladva keresztezték. Mint tudjuk, a sáncok a valóságban is ilymódon szelték át ezeket s eközben, mint arról Balás Vilmos tudósít, *„a magasabb vonulatokon épp úgy áthaladtak..., mint ahogy a mélyebb szakaszokon. Itt éppen az állandó vízfolyások tették valószínűleg lassan tönkre a természetes esésvonalakon haladó folyások útjában álló földműveket."* (Balás 1961. 118. oldal) Ezek alapján biztosra vehetjük, hogy a sáncok, a vázlatunkon látható képnek megfelelően a mély ártéren is keresztül futottak, azaz közvetlenül kapcsolódtak a folyók övzátonyaihoz. Ellenkező esetben a „természetes esésvonalakon haladó folyások" sehol sem tudták volna tönkre tenni ezeket a földműveket. A folyóháton, az ártéri szigeten futó sánc nem kerülhet a lefolyó vizek útjába, mert azok a hátakat és a szigeteket elkerülik. A közvetlenül a folyóhátnak támaszkodó sáncvonal esetében, ha a folyó vagy ér meanderezés közben eléri a sáncot nagy valószínűséggel annak árkában folytatja tovább az útját, vagy az árokból „felfelé", tehát a betorkollásával azonos irányban tör ki. A sáncot csak ott tudja áttörni, ahol az már nem érintkezik a folyóháttal, az ártéri szigettel. A vázlatunkon jól megfigyelhető, hogy az ártereken futó sáncok ártéri mederszűkületet okoznak. Az adott esetben akár a folyó medréből kiszakadó kisebb erek, fattyúágak útját is elzárhatják. Ez szükségképpen azt jelenti, hogy árvíz idején a folyóvölgyekben levonuló árhullámot e gátak feltartóztatják, azaz az árvíz szintje a sánc feletti folyószakaszokon magasabb lesz, míg a sánc alatti területeken alacsonyabb. Szeretnénk még egyszer hangsúlyozni, hogy ez a tény a sáncok elhelyezkedéséből következik, azaz a földművek létesítésének céljától függetlenül bekövetkezik. A megemelt árvízszint segítségével a sáncok árkai az árhullámot megcsapolhatják. A fokok bemutatásakor láttuk, hogy az *„alföldi folyók az árvizek ismételt hordalék terítéseivel a meder két oldalán néhány méter magas és többszáz méter (a nagyobb folyók 1-2 km) széles folyóhátat építettek."* (Frisnyák 1990 15. oldal) Ezeket a néhány méter magas hátakat átvágták a sáncok 2-4 méter mély árkai, azaz ezek az árkok a vizet ténylegesen átvezethették az egyik folyóból a másikba. Ezek tehát a tények. Most nézzük meg a hozzájuk kapcsolható feltevéseket.

Az árvizek levonulását befolyásoló sáncokat még abban az esetben is felhasználhatták az általuk határolt terület vízháztartásának szabályozására ha eredetileg csak védelmi célokból emelték azokat. A sáncok építői felfigyelhettek arra, hogy e gátak, mesterséges mederszorulatokként felduzzasztják a folyók árhullámait. E felduzzasztott árhullám szétterítése több okból is szükséges volt. Az első és a leglényegesebb ezek közül, hogy a víz lehetőség szerinti szétvezetése csökkentette a gátakra nehezedő nyomást, így tartósabbá, stabilabbá tehette azokat. Amennyiben tehát az árvizet a „győrök" előtt is szétteritették, megnövelhették azok élettartamát. Ennek érdekében a folyóvölgy minden létező medencéjét, kisebb-nagyobb holtágát, laposát meg kellett tölteni az árvízzel, lehetőség szerint úgy, hogy a terület képe hosszú távon se változzék meg, azaz az ártéri mederváltozások mértékét és ütemét a lehető legalacsonyabb szinten kellett tartani, ezt pedig, mint ahogy a fokok bemutatása során már láthattuk, az egyes öblözetek alulról töltésével lehetett elérni. Vagyis a győrárokból, illetve a folyóból a fokokkal teljesen azonos csatornák útján kellett a vizet az ártéri medencékbe, laposokba vezetni. A mellékelt sematikus vázlaton nem tüntettük fel, de a folyóhátak felszíne sem volt egyenletesen sík, itt is akadtak alacsonyabb fekvésű terepalakulatok, melyeket e csatornák segítségével ugyancsak meg lehetett tölteni vízzel. Ha pedig a sáncokat ezek az általunk ismertetett csatornák és időszakos víztározók kiegészítették, a sáncok nem csak a víz visszatartására, hanem az ár levonulása után összegyűjtésére és fokozatos levezetésére is alkalmasak voltak. A fokrendszer és a győrrendszer összekapcsolása révén a legszélsőségesebb viszonyok között is többé kevésbé biztositani lehetett az Alföldre jutó folyók egyenletes vízállását. Kérdéses azonban, hogy a két rendszer az itt ismertetett módon kapcsolatban állhatott-e egymással.

Ahhoz, hogy erre a felvetésre válaszolni tudjunk, ki kell térnünk a korai vízrendezések eredetének tárgyalására, ez azonban újabb fejezetet igényel.

/folytatjuk/

Debrecen városképe az asztalos céh 1788. évi szabadulólevelén. Kabai Mihály rézmetszete

Tompa Mihály

CSÖRSZ ÁRKA.

Borsod s Heves határán,
Jó vándor, aki jársz,
A sík vidéken egy vén
Ároknyomot találsz!

Ez, mint órjás ekétől
Szántott barázda-ut,
Tiszától a Dunának
Nehány mértföldre fut.

Magas partját mi végett,
Mikor s ki hányta fel?
Az eltünt századoknak
Homályiban vesz el;

S ugy áll a zöld mezőben,
Mint nagy királyi sír,
Melynek porlott uráról
Rég megnémult a hír.

De annyi szent igaz, hogy
Sok százados korú;
— S jó hogy nem szól, beszéde
Mert volna szomorú! —

Sok év duló hatalma
Megküzködött vele;
De földdel még maig sincs
Betöltve kebele.

S ki tudja, még körüle
Hány embernyom kihal!
Mig ví idő s enyészet
Rontó hatalmival.

De — mint a népnek ajkán
Maig forog neve, —
Csörsz árkáról, halljuk meg,
Mit mond az agg rege.

•

Régen, felette régen,
Sok tenger év előtt,
Előbb mint a magyar nép
E szép hazába jött:
A kósza Longobárdok
Királya *Rád* vala,
Pannonián ki ur lőn,
Karjának általa.
A nagy Dunának árja
Fedezte birtokát,
Melynek kövér, meződús
Partján ütött tanyát.

Rád úr kemény vitéz volt,
Termetre óriás,
Esetlen durva bárdját
Három se birta más.
Vad arca, rőt szakállal
Szemig benőve volt;
Többet mondott szemével,
Mint ajkival, ha szólt.
Harc volt egész világa,
S alig hogy megpihent,
Mint a darázs kizúdult
S imét csatákba ment.
S akit balsorsa ottan
Keze ügyébe vitt:
El nem beszélte otthon
A harc történetit.

Történt egykor, hogy Rád úr
Kemény csatába szállt:
Frigyesnek hitta Csörszöt,
A szép avar királyt;
És ott, hol a Tiszának
Zuhognak habjai,
Vad tűzzel ültenek fel
Csörsz, és avarjai.
És amint összeforrott
A két király hada:
Elsöpré, mint az árvíz,
Ki rája támada.
Az ütközet kemény volt,
De gyorsan vége lőn,
Mert elfutott az ellen,
S elhullt a harcmezőn.

Megadván ellenének
Rád a halálcsapást:
Ivott Csörsszel Hadurnak
Kegyetlen áldomást.
Aztán a harci zsákmány
Osztályra vették,
Jutott a hadfiaknak,
Bőségiből, elég.
De Csörsznek semmi kedve
Osztozni nem vala,
Mert szive gondolatja
Továbbra szárnyala;
Mert szive gondolatján
Rád úr leánya élt,
Szép *Délibáb*, jutalmul
Frigyes csatáiért.

A puszták vadrózsáján
Merengtek álmai,
Csatás szivét megejték
A lányka bájai;
S megesküvék: alatta
Bár romba dől a föld,
S az ég fejére omlik...
De birni fogja őt!

Rád, tüzhelyére vivén
Harcot lesö hadát,
Feléje Csörsz imigyen
Hallatta szózatát:
»Rád, jó szomszéd, frigyes társ,
Ur szép Pannonián!
Megharcolá csatáját
Csörsz értted a csatán;
Kit a halas Tiszának
Uralnak martjai,
És érte élnek, halnak
Kemény avarjai.
Kinek hatalma nagy, — de
Meglásd! — nagyobbra nő...
Hárédij fejébe' kéri
Szép Délibábot ől«
S kis szíve Délibábnak
Gyorsan dobog vala,
Oly kínos-édesen fáj
A szónak általa;
S a fájó édes érzet,
Titkos szerelme volt,
Mely olthatatlan lánggal,
Szép Csörsz felé hajolt.

De Rádnak, Csörsz beszédén,
Szörnyen főt a feje;
Még most nem volt tanácsos,
Hogy vétsen ellene;
És bár eszébe' sem volt
Od'adni a leányt;
— Mert készült birtokából
Kitolni Csörsz királyt, —
Gondolkodott... vad arca
Villámokat lövelt,
Mig fortélyos fejével
Végül imigy felelt:
»Nem bánom Csörsz, leányom
Legyen menyasszonyod!
De birni őt — Hadúrra
Mondom! — csak úgy fogod;
Ha, — jól figyelj! — Tiszádnak
Vizmosta partira,
Melyen jövél, az úton
Vizen viszed haza!
Hatalmat emlegettél,
Láttasd meg jó vitéz!
És Rád édes leányát
Karodba tenni kész!«

Megértvén Csörsz imigyen
A nagy határzatot,
Népével tüzhelyére
Sietve távozott.
Hószinü harci mén fútt
Szép Csörsz király alatt,
S ott termett a Tiszánál
Miként a gondolat,
Arcára, gyors utában
Lágy szellet-ár omolt,
S a szellő Délibábnak
Meleg fohásza volt.

•

Partszaggató Tiszánál,
A zöld füzes felett,
Száz meg száz kéz töré fel
A megfeküdt gyepet;
Csörsz népe talpon állott,
Talpon egész hada,
S nagy és kicsiny, ifju s vén,
Munkában izzada.
Tekintsd a hangyabolyt meg,
Ha felbolygatva lőn;
Úgy hemzsegett az ember
A népesült mezőn.
Égett a munka, éjjel,
Nappal, későn, korán,

Hogy mély árok hasadt a
Dolgos sereg nyomán;
S Tiszától a Dunának
Vett a mezőn futást,
Naponkint mind tovább nyult,
S haladt szemlátomást.
Csörsz mindenütt jelen volt;
Ha dőlt, ha lankadott:
Népének, biztatása
Megint erőt adott.
Szép Délibáb sohajtva
Nézett kelet felé,
Kétség, remény s szerelme
Fogyasztá, éltetél
Egykor, hogy fenn virasztott,
S vérzé a bú nyila,
Álmot küldött a hajnal
Nedűs pilláira.
S elötte álmain szép
Tündér világ terült,
Amelyben száz varázs kép
Támadt, meg elmerült.
Hü Csörsz király, s az árok
Tünék fel álmain,
S szerelmes vőlegénye
Őt vitte habjain;
Felébredett... s boldog volt
Az édes álmakon,
És várván várta hívét.
A gyors hullámokon.
De hasztalan remélt, várt,
S epedt a hű leány,
Mert Csörsz királyt lováról
Egy vészes éjszakán,
— Sürgetve nyargalózván
Az árok mentiben —
Az ég tüzes villáma
Üté le hirtelen.
Ki vérengző csatákban
Párjára nem talált:
Erős Isten nyilától.
Látá meg a halált.
És a meglankadott nép,
Legott pihenni tért,
Megátkozván az árkot
Sok fáradalmiért,
S szerelmes Délibáb... ah
Mély volt szívbánata...! —
Elhált, miként az alkony
Csendes fuvallata.

•

Az ároknak *tövénél*,
Árokló most is áll
Borsodban, a Tiszának
Füzlepte partinál.
S a hely, hol véget ére,
Néptől *megszállva* lőn,
Épülvén *Árokszállás*
Az áldott sík mezőn.
Sok év letünt, mióta
Az árok megszakadt.
De a regének ajkán
Csörszárka felmaradt.

•

Nézzétek Délibábot...!
Verőfényes napon
Meg-megjelen remegve
A sík határokon.
Az alföldnek vidékin
Tünő szárnyon lebeg,
Csörsz nyughelyét keresve,
És nem találva meg.
S kesergvén most is, akit
Hajdan könyezve várt:
Elönti könyözönnel
Körül a láthatárt.
És újra látja álmát,
Melyet rég álmodott,
Mert megtelik viz-árnnyal
Csörsz árka is legott.

Az ördög árka
A szarmata sáncrendszer Debrecen környékén

Egykori hatalmas földsáncok maradványai többfelé találhatók az Alföld peremén. A nép a Tiszántúlon az „Ördög árkának", a Duna-Tisza közén „Csesz árkának", „Csörsz árkának" nevezi ezeket, és létrejöttüket különféle mondákkal magyarázza.

E sáncok feltérképezésükkel egybekötött kutatását valódi eredetük és rendeltetésük megállapítása végett a Balás Vilmos által összegyűjtött irodalmi és kartográfiai adatok felhasználásával a Magyar Nemzeti Múzeumnak egy munkacsoportja (Garam Éva, Patay Pál és Soproni Sándor) számos más helyi kutató közreműködésével 1962-ben kezdte meg, és közel húsz éven át végezte. A kutatások eredményeképpen megállapították, hogy e sáncok hatalmas rendszert alkotnak, amely az Alföldet – a Nyírség zömét és az attól északra és keletre eső részeit kivéve – a Dunától Vác és Budapest között kiindulva keleti irányban a Tiszáig, majd tovább Újfehértóig, ott nagy ívben délnek kanyarodva megközelítőleg Debrecen-Biharkeresztes-Nagyszalonta-Arad-Temesvár-Versec vonalán az Al-Dunáig körülövezi, mintegy 550 km hosszúságban. Nem is egy vonal alkotja a sáncrendszert; az 2-3, sőt pl. Biharban, valamint a Maros és Temes között 4, egymástól 3-15 km távolságban, nagyjából egymással párhuzamosan futó vonalból áll. Az általuk és a Duna által bezárt terület 60 000-65 000 km²-t tesz ki. A sándok egy árokból és annak belső (a Duna-Tisza közén déli, a Tiszántúlon nyugati) oldalán emelt sáncból álltak. Az árok mérete és alakja – részben a talajtól függően – változó volt. Mélysége 1,50-3,10 szélessége 3,40 és 10,40 m között ingadozott, keresztmetszete pedig 4 és 18 m² között.

A kutatások során több helyen a sáncok átvágása alkalmával korhatározó leletekre is bukkantak. Így Tiszazsadány mellett egy legkésőbb a III. század közepén eltemetett sírra találtak, Kötegyánban egy ugyancsak III. századi telep helyén halad át az Ördög árka, ugyanakkor Oszlárnál egy XI. századi temető szélét alkotja. A sáncrendszert tehát a két időpont között kellett létrehozni. Az általa körülzárt terület viszont a fenti időhatárok között itt lakó népek közül egyedül a szarmaták szállásterületével egyezik. A sánc létrehozói tehát csakis ők lehettek, a 320-330-as években. 322-ben ugyanis Nagy Constantinus római császár, megtorolva a szarmata-jazig törzsek betörését Pannóniába, legyőzte őket, és a birodalom szövetségeseivé tette. A rómaiak kezdeményezhették, hogy a szövetségeseik a szállásterületük határát jelöljék meg sáncokkal, ami egyben kisebb rajtaütések, portyázások ellen is hivatva lett volna őket megvédeni. A sáncok határjelző és védelmi szerepe azonban a 370-es évek végén, a népvándorlások előszelét hozó germán népek sikeres támadásai miatt megszűnt. (lásd még Molnár Géza írásának e kérdésre vonatkozó elemzését. – szerk.)

Debrecen határát az Ördög árkának két vonala is átszeli. Az egyik a hajdúhadházi Csereerdőből lép át a Monostori-erdőbe, majd a Nagyerdőn fut keresztül (a temető főbejáratától 100 m-re nyugatra), végül jól látható a Paci-erdőben is. A másik a hajdúhadházi Nagyerdőből jön át Pallagon, majd délkelet felé kanyarodva keresztezi a Fancsikai- és Bánki-erdőt. Ennek egy szakaszát a Vámospércsi út mellett a kisvasút „Csereerdő" megállójával szemben eredeti alakjára helyreállították.

Költségeit a FEFAG Debreceni Parkerdészete fedezte, példát mutatva arra, hogy a rábízott terület történeti értékeinek is felelős gazdája.

(M. Nepper Ibolya (Déri Múzeum) és Patay Pál (Magyar Nemzeti Múzeum) múzeumi ismertetőjéből.)

A magyar nép a Tejutat számtalan névvel illette, ezek közül egyik a „Csörsz-árka".

Nagyapám mondta, aki a bihari Konyáron lakott: a falu mellett húzódó árok „Noé ill. a bárka-árka", mely a vízözön elmúltával az utat jelölte meg a levonuló víznek, s a rajta lévő menedéknek.

(80-as évek eleji közlés)

A helyreállított sánc Nagycserén, Debrecen mellett

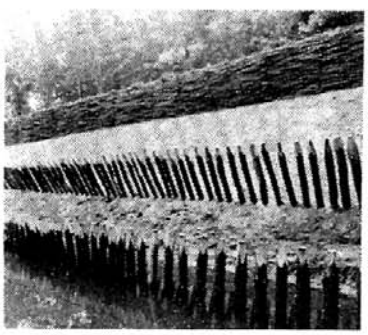

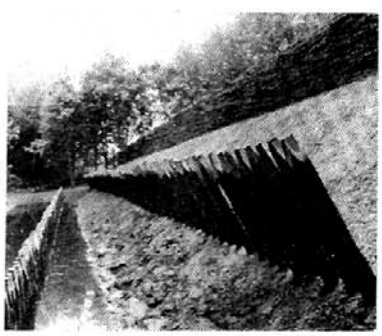

Csörsz árkáról

1., ... bővebben tud azonban még ama már fentebb említett régi árkok, sáncok, gátakról, melyek például egyfelül, a Dunától Tiszáig, Pest, Heves és Jászságban, másfelül ismét Erdély s a Székelyföldről a Duna s Tiszához levonulnak, azokat HUNÁRKA, HONÁRKA és HOMÁRKA, meg CSÖRSZ és CSÓSZÁRKA, meg CSÖRSZ és CSÓSZÁRKA, de különösen ÖRDÖG ÁRKA, ÖRDÖG GÁTJÁNAK stb. nevezve.

... mellette már Erdélyben: Budavár, Udvarhely és Kadicsfalva mellett keresik régibb történetíróink Attila lakát, ... újabban a jászságbani Csörsz-hun árok mellett; de már régi történeti mondánk is arra mutat, hogy a magyarok bejövetelekor a honban talált romokat, sb. őseik, hun elődeiknek tulajdoníták.

... mit ismét a nép hagyomány talán ama Csörsz névvel akarna tudni. Tompánál legalább egy rege beszéli, hogy Csörsz az Avar fejedelem ásatja a Duna s Tisza közti árkot. ... Vasban is egy Csornócz árok név, nem is vélném a Csörsz névnek a népnél talán kelendőbb Csósz-re igazítását..., ha az alatt egyszerűen csak a csósz = custos, vigil értelmét keresik, ma eredeti jelentése kimúlhatott, lehet hogy még valami szerencsés véletlen által erre is rá jövendünk, de én nem kétlem, hogy benne is avar népségi ős hagyományos név keresendő, mint a honárka és homárkában a hunárka lappang.

2., ... e sáncok anyaga szalmával gyúrott s égetett föld, melynek mind két oldalára közönséges föld hányatott, a tudósító szerint a sánc úgy alakíttatott volna: hogy a kívántató szélességben mintegy három lábnyira a föld felásatott; erre keresztbe fa rakatott, ennek fölébe a gyúrt föld tétetett, a fa pedig meggyújtatott, mikint azt bizonyítja a földhányás alatt látható hamú és szén; a sziklás helyeken is a tűz ereje észrevehető. Ezen régen így történhetett dolog valóságát um. e következő rege is bizonyítani látszik, mely máig is él a helembai nép emlékezetében: azon időben midőn földünkön az állatoknak is voltak birodalmaik, egy ízben a vakandokok királya felső tartományaiból seregével együtt át akart menni a Dunán, de mint hogy azt át úszni nem merészlék, és hogy az emberektől észre ne vétessenek, tartományukból egy földalatti hidat építenek, s azt a Duna medre alatt el is készíték; azonban minden gondoskodás dacára az emberektől észrevétettek, általuk hídjok felgyújtatott akkor épen midőn azok a Duna alatt mentek; minek következtében a Duna alatti fahíd is lángba borulván, a víz nyílást kapott üregükbe, azokat megfojtotta és a vakandokok nagyszerű tervének vége lőn.

(Ipolyi Arnold: Magyar Mythológia Pest, 1854)

M. NEPPER IBOLYA

ALFÖLDI „FÖLDPIRAMISOK" Négyezer éves kurgánok a Tiszántúlon

A rézkor végén, i.e. 2000 körül keletről a füves pusztákról a Kárpát-medencébe benyomuló pásztornép törzsei északon és

A helyszínre érkezés után nyomban megállapithattuk, hogy a halom északnyugati oldalában valóban egy 120-140 cm átmérőjú boltives mesterséges üreg tátong. Ez az üreg egy alagútszerű földalatti járatba nyitott utat. A Kincsesdombot az útépitő vállalat földnyerő helynek használta a 4-es mútút új, Püspökladányt kikerülő szakaszának építéséhez. A földgép a halomból kb. 3,5-4 méter vastagságú réteget gyalult már le, amikor beszakadt az üreg. Miután a gép utat nyitott egy földalatti járatba, az ott dolgozók közül többen be is mentek abba, még a helyszínre érkezésünk előtt. A későbbiekben feltárt járható alagútrészek közül ez a főjárat nevet kapta. Részben azért, mert a legszélesebbnek és legmagasabbnak bizonyult,

Vámosatya

Méhtelek

Tiszacsécse, református templom

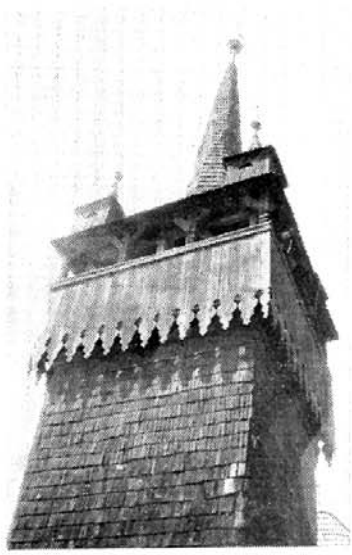

rögtön árulkodnak: ez a XX. század. A természetes adottságok többé nem meghatározók, a falu fejlődését hivatalnokok mérik ki. Márpedig a XIX. század nagyarányú fejlődést hozott, a falvak terjeszkedtek. De egyre nagyobbak azóta is, hogy a helyzet a visszájára fordult. Századunkban általában erősen csökkent a népesség, és mégis nőttek a falvak. Amíg ugyanis régen átlagosan tíz ember(!) élt egy telken, addig ma három. Ha tehát felére csökken egy falu lélekszáma, házai akkor is gyarapodnak. Új utcák majd' minden községben láthatók. Szervetlenül, erőszakosan meredeznek az ősi, hajladozó utcák mellett. Természet és ember kapcsolata lazul, s ez látszik az épületeken is. Az emlékezetes, hatalmas pusztítást végző tiszai árvíz után lakóházak százai épültek újjá a sátortető monoton diktatúrájában. Ebben a helyzetben is van okunk örülni. Színte teljesen hiányzik a mai pöffeszkedő, magamutogató, nagyzási mániában szenvedő házépítési szokás, mely az ország más területeire általánosan jellemző. Ennél mindenképpen sokkal jobb Szatmár-Bereg építészete, mely ugyan nagy átlagban jellegtelennek mondható, de mégis magas a népi építészet megmaradt emlékeinek aránya. Ez azt jelenti, hogy itt még van lehetőség a javításra, hiszen legújabb mai kultúránk(?) ide még nem tört be. Sok település határán TSz-telepek, gépállomások fogadják a látogatót, ezek általában rendetlenek, gazdasági épületeik csúnyák.

Közelítsünk most az egyes településcsoportokhoz, melyek szerkezete nyilvánvalóan különleges értéket képvisel. Volt már szó a folyóhátakon a víz mellé sorakozó falvakról. Igen érdekes viszont a belső területek helyzete. A már említett patakvölgyek szép példája É-on a Beregben az a tisztás-láncolat, amely a Mezőkaszonyi hegyet kerüli meg Délről. Ezt elsősorban a Micz patak vonala határozza meg. Ez a településvonulat, a K-i végén megközelíti Beregszászt, Bereg központját. Közvetlenül a hegy lábánál is kialakult egy kisebb kör, a DK-i oldalon, melynek D-i végén Beregdaróc része ma hazánknak. A beregi Tiszahátón sorakozó falvak tekinthetők még Bereg részének, vagyis nagyjából az előbb említett faluláncolat D-i részéig tartó települések. A Tiszahát és a Mezőkaszonyi hegy környékének települései között terjedelmes, mocsaras erdő terpeszkedik. Lakatlan területe választja el egymástól Bereg két egységét.

Tarpa Bereg és Szatmár határán található, még a Tisza fölött. Különleges helyzete eredményezte azt, hogy a pár száz lelkes falvak között több ezres lélekszámú, jelentős alközpont lett. Szatmár és Bereg természeti adottságai némileg eltérőek. Eltérő talajviszonyuk, Bereg főleg öntésagyag, öntésiszap, Szatmár főleg barnaföld. Ez eltérő gazdálkodást is jelentett, s valóiszínűleg ez okozta, hogy a két terület határán Tarpa piacközpont lett. Már az első katonai felmérés szerint is fontos csomópontja volt a környéknek. Dél felől ide érkezett a Tiszán átkelő főútvonal, s itt ágazott el Hetén, Fejércsén, Tákoson át Szabolcs irányába, Beregsurányon át Észak felé, Beregszász irányába, s Kelet felé is a Tisza mentén, a folyó jobb partján.

Tarpával lényegében áttértünk Szatmár településcsoportjaira. Itt is továbbvonul a Tiszahát, a folyóra felfűződő falvakkal. Ugyanez a csoportosulás tapasztalható a Szamos mentén is Jándtól egészen az országhatárig. A szorosan vett Szamoshát fölött a következő Szamosháton található Jánkmajtis és Császló. Fölötte a szatmári Tiszahátig tartó hatalmas erdőség az Erdőhát, melyben a falvak alapvetően a DK-ÉNY-i lefolyású patakok völgyében gyülekeztek. Így külön tájegység a Palágyság, ahol Botpalád, Kispalád (és a határon túl Nagypalád) sorakozott a Palád patak mentén.

Térben körülbelül a folytatásuk, de a közelben párhuzamosan futó Túr folyócska mentén is települtek falvak. Az Erdőház D-i szélén még két vonulat figyelhető meg, bár szabdaltabb, különállóbb tisztásokkal. Az Erdőhát falvai, az összefüggőnek tűnő vonulatok ellenére ugyanolyan elszigeteltek voltak, mint a beregi falvak. A legeldugottabb, Fülesd pedig magában állt a nagy kerek erdő közepén. Az Erdőhát és a Szamos közti nagy, kevésbé erdős, főleg mocsaras terület közepén Fehérgyarmat, a másik nagy alközpont. A Szatmár felől ÉNY felé haladó országút itt haladt át, s haladt tovább fölfelé, a Tiszán át, Tarpa felé. Érzékelhető, hogy Szatmár településhálózata sokkal összetettebb, mint Beregé, de az alkalmazkodás a természeti adottságokhoz ugyanazt a rendszert hozta létre, csak tágasabb területen.

Már ebből a tájegységi elemzésből is látszik, de a későbbiek igazolni is fogják, hogy a falvak milyen szervesen alkalmazkodtak, s éltek együtt a természettel. Ma egyre erőtelenebbek, s csak azok maradnak talpon, amelyek az új központok a korábbi alközpontokból léptek előre, vagyis Tarpa és Fehérgyarmat lenne hivatott erre a szerepre. Mindkettő fejlődése megindult, de igazából Fehérgyarmat tudja csak az új szerepet ellátni.

Tarpán a kiemelt jelleg lényegében abban nyilvánul meg, hogy fejlődésével tartani tudja magát. Mint később majd megvilágítom, Tarpa esetében épp ez adja különleges értékét. Megtartott nagyon sok mindent hagyományos képéből, s a Fehérgyarmat méretű fejlődés nem kényszerítette rá századunk gyökértelen módszereit. Így Tarpa környéke sem fejlődött Fehérgyarmat körzetéhez hasonlóan.

Mielőtt a falvak szerkezetének tárgyalása következne, ki kell emelni Szatmár-Bereg vízfolyásainak legjellegzetesebb vonásait. Közismert, hogy a Tisza és a Szamos ide érkezve jelentősen lelassul, s lomha mozgása a lapos területen igen sok kanyarulatot eredményezett. Rendszeres évi áradásaiktól eltekintve medrükben tartózkodtak, s nagy víztömegük viszonylag nagy, határozott vonalú kanyarulatokat képzett ki. Ezzel szemben a belső mocsaras területek patakocskái, vízfolyásai igen zegzugos, sokkal tekervényesebb vonalakban határolták körül a megtelepülés lehetőségeit. Hasonlítsuk csak össze a Tisza és a „kis Túr" rajzolatát a II. József korabeli térképen! Mintha kicsinyített mása lett volna a Túr a Tiszának. Ez a jellegzetesség csekély általánosításra ad lehetőséget: a Tiszahát és Szamoshát falvai többnyire egyszerű szerkezetűek, míg a belső tájakon a sűrűbb vízjárás összetettebb, szerteágazóbb úthálózatot kényszerített ki. Ez a megállapítás elvezet a legegyszerűbb és legáltalánosabb falutípushoz, ami Szatmár-Beregben uralkodik. Ez a közönséges egyutcás típus, ami az alapsejtnek tekinthető. Csakhogy ez itt még sokmindennel párosult. Elsősorban azzal, hogy az az egy utca a vízfolyások mély kanyarulatába nyúlt be. Így a falut három oldalról víz vette körül, onnan védve

is volt, az élelem is kéznél volt. Ez teljesen természetes, hiszen ezek a mély kanyarulatok emelték ki öbleikben a száraz magaslatokat. A megtelepülésekor valószínűleg az emberek első fontos dolga volt, hogy a legjobb helyet, a legszentebb pontot ne maguknak, hanem Istennek szánják. Így jöhetett létre a leggyakoribb típus, amelyben a falu kellős közepén, az út kiszélesedésében állt a templom. Tiszaadony, Hete, Fejércse, Nagyar, Kömlő, Mánd, Nemesborzova, Fülesd, Túrricse, Zsarolyán szép példái ennek az alapsejtnek. (Kiemelés jelöli az építészetileg egyébként is értékes falvakat.) Hete és Fejércse összefüggésében is érdekes, hiszen ugyanazon patak, a Derenyő két szomszédos öblében teljesen azonos módon húzódtak meg. Mindketten a patak mellett egyenesen húzódó országúthoz kapcsolódtak. Ez az első lépés a faluszerkezet fejlődésében, s ez egy másik beregi község, Barabás szerkezetének kialakulására világít rá. Itt a szomszédos falurészek az összekötő országút mentén összenőttek, ráadásul a patak túloldalán, a két öböl között adódó harmadik öbölben született utcát is magukhoz kapcsolták egy híddal. Építészeti különlegessége miatt külön szólni kell Mándról, Nemesborzováról, Túrricséről és Fülesdről. Mándon még sok a szép hagyományos lakóház, gyönyörű fatemplomát azonban „megmentették", vagyis a szentendrei skanzenbe szállították. A baj igazából az, hogy helyette egy igen jellegtelen új egyházat emeltek. Nemesborzováról a fa haranglábat költöztették Szentedrére, s helyébe egy minősíthetetlen újat készítettek. Ennek hatására a megjelent mellette egy bádog buszváró s egy otromba víztartály is, teljes csődöt jelentve az utcaképben.

Az egyutcás, középen templomos alapsejt nemcsak öbölben, hanem patak mentén, a parton végighúzódva is gyakori volt. Igen jellegzetes a három Palád közül Kispalád és Botpalád, melyek nem öbölben, hanem majdnem öbölben, vagyis egyszerű kanyarban épültek a vízfolyás mentén. Egyformák, mint az ikertestvérek, még abban is, hogy a külvilághoz szinte köldökzsinórral kapcsolódnak - a kanyarból kiágazik az országút. A falvak zártságára jellemző, hogy itt a falu egyetlen utcája nem vezet sehova, csak a saját ellátásához szükséges legelőre. Elsődleges volt mindehol az önellátás, csak ezután következett a külvilági kapcsolat. A Tiszahátón, a Szamos mentén általános ez az utóbbi típus: Lónya, Panyola, Kérsemjén, Nábrád, Tivadar, Kisar, Nagyar, Tiszakóród, Tiszacsécse, Milota, Uszka, Magosliget.

Figyelemreméltó Ugornya esete. Múlt századi megtelepülésű, természeti képződményekhez nem kötődik, temploma nincs. Az egyetlen egyenes utcán sorakozó telkek mégis egy láthatatlan, de határozott központ felé irányulnak. Egymáshoz bújnak, összetartozásukban keresik a biztonságot. Fordított folyamatot látunk itt: a „szent helyet" a település alkotja meg magának, s nem egy kitüntetett pont köré épül.

Kishódos is patakmenti falu, de a testvére, a párszáz méterre lévő Nagyhódos már átterjedt a víz túloldalára is, szemléltetve a kétutcás falu kialakulását. Alapvető típus ez is, bár ritkább. A két út a patakmeder széles mocsaras sávjának magas partjain húzódik, s csak a külső oldalon állnak házak. Legszebb példája Nagyhódos mellett Tákó, s ennek módosulatai Rozsály, Vámosoroszi, Nagyszekeres, Gacsály. A variáció oka, hogy a falu a patak fordulójában települ meg. A kanyarban van egy kisebb kiemelkedés, erre építik a templomot. Itt aztán a patak két partján húzódó utcák iránya elválik egymástól. Ezek adják a legérdekesebb falukéreket. A legszebb Vámosoroszi a patakkal és Nagyszekeres, csodálatos középkori templomával. Rozsályon az egykori templom helye is pontosan meghatározható.

A templom sok helyen módosította a legegyszerűbb alapsejt, az egyutcás falu szerkezetét is. Csaroda esetében a patak éles kanyarulatának külső csücske felé futott az egyetlen utca, itt kétéágazva az egyik ág haladt tovább a parton. A másik ág befutott a patak öblébe, hol egy kis magaslaton állt a templom. Több helyen az utca épp a templomnál ágazott el Y alakban, például: Vámosatya, Méhtelek, Kisszekeres esetében. Túrricsén található Szatmár-Bereg legszebb temetője, az egykori patakon túl, az erdőben.

Még egy alaptípust kell kiemelni, s ez a jól ismert orsós alaprajz. Ez lényegében az egyutcás modell és az Y elágazás fejlettebb változata, ahol a templomnál kiszélesedő utca két utcára válik szét, s ezek ölelik az orsó alakú belső területet. Ezt is a templom uralja, a legtöbb helyen a mai napig alig épült be a belseje. Garbolc, Kisnamény, Gelénesfalu képében igen hatásos a mindkét végén megjelenő Y-alakú útelágazás, ráadásul több helyen a templomnál. Beresurány szerkezete világít rá, hogy az orsó belseje olyan „szent körzet" volt, melybe közönséges halandó nem költözhetett be.

A Károlyi család kúriája is kívül épült, ám az ő megközelíthetetlenségük kiterjesztette a körzet határát, megakadályozva a „mandorla" kirajzolódását. Ez az a forma, mely egyéb ábrázolásokban is csak az Ítélő Krisztus vagy a monstrancia Madonnájának befoglalója. Ez az égi- és földi hatalom egyesülésének látványos példája. Fülesd a mai Szatmár súlypontjában található, magányosan az Erdőháton, „alul-felül" egy-egy településvonulat között. Mai helyzetében világosan kirajzolódik körülötte néhány körkörös vonulat is, amely megerősíteni látszik, hogy Fülesd a terület legvédettebb faluja. Ennek okára további kutatás deríthet fényt. Feltűnő azonban, hogy a névadás mennyire szemléletesen utal a település jellegére.

Az eddigi elemzésekből kitűnik, hogy a falu bizonyos elemei különleges, meghatározó szerepűek. A templom a már említett jellegzetességek mellett majdnem mindig közvetlenül a víz partjára épült úgy, hogy a vízfelület a napos irányból kerülje meg, vagyis, hogy Keletről, Délről, Nyugatról a templom kétszeresen is fényt kapjon, s ezáltal ez emelje ki környezetéből. A víz és a templom közvetlen kapcsolata elsődlegesnek tűnik. Ma már kevés helyen él, hiszen a vízrendezés átalakította a természetet. Látható, tapasztalható még Nagyszekeresen, Csengersimán.

A másik fontos elem a temető. Ez általában a falut ölelő, vagy kísérő vízfolyás túloldalán alakult ki, a más(ik) világon (az Óperenciás tengeren is túl...). Ez is erősíti azt a szemléletet, mely a víz öblén belül az élet lehetőségét, a templom, a település helyét találja meg, míg a túlsó part az elmúlásé. A patak a vízválasztó élet és halál között. Ma ez a kapcsolat alig-alig fedezhető fel, hiszen eltűnt a víz, így csak térképes elemzéssel

Vámosoroszi

Tákos

Nagyszekeres, református templom

Fülesd

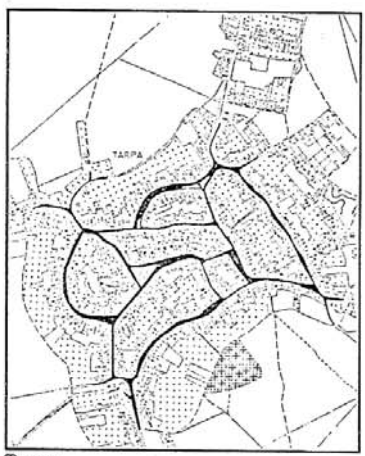

Tarpa

Unka, református templom

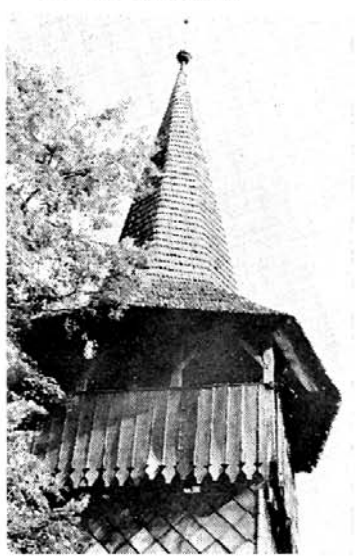

derithető ki. A temető gyakran ma is ott van, csak a határ tűnt el. Ezzel a lét és nemlét kérdése is elmosódott. A település pedig átnőtt a „túloldalra" is...

Néhány helyen megfigyelhető, hogy az egyutcán falu Y-alakú elágazásának egyik oldala halad tovább beépített területek felé, másik ága zsákutca, a temetőbe vezet. Méhtelek elágazásának egyik útja a temetőbe visz, a másik a víz felé. Élő kapcsolat egyes falvakban a templom és a temető viszonya. Cégénydányád a templom és a temető között feszül. Botpaládon a falu utcája egyenesen a temetőnek vezet.

Végezetül térjünk vissza Tarpához! Az egyes települési alapesetek elemzése nagy segítséget ad egy olyan áttekinthetetlenül bonyolult halmaztelepülés esetében is, mint Tarpa. A valóságban igen könnyű ott eltévedni, a térkép sem ad önmagában segítséget ebben a valóságos labirintusban. A sűrű folyótekervényben egy visszafordúló örvény támad, ahol, a legmagasabb helyen, a templom áll. Ez a teremtő forgás sejlik fel még ott is, a pap feleségének padján, egy különös, ovális formába burkolt kavargásban. Ha viszont kirajzoljuk a terület szintvonalas térképét, az utcák zavaró rajzolata nélkül, akkor már láthatók azok a pontok és vonalak, amelyek a korábbi tanulmányokból önkéntelenül adódnak a település kialakítására. Ha a tanulmány elején azt állítottam, hogy Szatmár-Bereg nagy értéke a települések szerkezete, akkor itt tapasztalható egy apró bizonyíték. Ezen a tájon ugyanis fennmaradt az alföldi települési módok egész tárháza, az alapsejtektől kezdve, apró továbbfejlődési változatokon át a legösszetettebb szerkezetig. Még bizonyos népcsoportok építési szokásai is megfigyelhetők, például Beregdaróc déli végén, ahol a Kárpátaljáról betelepülő görögkatolikusok hoztak létre zsákutcás, zegzugos elágazószerkezetet. Nagyobb, jobban fejlődő településekben, mint Tarpa vagy Gulács, megfigyelhető, hogyan nőnek át ezek a zsákutcák a túlsó utcáig, s ezzel hozzák létre a besűrűsödést, mely végső fokon a városiasodáshoz vezethet. Ezek a megfigyelések nagy segítséget nyújthatnak más, akár nagyobb falvak, városok kialakulásának kutatásához, ez pedig alapfeltétele lenne a szerves fejlesztésre irányuló rendezési tervek elkészítésének. Sajnos a mai gyakorlat ezt még nemigen ismerte fel, ezért látható sok tervben a faluszerkezettől idegen, a természeti adottságokhoz mereven, vagy sehogy sem alkalmazkodó elem.

Szatmár-Bereg vidékén az élet meghatározó eleme volt a víz. A természettel szoros kapcsolatban lévő emberek azonban nem tudtak egymástól elválasztott kategóriákban gondolkodni. Számukra a víz az életet és a halált is jelentette. Féltek tőle, az áradások életveszélyt jelentettek. Több falu a helyét is megváltoztatta miatta (Tiszacsécse, Tiszakerecseny, Ugornya). Életük függött tőle, hiszen belőlük éltek. A vizek élővilága tartotta el őket. Félve tisztelték, mint ahogy a „féld az Urat" kifejezés is Isten szeretetét jelenti. Víz őrzi a templomot; víz óvja a falut, vízen túl kell lépni a halottnak. Csónak alakú koporsóba temetkeztek - hiszen valószínűleg éppen ezen a csónakon n vitték át hajdan az elhaltat a víz túloldalán - a más(ik) világon - lévő temetőbe. Csónak alakú fejfát helyeztek a sírra, amely egyúttal az ég felé mutató hegyes nyíl is volt. Itt sem önmagában a halál jelent meg. A fejfa, vagy sírkereszt elé fát ültettek, amely megnövekedvén elnyomta a fejfát. E mesterséges emlék, mint az emlékezet, pár évtized alatt elkorhadt, kidőlt, s helyette (belőle) új élet erősödött meg. A megújulást (feltámadást) adó áldozat így jelent meg Szatmár-Bereg temetőiben, s látható még ma is néhány faluban, például Túrricsén (felhagyott temető), Kölcsén (a régi, felhagyott temető), és Túristvándiban (itt még használják ezt a temetőt). Különleges értékei ezek a temetők a tájnak, mert itt még a maguk természetes változásában, átalakulásában élnek(!) a sírok. Nem úgy Szatmárcsekén, ahol a „szakszerű" műemléki helyreállítás glédába állította a fejfákat, épp a lényegüktől fosztva meg őket. Rajtuk már nem látszik az idő múlása. Múzeumi tárgyakká tette őket a tudományos gondoskodás.

A víz különös tisztelete természetesen a vízadó eszköz, a kút kialakításában nyerte el legérdekesebb formáját. Ezen a vidéken mindenhol faragták a gémeskút oszlopát, s kisebb területekre jellemző formában, különös szeretettel díszítették fel a fejét. Legszebb példáin valósággal koronát visel a kút, például Hetén, a templom mellett, de szép kutak állnak még Márokpapiban, Tarpán, Csarodán, Vámosatyán. Két alapvető fajtájuk a falutípusokra rímel: egyoszlopos (egyutcás), melynek belsején hatol át a gém (kikerülhetetlenül a víz és a termékenység kapcsolatára utalva) és a felül kettőágazó (Y-elágazás), csúcsán a Tejút öblében feszülő nyíl (Nyilas) megformálásával. A gémet esetenként élőfa elágazásába is tették.

Befejezésül még egy olyan jelenségre hívnám fel a figyelmet, mely építészetnek aligha nevezhető, mégis ház. Közismert, mennyire szereti a magyar nép a gólyát. Igyekszik is neki szálláshelyet biztosítani, háztetőkön, kéményeken, villanyoszlopokon, s ezek ugyanúgy hozzátartoznak a faluképhez, mint a gémeskutak. Lenyűgözően szép modellértékű megjelenése látható a gólyafészeknek Gelénesen, a Kossuth út 43. számú ház hátsó udvarán, egy melléképület oromzatán! A házhoz támasztottak egy póznát, ezt egy kereszttel erősítették az oromdeszkához, s rá egy 12-osztású szekérkereket helyeztek. Egy nagy kereszt, rajta egy napkerék, s azon fészkel az ég madara - talán még ma is.

Debrecen, 1991. október

Dr. Módy György: Középkori települések Debrecen történeti határán

Debrecen város határa az 1930-as évek végén 166.286 kat.hold volt. Ebből több mint 48.000 hold a város tulajdona, a többi a polgárságé. A helytörténeti kutatás – elsősorban *Zoltai Lajos* több évtizedes munkásságára gondolok – már régen tisztázta, hogy ez a hatalmas kiterjedésű határ (a történelmi Magyarországon Szabadkáé mellett a legnagyobb volt) hosszú századok során alakult ki. Nagyjából hasonlóan és azonos okokra visszavezethetően több más alföldi nagy városéhoz. Az írott források és a régészeti feltárások bizonyították, hogy ezen a roppant nagy területen a magyarság településrendjének első, 1230 körüli kiteljesedése idején számtalan település létezett. Kisebb-nagyobb határú és lélekszámú falu és úgynevezett prédium, földesúri házi gazdaság. Voltak közöttük egyházas és a XI. század után is egyházatlan települések. Többségük a tatárjárás során elpusztult, jónéhány nem is népesedett újra. Ugyanakkor a XIII. század második felétől újabb települések születtek. Ezek egy része a népesség szaporodásával falukettőződéssel jött létre, a korábbi falu nagy határának megosztásával. Más részük tervszerű telepítéssel, a földesúr akaratának köszönhette létezését. De ezek közül is többet későbbi sorsa újból elnéptelenedésre ítélt. Sokat tizedeltek meg az 1348-1360 között többször pusztító nagy járványok. Az utóbbi évtizedek kutatása – néhány esetben egyenesen régészeti bizonyítékkal – azt is tisztázta, hogy az 1350-es évektől az 1410. évekkel bezárólag számos falu egy korai „urbanizálódás"-nak nevezhető folyamat során tűnt el. Elsősorban a szűkebb határú és rosszabb talajú, kisebb lélekszámú településeket hagyta ott a jobbágyparasztság részben önként, részben a földesúr kezdeményezése nyomán. A XV. század végére újból kiegyensúlyozottá és szilárddá vált a Debrecen környéki településhálózat. A város maga fontos kereskedelmi-ipari központ, ugyanakkor a Hunyadiak földesurasága alatt a korábbit is meghaladó nagyságú uradalom igazgatását innen irányították. A legfejlődőképesebb falvakból jónéhány a mezővárosi szintre emelkedett. Ezután sújtotta jelentős pusztulás településeinket a török hódoltság korának különböző időszakaszaiban, elsősorban is a tizenötéves háború idején és 1660/61-ben.

A későbbiekben a debreceni határt nagyobbító falvak egy része még mint néptartó település került a Debreceni család uradalmába a XIII. század második felében és a XIV. század első harmadában. Ezeket a korai birtokokat királyi adománnyal kapták, de a későbbiekben vétellel vagy cserével kézükre jutott falvakra is többnyire utólag királyi megerősítő adománylevelet kértek. A terjeszkedés első szakasza Debrecentől nyugatra történt. Ha éppen nem ősi birtokok voltak, akkor az első szerzemények közé tartozott *Lomb(i)* későbbi néven *Szentkereszttelke*, *Ondód*, *Hegyes* és *Balmaz* már a Hortobágy folyó mellett. Az uradalom megalapítója Rophoin bán nyerte el *Macs* falut, Debreceni Dózsa pedig *Elep*, *Cica*, *Soma* és *Fegyvernek* birtokokat 1307-ben, illetve 1311-ben. Elep Hegyestől nyugatra, a többi három pedig Hegyes és Ondód felett északra helyezkedett el. A Hortobágyon *Zám* és *Csécs* 1297 óta tartozott az uradalomhoz, *Máta* pedig a Dózsa-fiak szerzeménye volt 1328-ban. Debrecentől délre *Torna*, későbbi nevén *Boldogasszonyfalva* (majd *Boldogfalva*) 1299-ben lett a Debreceni család birtoka, északon pedig *Mihálylaka* 1285-ben, *Egyházasmacs* későbbi nevén *Szentgyörgy* 1322-ben. De terjeszkedett az uradalom keleti irányban – a későbbi erdőspuszták területén – már az 1370-es években. Így vették birtokba a feltehetően már akkor elnéptelenedő *Soma*, *Szata* falvakat és *Likaháza*, valamint *Árokteleke* prédiumokat. Mindegyik a későbbi *Nagycsere* területére esett.

Haláp falu részbirtokát ugyan már 1322-ben megszerezték a Debreceniek, de csak az 1360-as évek után tartozott egész birtokként az uradalomhoz, egészen 1552-ig. A falu határa a szomszédos *Fancsikával* és *Bánké*-val együtt véglegesen majd csak ezeknek a településeknek a XVI. század végi és XVII. századi pusztásodása után került a város polgárainak kezére, részben vétel, részben zálogolás révén. Nagyjából ezzel egyidőben szerezték meg a Hortobágyon *Ohat*ot. A pusztabirtokokat a földesúri családok kihalása után Debrecen a királyi kincstártól vette újból zálogba s majd csak 1854-ben kerültek jogilag is a debreceni polgárok tulajdonába. A hatalmas kiterjedésű debreceni határ így alakult ki négy és fél évszázad során.

Az elnéptelenedett, elpusztult középkori falvak templomai közül kilencnek a falmaradványait sikerült feltárni: *Balmaz* XIII. század első harmadában épült egyenes szentélyzáródású templomáét 1905-ben, a templom a XV. század első harmadában már rom volt. *Haláp* XIII. században (esetleg csak a tatárjárás után) épült egyenes szentélyzáródású egyházáét szintén 1905-ben, a XVII. század második felében már rom volt. *Csécs* XII-XIII. század fordulóján emelt félkörívesszentélyzáródású kis templomáét 1909-ben. Az egyháznak a XV. század első harmadában már emléke sem élt. *Macs* egyenes záródású szentéllyel – feltehetően bővítés – épített templomának csak keleti felét sikerült 1912-ben megásatni. A templom a faluval együtt a XVI. század utolsó harmadában pusztult el. A XII. század első harmadában már állt *Soma* kis méretű félkörívesszentélyzáródású egyháza, de a XIV. század végére a faluval együtt elpusztult. Az alapmaradványokat 1924-ben tárták fel. *Elep* egyházát félkörívesszentéllyel a XII. század végén építhették, a tornyát (vagy előcsarnokot) a

Debrecen környéki középkori települések térképe

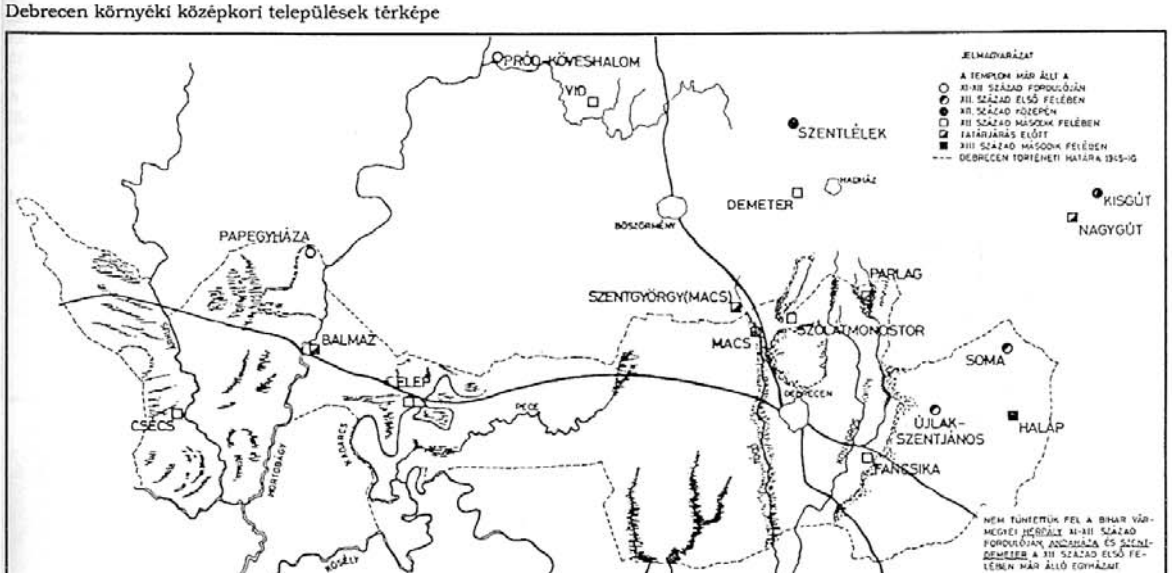

következő század közepén. A XV. század első harmadában a falu már pusztatemplom volt. A templom falmaradványait 1934-ben ásatták meg. *Egyházasmacs* vagy *Szentgyörgy* egyenes szentélyzáródású, a falusi templomok között nagyméretű egyháza okleveles adat szerint már az 1230-as években állott, a XVI. század végén romosodott el. 1981-ben sikerült az alapokat feltárni. *Fancsika* patkó alakú szentéllyel emelt kicsiny egyházát bizonyosan a XII. század elején építették. A templom a falu 1572-ben történt pusztulása után hamarosan elromosodott. 1982-ben kutatták meg a falmaradványokat. A részben a fancsikai határba már a XIV. században beolvadt *Újlak*, más néven *Szentjános* település XII. század első évtizedében épült négykarélyos alaprajzú kicsiny temploma a XIV. század közepére rom volt. 1983-ban csak néhány helyen találtunk összefüggő téglákat, de a döngölt agyag-alapozás mindenütt megtalálható volt.

A fent sorolt régészeti feltárások a templomok méretéből, alaprajzából, a szentély záródásából és a térarányból olyan következtetések levonását tették lehetővé, melyek az építési időt pontosították. Ott pedig, ahol a templom körüli temetőből mellékletes sirokat (pénz, ékszer, stb.) is feltártak, még pontosabb időmeghatározást végezhetünk. Kitűnt, hogy a középkori templomok Debrecen környékén is sok esetben egy évszázaddal, vagy még többel korábban épültek, mint a településre vonatkozó első okleveles adat. Így bizonyos, hogy a XII-XIII. században sűrű településhálózat volt a későbbi debreceni határ területén is.

Dr Módy György, történész, régész, a debreceni Déri Múzeum osztályvezetője, címzetes egyetemi docens (KLTE).

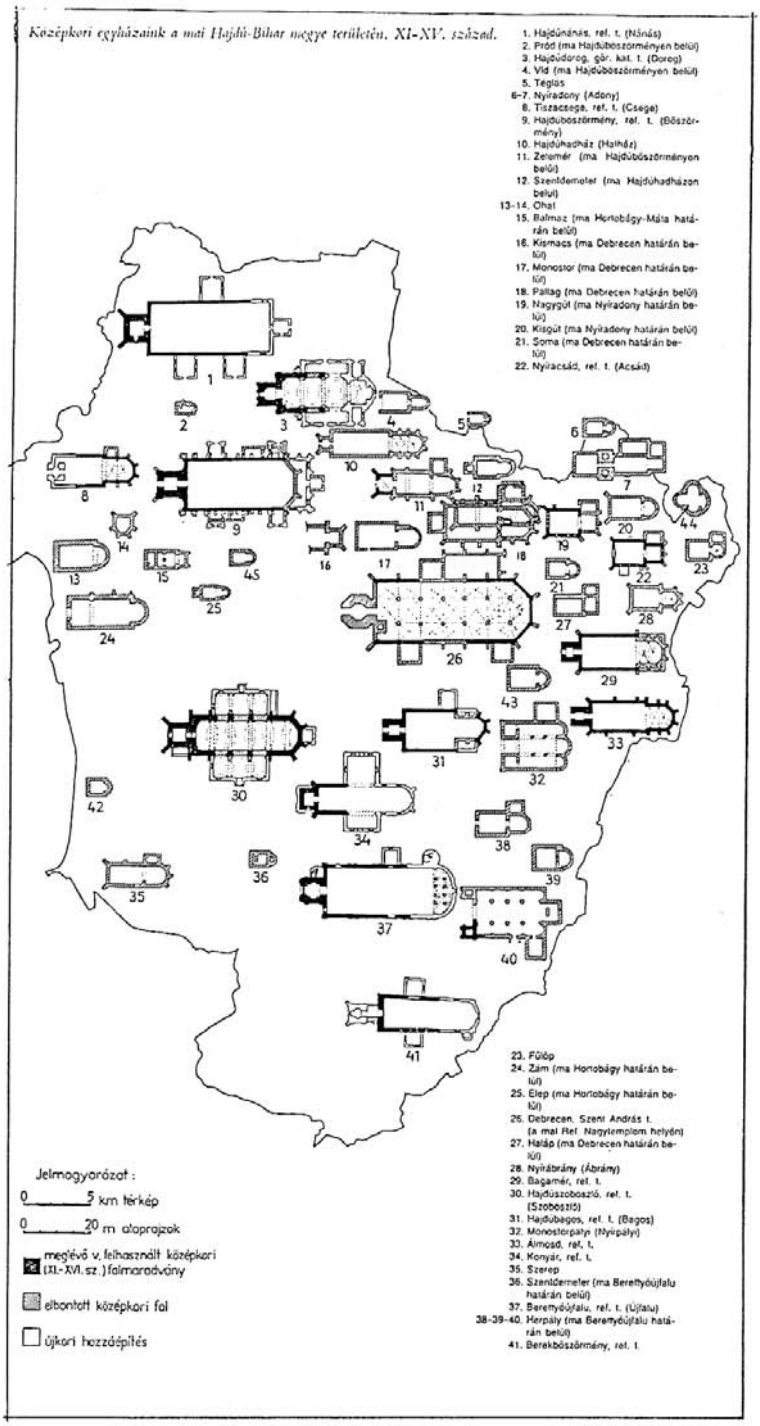

A térképen alaprajzzal szerepel még:
42. Boldogasszony halma (Püspökladány, köztemető)
43. Fancsika, Templomdomb
44. Nagycsere, Szentjánoshegy
45. Papegyháza, Hortobágy

Lónya, református templom

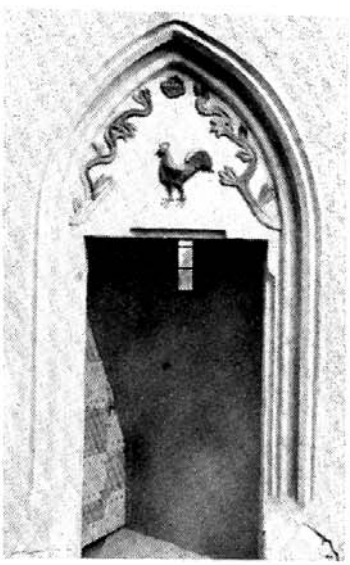

RÁCZ ZOLTÁN

EMLÉKMŰEMLÉK
Underground középkor Hajdú-Biharban

Hajdú-Bihar megyében az országos átlagot vizsgálva igen kevés középkori műemlék található, mindössze öt. Ezek közül is csak az *álmosdi* és a *nyíracsádi* templom működik ma is. Ennek a szomorú képnek a magyarázatát nem az egykori települések kis számában kell keresnünk, hiszen környékünkön már a XII-XIII. században sűrű falurendszer állott. Az okleveles adatok, ásatási eredmények, épületfelmérések alapján ma *több, mint* száz egyházas helyről tudunk, de ennél alighanem több volt. István király elrendelte, hogy tíz falu építsen templomot, s pár évszázaddal később már a települések felében állt templom. A középkori vízrajzot feltüntető térképen látható, hogy a falvak többnyire a vízfolyások, mocsarak védett szigeteire települtek. Mégis sokat elpusztított a tatárjárás, a törökdúlás. Volt azonban egy kevéssé ismert oka a templomok pusztulásának. Az új egyházak emeléséhez szükséges tartós, jó építőanyagot ezekből pótolták. Ismert példa a Szent Anna templom, amelyet az 1720-as években a környékbeli templomok tégláinak felhasználásával építettek, de már a gótikus Szent András templomhoz is el kellett bontani egy korábbi debreceni templomot.

A falvak elnéptelenedése és megszűnése a legfeltűnőbb a Hortobágy területén, melynek egyébként jó része már a középkorban is debreceni birtok volt. Itt, a Tisza hatalmas árterét évente többször is átmosta a termékenyítő áradás, melyből csak a falvak apró szigetei emelkedtek ki. A vízrendezés után az elszikesedes következtében megszűntek a mezőgazdasági termelés kedvező feltételei, ám a falvak már korábban is gyengültek. Debrecen különösen a XVI-XVII. században erősödött meg kézművesipara és kereskedelme révén, 1693-ban pedig már szabad királyi városi rangot is kapott. Így vonzereje megnőtt, és több környékbeli falu lakosságát is felszívta.

A megye középkori építészetét feltáró kutatást főleg a régészeti munkára kellett alapozni. Ezt a munkát Zoltai Lajos alapvető munkássága óta is kitartóan folytatják a Déri Múzeum régészei, M. Nepper Ibolya és Módy György. Sok templomnak ismerjük a helyét, s várhatóak még további értékes leletek. Az egyházakról szóló okleveles adatok azonban olyan falvakat is említenek, amelyek ma is élnek, s templomokról részletes műszaki felmérés, építészeti elemzés alapján gyakran eldönthető volt, hogy a középkori elődjének felhasználásával épült. Mindezek alapján sikerült számos templom alaprajzát megismerni. A falvakról, térlefedő szerkezetről azonban alig van adatunk. Csak *Herpályon* és *Zeleméren* látható egy-egy boltozatindítás, s eredeti formájában csak *Álmosd* és *Nyíracsád* templomát lehetne helyreállítani, úgy ahogy *Tiszacsegén* történt.

A középkor kutatását a Budapesti Műszaki Egyetem Építészettörténeti Tudományos Diákkörében kezdtük Guzsik Tamás tanár úr rendkívül lelkes, szeretetteljes és szakértő vezetésével.

Az eddigi munka során 45 középkori templomot ismertünk meg - feltárás, felderítés következtetés alapján. Ebből 13 többékevésbé átalakítva áll, túlnyomó részben a református egyház birtokában. *Herpály, Zelemér* és *Nagygút* romjaiban látható, s a többi 29 épületet ásatások révén tanulmányozhattuk. Fontosnak tűnik az arányok kihangsúlyozása: a száz ismert egyházas helynek majdnem felében ismerjük a templomot /legalábbis az alaprajzát/ - 2/3-át ásatás nyomán. Értékes emlékeink nagy része a föld alatt szunnyad, de számunkra ez az örökség jelenti is azt a „műemlékállományt", melyet ismernünk és gondoznunk kell. Éppenúgy fontos, mint egy-egy régi, csúnyácska Kálvin téri civisház, melyet a Sopronhoz szokott műemlékvédők talán észre sem vesznek. Műemlékek ezek az évszázdos alapfalak? Nem. Többet jelentenek, mert szinte ismeretlenek. Nem látjuk őket naponta, nem válnak környezetünk megszokott tárgyaivá. Olyan helyeken bukkannak fel, ahol valóban meglepetést okoznak.

Sok épület építési idejét annak alapján tudjuk csak megbecsülni, hogy melyik típusba tartozik. Ez csak feltételezést jelent, hiszen még ma is folyik a vita arról, hogy a kerek vagy az egyenes szentélyzáródású típust használták-e előbb. Az bizonyos, hogy volt idő, a XIII. század, amikor mind a kettőt egyszerre építették. A típust nemcsak az apszis határozza meg. Tipikusak egy korszak alaprajzi arányai, a térlefedés fesztávolsága, a falak vastagsága, esetleg az épület tájolása is. Érdemes elgondolkodni a szentély alakján. A szentély a vallás legfontosabb tárgyát, az oltárt tartalmazza és védi. Mi az oka vajon, hogy a XIII. században kettészakadt *Gút* faluban feltehetően egy időszakban egy félkörívesés egy egyenes záródású, de azonos nagyságú templomot emeltek? Ezzel a felvetett gondolattal szeretném jelezni, hogy az alaprajzi megoldásokat nem elég stiluselemeknek tekinteni.

Kétségtelen, hogy a technikai lehetőségek erősen befolyásolták az alaprajzokat. Ez leolvasható félkörös szentélyű templomaink kis szélességén, vastag falain, zömök arányain. A szentélyzáródás említésénél már felvetettem azt a kérdést, amely ma kicsit hiányzik tudatunkból: a forma tartalma, jelentése.

Ide tartozik, hogy a középkori templomokon az északi falon, a rossz oldalon, soha sincs ablak. *Szentdemeteren* már eleve sokkal vastagabbra is építették ezt a falat. Az is megfigyelhető, hogy a nyugati mintára emelt hosszanti elrendezésű templomokhoz csak később kezdtek tornyot építeni. A templom kegyura gyakran a nyújtott szentélyben foglalt helyet, magát majdhogynem szenttéavatva, s a kedvéért a szentélyt egy négyzettel is megtoldották, mint *Elepen*. Így tükrözi és biztosítja az épület azt a hierarchikus rendet, amely például az egyiptomi templomokon is így jelentkezett. A szentély felé közeledve, az egymást követő udvarokban egyre magasabb rangú hívők helyezkedtek el. Így követhető nyomon az építészetben az a gyökeres változás, mely a családi szerkezetű, kerek jurtákban, sátrakban lakó magyarságot nyugati mintájú feudális rendbe szervezte.

A földesúr gyakran nem a szentélyben ült, hanem a számára épített karzaton, a hajó nyugati végében. Ez másfajta magatartásra utal. Ha a kegyúr a karzaton német szokás szerint külön oltárt is épített, akkor teljesen elszigetelte magát alattvalóitól. Ilyen karzatot feltételezhetünk *Paródon, Szentdemeteren, Balmazon*. A torony alsó részéből is kialakítható a karzat, s így

Lónya, református templom

Kölcse, református templom

már ezen a típuson belül is több változat megépítésére volt lehetőség.
Az egyenes záródású templomok valószínűleg később terjedtek el, s leginkább a XIII. században fordultak elő. Jellegzetes vonása a magyar építészetnek, hogy sokáig megtartotta román fejlődését, a tatárjárás után is. Nálunk a Nyírség idenyúló, déli részén volt igen gyakori az egyenes záródású típus. Alighanem az Adonyban lakó premontrei szerzeteseknek köszönhetően épültek szinte teljesen egyformán a *nagygúti, acsádi, halápi* templomok egy új elemmel, a sekrestyével kiegészítve. A honfoglalás után megyénkben a hercegi kísérethez számítható német jövevények kaptak nagyobb birtokokat. A Gút és Keled testvérek a nyíri részeken, Hont és Pázmány és utódaik pedig a Berettyó és Sebes-Körös vidékén.
A XIII. század közepén IV. Béla is német segítséget kért az országnak, s a német befolyás az építészetben is éreztette hatását. A hajóhoz sokszögletű szentély kapcsolódott, s a gótikus boltozatok elterjedésére következtethetünk a támpillér rendszerekből. Ekkor már a technikai lehetőségek megengedték, hogy ne csak a szentélyt boltozzák, hanem a hajót is.
A hajó hossza megnőtt, téraránya elérte az 1 : 2-es arányt. A térlefedés fesztávolságát nem tudták jelentősen növelni, így a nagyobb lakosságot ellátó nagyobb területet a hossz növelésével biztosították. Ez viszont a szentély arányát is megnyújtotta, jóllehet itt ez nem volt feltétlenül funkcionális igény.
Középkori építészetünk csúcsát a háromhajós csarnoktemplomok jelentik. Elsősorban *Debrecen* Szent András temploma, *Bőrszörmény, Nánás* és *Újfalu* hatalmas egyházai. Emellett épültek azok a gótikus teremtemplomok, melyeknek egyetlen álló, bár átépített példája a *szoboszlói* református templom.
Ezeket már csak jól képzett mesterek lehettek képesek megépíteni. Az ő munkájukat csak a legnagyobb méltóságok, leggazdagabb városok vehették igénybe, így igazolódik, hogy a XIV-XV. században Debrecen mellett Böszörmény és Nánás is kiemelkedő fontosságú mezőváros volt.
Fontos feladata volt a templomnak a temetkezés biztosítása. *Elep* és *Balmaz* templomban a tornyban elhelyezett sír szerves egységet alkot az egész kompozícióval: tájolásuk pontosan azonos, s jól látszik, hogy a balmazi torony /vagy előcsarnok/ a sírok mérete alapján készült, míg Elepen a tornyot utólag építették a hajóhoz az előtte, ugyanolyan irányban fekvő sírra. Így az épület monumentális síremlék is lehetett, mely papjának vagy kegyurának, építtetőjének emlékét hirdette. A *pródi* templom a Köveshalom nev, víz által körbevett dombocskán állt, benne, s környékén több sírt is leltek, s a halomban 1932-ben még állítólag alagutakat is találtak.
Ezek a „földpiramisok" őrzik a neolitikus, bronzkori telepeket, szarmata, germán és honfoglaláskori temetőket. Árpád-kori

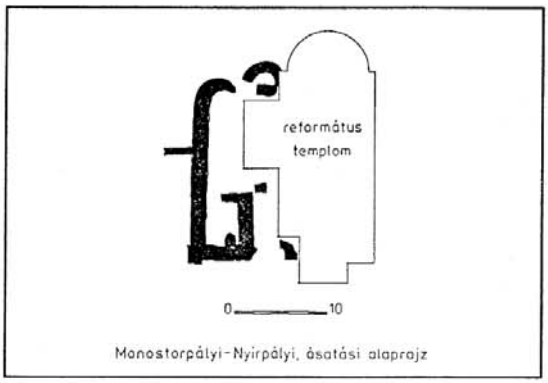

Monostorpályi-Nyírpályi, ásatási alaprajz

templomok és temetőik nyomait. Kutatásukat Zoltai Lajos és Sőregi János kezdte el, s M. Nepper Ibolya készített halomkatasztert 1971-78. között. Az eddigi adatok úgy tűnik igazolják Zolnay Vilmos elméletét /Zolnay: A művészetek eredete/. Vidékünkön 194 halom található, melyeket általában mesterségesen emeltek a mocsár szigetein, de helyenként kihasználták a folyók kanyarulatainak földhátait. Zolnay leírja, hogy véleménye szerint a zikkuratok, piramisok a bibliából is ismert megkövezésnek, az öregnek a közösség általi feláldozásának az emlékművei: az áldozatra hulló kövek halmai. Később is ezek a helyek maradtak az áldozóhelyek, s ezért később gyakran templomnak is használták. Ezek a halomsírok a világ minden részén hasonló formában találhatók. Gyakran öltenek állatalakot is, ilyenkor valószínűleg a nép totemállatát ábrázolják.
A *kórógyi* Kádárdombja például három dombból mintáz egy négylábú állatott, de sűrűbb az íkerhalom. Gyakoriak a kerek halmok, az eurázsiai területen ezeket a temetkeződombokat ismerik kurgán néven.
Ezeket az ősi kultuszhelyeket fejlesztették tovább az Árpád-korban, amikor *Zelemér, Szepes, Szabolcs, Bagamér, Fancsika, Konyár, Sámson, Pród, Macs /Józsa/, Sétér, Nádudvar-Szentiványhalom, Nyírábrány* I., *Újszentmargita* templomát kurgánra építették.
Megyénk középkori építészetének három érdekességét emelném ki. Az első az imént említett háromhajós plébániatemplomok kapcsolata. A böszörményi református templomról bebizonyították, hogy középkori formája a szent András templomével egyezik, s a felmérések alapján feltételezem, hogy a közeli *Nánás*

Túrístvándi, református templom

Túrricse, református templom

Nagyszekeres, református templom

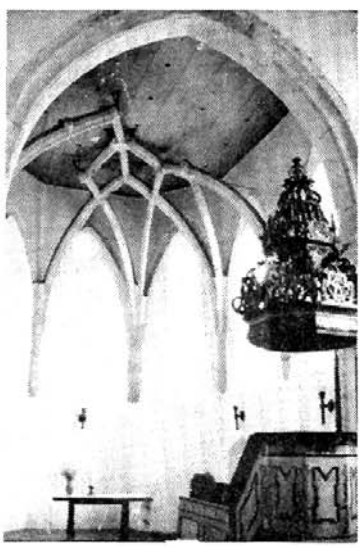

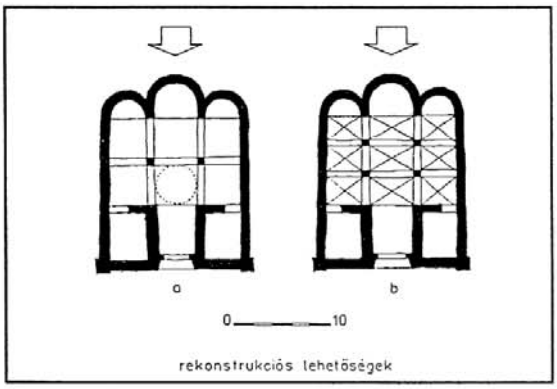

rekonstrukciós lehetőségek

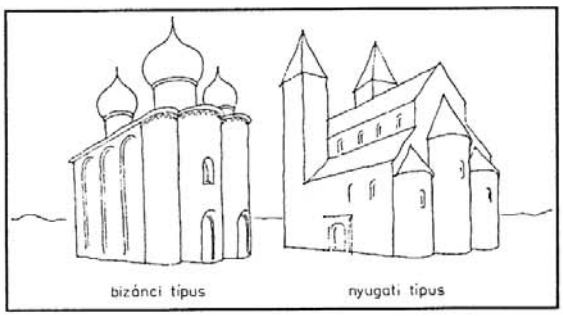

református templomába is ugyanezt az alaprajzot lehet beilleszteni. A történeti adatokkal, a földrajzi közelséggel s erdélyi szász analógiakkal kiegészítve itt egy jelentős építőműhely tevékenységére gondolhatunk.

A *herpályi* kolostortemplom építésénél szerintem egy korábbi s pontosan ismert műhely működött közre. Az épület kapuja, oszlopkövei a gyulafehérvári templommal mutatnak azonosságot. Tudjuk, hogy a jáki templom építői munkájukat félbehagyva átvonultak Gyulafehérvárra, s a templom helyreállítását végezték a tatárjárás után. Ugyanakkor a johanniták kolostorát a tatárjárás pusztítása után a ciszterciek vették át. Így talán elfogadható az a gondolat, hogy a ciszterci hatást is mutató hatalmas templomot a ciszterciek építették a jáki mesterekkel az 1250-es években.

Herpely igen jelentős hely lehetett, hiszen a kolostor mellett még két temploma volt.

Az elpusztult *monostorpályi* templom az Ákos nem által a XII. században alapított nemzetiségi monostor, a *nyírpályi* Prémontré-i prépostág lehetett. Ezt támasztják alá a Catalogus Niniviensis 1235-39-ből való adatai. Ekkor a Prémontré-i anyaegyház filiációja: *Prémontré - Várdhegyfok - Nyírpályi - Nyírábrány* volt, tehát ekkor már *Nyírpályi* is bocsájtott ki filiát. Érdekes, hogy Ábrány a XI-XII. században már igen jelentős Gutkeled nemzetség premontrei monostora volt. Az *adonyi (Nyíradony)* monostoruk, az 1320-as egyesített katalógus szerint már közvetlenül *Váradhegyfok* filiája.

Ennyit tudhatunk biztosan a kolostorról. Minden további állítás csak feltételezés lehet. Különösen feltűnik ez a feltárás alaprajzán. A meglehetősen torz alaprajz kiegészítése máris egy sor problémát vet fel. A megtalált falakról sem tudunk semmi biztosat, hiszen egy adat sem állítja, hogy a templomot a *premontreiek* nemcsak *használták*, de ők is *építették*. Pontosabb építési idejére a régészeti kutatás sem tudott adattal szolgálni. A méretek kétféle pillérállást engednek meg. Így a gondolatmenet két irányban indulhat el.

Az *a* ábrán látható alaprajz közeli rokonságot mutat a bizánci típusú, centrális, kilencosztású templomokkal. Ez a megoldás a hosszhajó bazilikával ellentétben, mely a nyugati egyház általános típusa, alaprajzában az ortodox egyház egyenlő szárú görög keresztjét imitálja. Térszervezése centrális, keresztkupolás: középen az általában 5 m fesztávú nagy kupola, s többnyire a sarkokon 2-4 kiskupola. Az egész épület általában 12 m széles.[2] A kereszt szárait dongaboltozat, míg a sarokmezőket kupola, donga- vagy keresztboltozat is fedheti. Ezek ive a homlokzaton is megjelenhet. Az épület külső formája egy zárt tömb toldalékokkal: kupolák, apszisok, harangtornyok. A keleti oldal félköríves apszisai általában a hajóval megegyező magasságúak. Így a felépítményben a nyugati bazilikatípus ellentéte. A bazilikáknál is a felfelé törekvés érezhető, de ez alá van témasztva a többi épületrész- oldalhajók, apszisok, kápolnák - hierarhikus rendjével, alárendeltségével. A centrális típusnál is érezhető viszont némi irányitottság: a keleti apszisok, a liturgia következtében. A bizánci kereszténység területéből sok példát sorolhatnánk erre a típusra, már X-XI. századból is. Milyen jelek utalnak *Monostorpályi* környékén a bizánci kapcsolatokra? Erre vonatkozó okleveles adatok nem ismertek. *Mesterházy Károly* régész azonban már felvetette ezt a kérdést[3] *Andaházapuszta-Szentdemeter* templomával kapcsolatban. Érdemes megfigyelni a közép-

Vámosoroszi, református templom

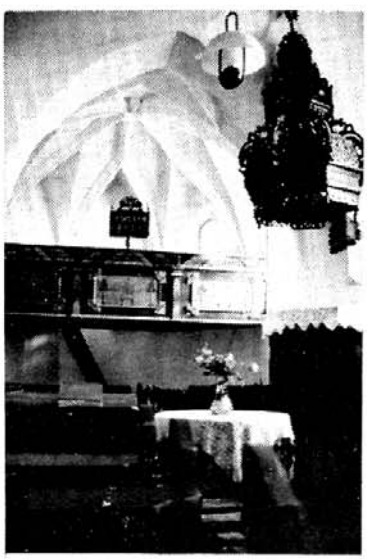

Gacsály, református templom

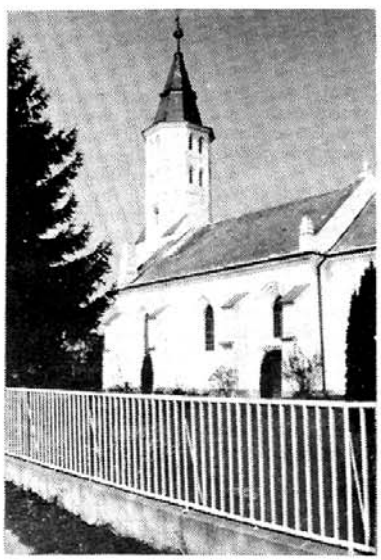

Sonkád, református templom

kori faluneveket és templomtitulusokat. Ezen a területen is igen elterjedt volt Szent György tisztelete. Az állítólagos ókeresztény vértanú már István korában kedvelt volt. Az *oroszlánosi* monostor alapításának legendájában is főszerepe volt, ám egyformán tisztelte a keleti és nyugati kereszténység is. Két helyen is feltűnik a másik nagy bizánci katonaszent, Szent Demeter, aki a későbbi *Szávaszentdemeter* szülöttje volt. Az ő középkori kultusza egyértelműen a bizánci kereszténységre utal, a latin egyház csak a késő középkorban kezdi el kisajátítani. Szent Mihály kultusza a bizánci egyházban bontakozott ki először és Miklós ugyancsak eredetileg bizánci szent, de kultuszuk korán elterjedt nyugaton is. Szent Joachim, Szent Anna kultuszával együtt szintén bizánci eredetű, de ünnepe nálunk csak a XII. században jelenik meg. A két híres orvosszent, Szent Kozma és Damján tisztelete is általános volt, bár valószínűbb, hogy nálunk a bizánci szomszédság révén terjedt el. A helynevek, titulusok így mindössze erősen valószínűsíthetővé teszik a bizánci kereszténység jelenlétét a mai Hajdú-Bihar megye területén.
Kézzelfoghatóbb a kapcsolat a közeli, nemrég feltárt *Nagyecsed-Sárvár* monostora és bizánci egyház között. A monostort az a Gutkeled nemzetség emelte, amely a környék egyik leghatalmasabb birokosa volt már a XI. században. 1040 után építettek az első, majd a XI. század végén erre a második, nagyobb templomot. Faragott kőanyaga bizánci iskolázottságú mestert feltételez, s bolgár kapcsolatokra utalnak palmettás díszei. Megjegyzendő, hogy a Gutkeledek ellenőrzik a nyírségi keleti kereskedelmi utat, s ez alighanem hatással volt *Nyírpályi* életére is.
Az eddigiekből következtethetünk arra, hogy a bizánci építészet jelentős hatással lehetett Monostorpályi környékének építészetére is. Mennyiben támogatja ezt a vázolt alaprajz? A tér kilencosztású, három keleti apszissal, a nyugati oldalon azonban okkal feltételezhetünk tornyokat. Így kevés a valószínűsége, hogy az épületben kupola is lett volna, rádadásul, a tornyokkal szomszédos mezőben. Mégis elképzelhető az épületszerkezetek átalakulása, mely a bizánci centrális rendszerből a hosszházas elrendezéshez vezetett. Hogyan? Mint már szó volt róla, a centrális elrendezés is magában hordozta a hosszanti típus alapelemét, funkcionális szerepét. Ezt az épülettípust megismerve, érthető lenne a másolására való törekvés. Ez azonban természetesen szűkebb anyagi lehetőségek között történt, így a nehéz elemeket, a kupolákat, esetleg a technikai tudás kezdetlegessége miatt is, elhagyták. Így történt ez a centrális típus bizánci alkalmazásánál is, ahol a sarokkupolákat gyakran elhagyták, s helyette donga- vagy keresztboltozattal fedték le a teret. A redukált alkalmazás gyakori volt a középkorban, de egy feltűnően hasonló példát ismerünk a barokk építészetből. Vignola barokk temploma a római Il Gesu, a legelterjedtebb barokk templomtípus kiindulópontja volt. Az elv itt is a centrális és hosszanti tér összekapcsolása volt. A két térforma a bizánci templomokban egymásba fonódva található, kicsit ellentmondásosan. Ezt már a moldvai építőmesterek is úgy oldották meg, mint később Vignola: a két tér egymás mellé helyezésével és összekapcsolódásával. Az Il Gesu nagy hatású volt, de a felépítését felhasználó délnémet barokk típus már csak a hosszházat és a keresztházat tartotta meg, a tér lényegét, a kilencosztású centrális tér fölött uralkodó kupolát pénz híján már elhagyták. Később a kereszthász is elmaradt, mivel a kupola hiányával értelmét vesztette. Így alakult át a centrális tér a nálunk is elterjedt tiszta hosszházas szerkezetté, melynek hazánkban első példája a *nagyszombati* egyetemi templom.
A példa alapján talán könnyen elképzelhető az a redukciós átalakulás, mely a kupola elhagyását, a hosszházas tér kialakulását okozta. Ennek következménye lehet a világítás javítása érdekében a bizilikális kiemelés. Az erősen hipotetikus gondolatsor vége mégiscsak az, hogy találkozott a fejlődés a nyugati építészettel, ennek köszönhető a nyugati toronypár. Gondoljunk azonban a honfoglaló magyarok sokszínű világszemléletére, vallásiösszetettségére, mely feltehetően nem ismerte az általunk most használatos, szétválasztott keleti-nyugati kategóriákat. Így olyan egyeneságú építészeti irányzat is elképzelhető, mely folyamatosan, egyidejűleg képviseli a két világrész eszmeiségét – Kelet és Nyugat határán.
Végezetül emeljük ki a legutóbbi régészeti feltárást, mely Debrecen határában *Dombostanyán* az eddigi legérdekesebb középkori emlékeket kutatta meg.
Az ásatás feltárta több középkori templom maradványát: tégla alapfalakat, helyenként kővel vegyesen, a boltozati bordák és az ablakok faragott, helyenként festett kötőredékeit /jelenleg a

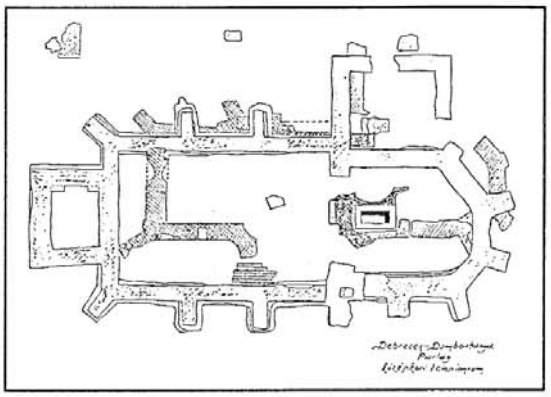

Déri Múzeumban/, kegyúri kriptát, csontvázakat, a temető és a falu helyét.
Parlag falu /mely nem azonos a mai Pallaggal/ első templomát valószínűleg még a tatárjárás előtt emelte, kicsiny hajóval, patkó alakú szentéllyel. A tatár pusztítás után a falu újra benépesült, s a templom hajóját bővítették Nyugat felé. A XIV. század folyamán erősödött meg itt a Parlagi család. Kegyúri templomukat gótikus szentéllyel bővítették Kelet felé, sekrestyével kiegészítve. 1348-ban és 1410-ben földrengés rongálta meg az épületet, így az végképp használhatatlanná vált. Ugyanakkor a Parlagi család Zsigmond korának egyik legnagyobb birtokosa lett Debrecen környékén. Teljesen új templomot építettek a régi helyén a XIV. század végén, vagy a XV. század elején. a gótikus, egyhajós temolomhoz torony is épült, és faragott kőbordás boltozatokkal készült. A szentély közepén helyezték el, a korábbi falakba bevésve, kegyúri kriptát.
A festett kőfaragványokból ítélve valószínű, hogy az a komoly építőműhely dolgozhatott itt, amelyik a debreceni Szent András templomot emelte. A falu a XVI. századra elnépteledett. „Puszta templomát", annak téglaanyagát a város a XVIII. század elején felajánlotta a Szent Anna templom építéséhez.
A tervezett helyreállítás több célt szolgál. A legfontosabb a romfalak konzerválása, további pusztulásuk megállítása. Igen fontos a romterületen az egyes építési periódusok világosan elkülöníthető bemutatása. Ezt különböző falmagasságok, és az eltérő színű padlófelületek teszik érzékelhetővé. Mindez azonban nem teszi áttekinthetővé a kusza falakat, ezért célszerű egy kis kilátótorony építése is. Erre a legalkalmasabb az eredeti torony felmagasítása, ahonnan megfelelő rálátás nyílhat a romra. A terv *nem műemléket* képzel el, habár a hagyományos műemlékvédelmi szempontoknak is igyekszik megfelelni. Ezen túlmenően emléket is szeretne állítani egy majd' ezeréves folyamatnak, hiszen ez a páratlan romegyüttes egymágában tartalmazza a középkor falusi temolomépítészetének történetét. A helyreállítás tehát *emlékmű is*, mely kiemeli a templomépület két legfontosabb elemét: a tornyot és a diadalívet, vagyis a KÜSZÖBÖT a szent és a profán között. A torony kilátóként is szolgál, ám a felülemelkedéssel és a formájával FÖLD és ÉG újra megszülető kapcsolatát is megjeleníti.

Jegyzetek

1 *Oszwald Ferenc*: Adatok a magyarországi premontreiek középkori történetéhez (Művészettörténeti Értesítő VI. (1957.) 231.
2 *Gerő László*: Régi orosz építészet (Budapest, 1977) 15.
3 *Mesterházy Károly*: Bizánci keresztény nyomok Berettyóújfalu határában, Archeológiai Értesítő 96. (1969) 91-98.
4 *Bálint Sándor*: Ünnepi kalandárium I-II. (Budapest, 1977.).
5 *Magyar Kálmán*: Nagyecsed-sárvári palmettás kövek, Művészet, 1978/5.
6 *Andorné Tóbiás Judit*: A XVII-XVIII. századi Magyarország barokk teplom építészetének szerkezeti kialakulása és fejlődése, Építés-Építészettudomány VI. (1974) 3-4.

Rácz Zoltán /1957/ építész, a NOÉ Építész Műhely Kft ügyvezető igazgatója

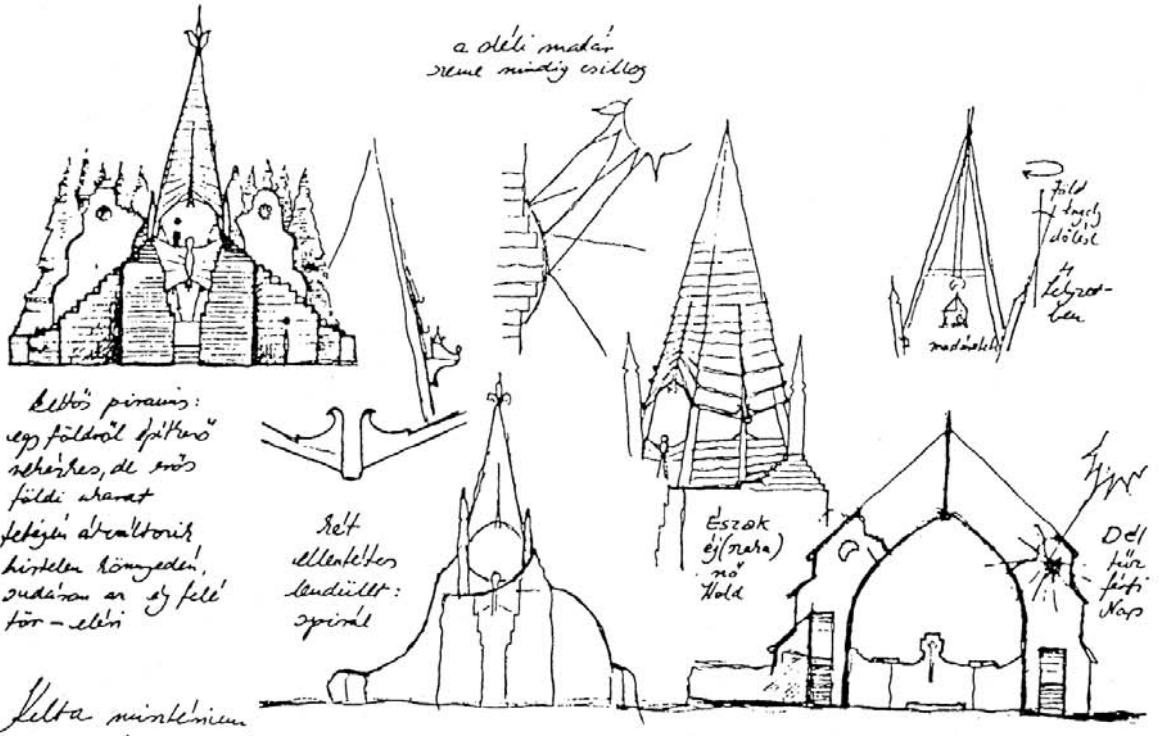
a déli madár
neve mindig csillog
Kétlős piramis:
- egy földről építkező nehézkes, de erős földi akarat
- tetejéni átváltozik hirtelen körmozdulat, sudárrá az ég felé tör – elér
Kelta misztériumi beavatási szertartás
Két oszlop közötti a Krisztus felé jut
Hit – tűz – ég – madár – tűzmadár
Ősi (baburamadár)
üres
nyalmas
mögötte a Nap
(úgy tűnik)
ő az igazság
(tudomány)
a két oszlop együtt ad együtt
tömör
plasztikus
ő a Nap
sugárzik
Nemes mint igazság, mégis kedvesnek lehet benne
(művészet)
én vagyok a világ fénye
az igazi lét belőlem hiányzik
csak a te megismerésed által lehetem tebenned ismerhető lovak
(Hold, nő, víz, üres)
én vagyok a világ fénye
az igazság belőlem hiányzik
Ha van bátorságod, hogy éj vedlem, akkor benem kedved leled
(Nap, férfi, agyag, tűz, tömör)
A két oszlop: kapu → nyitott kapu
Küszöb
Határ

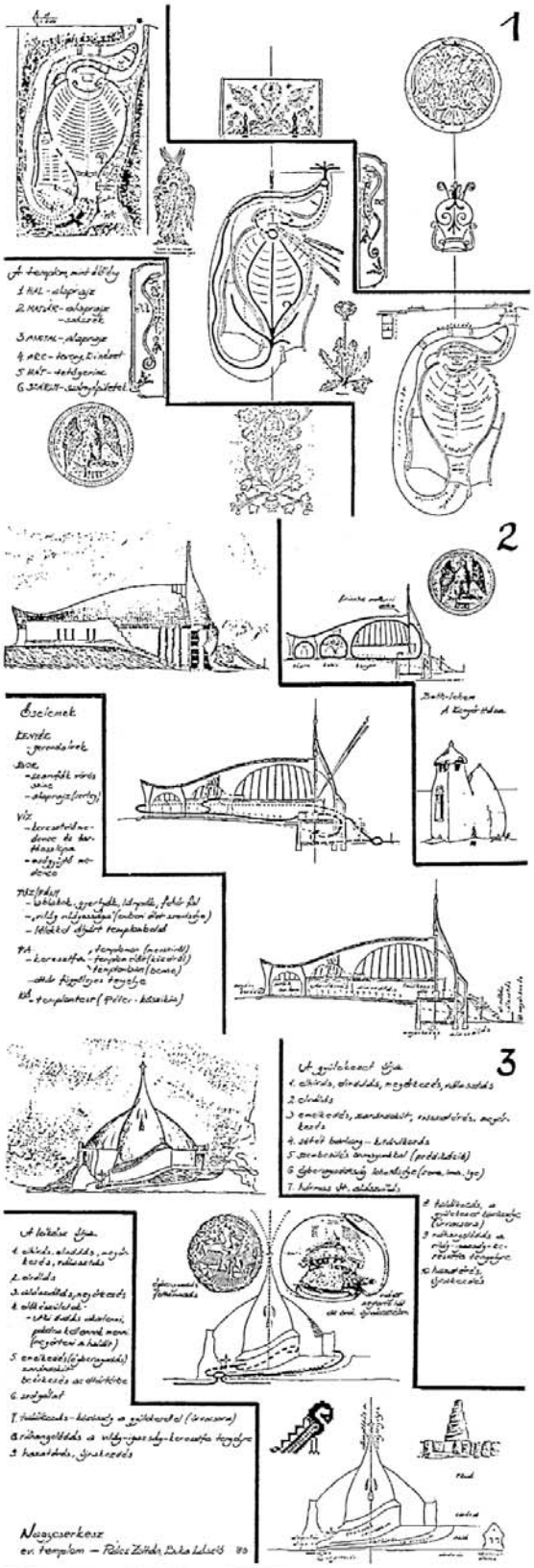

Nagycserkesz, evangélikus templom (Rácz Zoltán és Buka László 1988) és Ebes, református templom (Rácz Zoltán 1991) terve

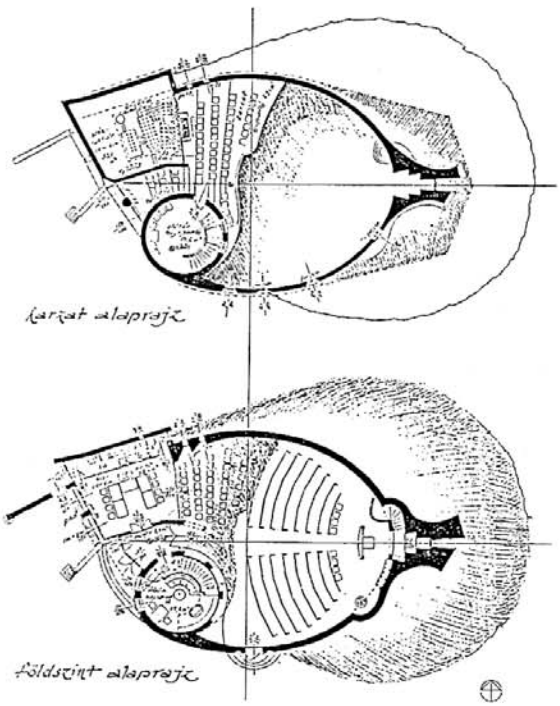

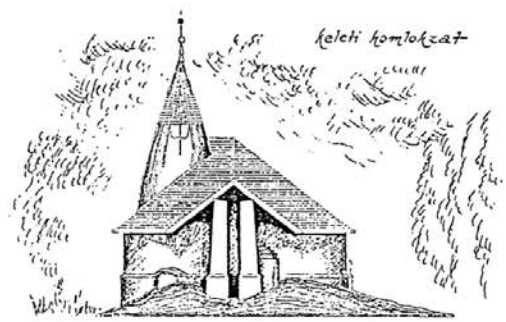

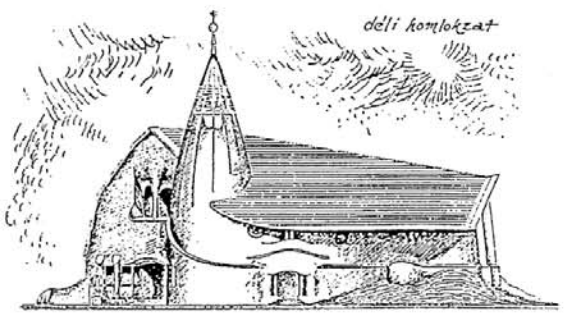

KÓS KÁROLY

A LOVAKRÓL (részlet)

Amit régi és mai könyvekből, hozzáértő gazdáktól és a magam tapasztalatából tanultam a lovakról, azt foglaltam össze e könyvecskében elsőben a magam mulatságára és tanulságára. De ha másvalaki is olvasná, bizonyosan nem lenne abból kára, hanem haszna, ügylehet. Ezt akarnám s ezért kezdettem írni könyvecskémet a lovakról az Úr születésének MCMXXXVIII esztendőjében húsvét ünnepének első napján Kalotaszegen, Sztánán.

***

5.§. A jó s nemes erdélyi lónak kitenyésztéséről való cikkely

Erdélynek legősibb lova a keleti mongol fajta volt, amelyik évszázadokon át folyton török vérű lovakkal keveredve s javulva végül is a megállapodott keleti erdélyi lófajtává alakult, mely a mi gyenge, száraz, hegyi legelőinkön és szűkös takarmányviszonyaink között is, maradványaiban mái napig gazdáink kezén van. E kitűnő és nekünk megfelelő lófajtának mái, leromlott, sőt elkorcsosodott és külső formáiban is megcsúfult állapotából való megjavítása és megszépítése, megtartva a benne megőrzött igénytelenséget, edzettséget, szívjasságot, kitartást, jámborságot és okosságot, többféle módon történhetik:

1./ Természetesen és olcsón (ami a legbiztosabb, de a legtöbb hozzáértést, türelmet és szeretetet igénylő mód) pusztán helyes neveléssel párosított kiválaszatással, vagyis az ősi, belső tenyésztés útján.

2./ Keresztezéssel, illetőleg visszatenyésztéssel.

3./ Leggyorsabban pedig a két nemesítő-tenyésztő módszernek együtt s egyszerre való alkalmazásával. A keresztezés, vagyis a vérrel való nemesítő tenyésztés céljára alkalmas fedező ménül szolgálhatnak:

1./ ha kisebb, igénytelenebb és fürgébb hegyi ló kitenyésztése ill. javítása a tenyész-cél, akkor: A./ lehetőleg erdélyi honosodású, kicsi arab telivér, vagy túlnyomóan keleti vérű, megállapodott kicsi arab-török félvér mén felel meg. B./ kis lipicai mén. C./ bizonytalan leszármazású, de arányos felépítésű, a keleti hátas ló jellegét és sajátos tulajdonságait határozottan magán viselő, lehetőleg valamelyik jónevű, régi erdélyi tenyésztésből elszármazott mén.

2./ Ha nagyobbtestű, súlyosabb, de igényesebb ló a tenyész-cél, akkor valamely durvább, keményebb felépítésű félvér mén, pl. kis- vagy nagy Nonius, méginkább North Star-Furioso, de leginkább nagyobb testű angol-arab, vagy arab-félvér mén a megfelelő fedező mén.

Ha valaki azt kérdi, hogy a kicsi erdélyi gazdaság, a falusi kisgazda hogyan tenyészthet sikerrel és eredményesen lovat, ezt válaszolom: Régen, amikor a sok földnek csak kicsi része szántódott és kaszálódott, akkor a lovak szaporítása és nevelése csak legelőkön és ménesekben történt. Ménest fejedelmek, mágnások, nemes és paraszt-községek tartottak. A nemes arab-török vérű híres erdélyi ló kitenyésztése ilyen félvad ménesekben történt, melyeknek csak a szaporítás és a kiválasztással ill. keresztezéssel való fajta-javítás volt a céljuk. A ménesbeli lovat nem használták munkára, a mének szabadon hágtak, csikó pajtát nem látott, abrakot sem, télen szénát is keveset, hanem szalmán teleltek s éheztek.

A ménesekben való ez az ősi, természetes tenyésztési mód azonban ma már megszűnt. Téli istállózással összekötött nyári legelőjű ménesek száma is megcsappant. Romániában csak az állam tart nagy méneseket tenyészmének kitenyésztésére, néhány nagyon leapadt birtokú régi lótenyésztő mágnásunk (Gr Bánffy:Bonczhidán, Gr Wass:Cegén, Gr Wesselényi:Zsibón) tartja még a régi híres ménesének töredékét, inkább emlékképpen, mint komoly eredménnyel. Ezen kívül néhány hunyadmegyei, havasalji román község tartja a maga hegyi mokány lóméneseit, de a lovak száma czeknél is megcsappant és minőségük sem a régi ma már. Külföldi mintára lótenyésztő szövetkezeteink, társaságaink vagy szindikátusaink nincsenek, melyek közös lólegelőt, vagy bár csikó legelőt, illetőleg helyes tenyészcél szerint való tenyészményt tartanának, és rendszeres, kötelező törzskönyvezést vezetnének be. Tehát ma a kicsi gazdaságok lóállományának helyes irányú pótlására, javítására, nemesítésére, ill, értékes tájfajta kitenyésztésére intézmények, irányító, ellenőrző szervek népünk számára nem állnak rendelkezésre. Segíteni magunkon azonban okosan szervezett házi tenyésztéssel lehet és kell. Ez pedig abból áll, hogy a gazda használati lovai az illető vidék számára egyöntetűen s helyesen megállapított tenyészcél szerint (külsőben s lehetőleg tulajdonságaikban is) kiválasztott kancák legyenek, melyek rendszeresen dolgoznak ugyan hámban, illetőleg nyeregben, de a gazda megfelelően tartja, gondozza, hágatja és csikóztatja őket, a csikókat neveli, belőlük a megfelelő kancaanyagot, mely a továbbtenyésztésre alkalmasnak látszik, kiválasztja, megtartja, és azokkal tenyészt tovább. Fedeztetésül pedig ugyancsak a megállapított tenyészcélnak megfelelő közös tenyészmén szolgál, melynek gazdája lehet az állam község, tenyésztő szövetkezet, társaság, szindikátus, gazdakör, vagy akár magános gazda is annál inkább, mert a mént éppen úgy lehet használni, mint a kancát, vagy heréltet.

A helyes házi lótenyésztés kondíciói ezek:

1./ A tenyészkancákat a gazdaságban jól és lehetőleg állandóan kell kihasználni tudni, tehát a gazdának fölösleges kancalovat tartania: fényűzés, mert a tenyésztés a kicsi gazdaságban fontos, de nem főcél. Az ellést közvetlenül megelőző és követő időben a gazdaság munkái úgy legyenek beoszthatók, hogy a vemhes kancákat kímélni lehessen (összesen kb. 4 hétig).

2./ Az eladó lónak és kiselejtezett csikónak megfelelő piaca legyen, vagyis megfelelő ára. Miután az ép, helyes felépítésű lónak mindig jobb az ára, mint a hibásnak, selejtesnek, csúfnak, tehát csak jó, hibátlan és szép ló szaporítására kell törekedni a gazdának. A legjobb anyagot eladni nem szabad, hanem tenyésztésre használni.

3./ Tenyésztésre csak megfelelő mént szabad használni. A mén fajtáját ok nélkül cserélgetni nem szabad.

4./ Tudással és előrelátással kell tenyészteni. Mindenekelőtt megfelelően gondozni a kancákat és lehetőleg legelőn nevelni a csikókat.

E kondíciók szerinti valamilyen tenyésztésre való berendezkedést a magunk erejéből kell megcsinálnunk. Nekünk erdélyi magyaroknak az államra, s az államtól függő bármily közületre számítunk nem lehet, nem szabad. De példának vehetjük a magunk számára a szászok medgyesi marhatenyésztő-szindikátusát, mely két évtizedes munkájával (1891-1914) a küküllőmenti szász vidéken az egykori, de időnel meg nem felelő, mert nem elégge jövedelmező pinczgaui marhafajtát az általa bevezetett tisztavérű szimentálival szoritotta ki és ennek tenyésztését olyan fokra emelte, hogy ma szinte hihetetlen árakon vásárolják a medgyesi vásárokon a szindikátus által törzskönyvezett tenyészállatokat és tejelőteheneket. A szindikátusnak ma 237 tagja van és 860 törzskönyvezett állata. A tavalyi (1937) vásárjukon egy 7 hónapos bika 40 000 lejen és egy kisborjas tehén 18 000 lejen kelt el, és ugyanakkor egy ugyanolyan, de nem törzskönyvezett szép szimentáli tenyészbika ára legfeljebb 15 000, egy tejelőtehén ára legfeljebb 10 000 lej volt azon a vidéken is. Amit a szászok csináltak, nem boszorkányság.

8-10 gazda már minden áldozat nélkül megalakíthatja a kalotaszegi lótenyésztő-szindikátust egyetlen tenyészmén-csikó megvásárlásával, a megfelelő tenyészkanca-állomány kiválasztásával és tenyésztésbe való állításával és csikólegelő bérelésével, ill. egy csikópásztor tartásával, valamint a rendszeres, kötelező és igazolt törzskönyvezés bevezetésével. Ezen a módon 10-15 év alatt már megmutatkozna az eredmény egy valamennyire már tipusos, értékében emelkedő, mert jóhirű kalotaszegi tájfajta lótörzs kialakulásában.

***

S íme kit kezdettem ebben az esztendőben húsvét ünnepének első napján, a lovakról szóló kis könyvecske írását, bevégeztem e mái napon, újkenyérre való úrvacsora-vétel-vasárnapon, augusztus havának 28-d napján. S kezdettem volt az írást sztánai házunkban, kit Varjúvárnak neveznek az ittvaló emberek s elvégeztem a Dimbu-Cruçi-hegy oldalán a nyáron befejezett tanyaházamban.

(Kós Károly kézzel irott és rajzolt, maga faragta fatáblába kötött könyvéből ez alkalommal jelenik meg először egy részlet nyomtatásban. - szerk.)

A tartalomból: Debrecen és környéke
Az alföldi hosszanti sáncokról, földpiramisokról, laponyagokról, a város térképének rejtett üzeneteiről, a középkori településekről és templomokról
Molnár Géza, Rácz Zoltán, Buka László, Nepper Ibolya, Aradi Csaba, Kolundzsija Gábor, Kőszeghy Attila, Módy György, Rácz István írásai.

KŐS KÁROLY
EGYESÜLÉS

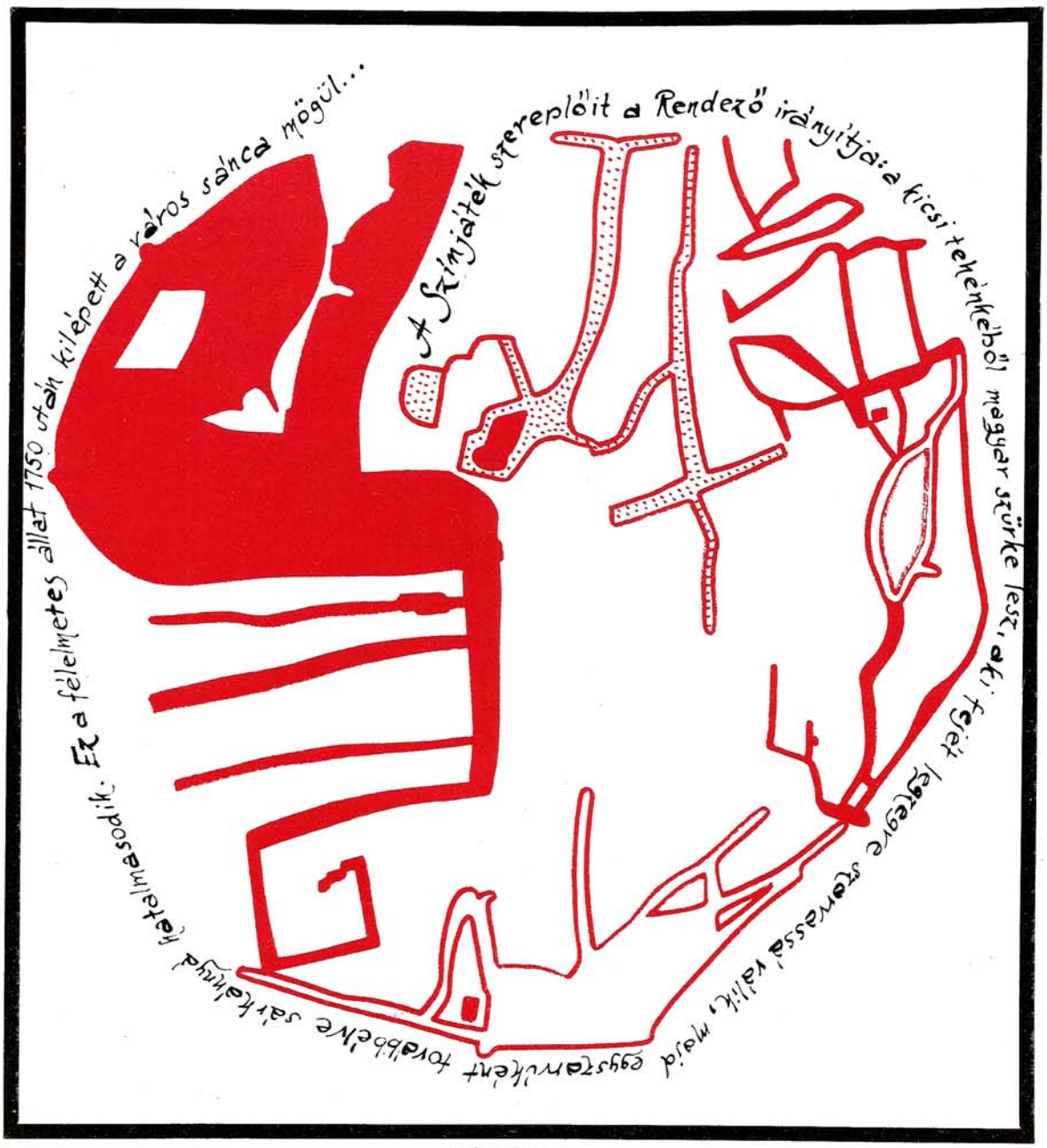

100 FT